

Kanaa gurii ka Masaraa nîŋa

Ibrahim Yaya Abdarahman

Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat
Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, Matar
Mahamat Sileman, Abdalmajid Abdalla Sileman

A history of the Massalit people

Équipe de développement de la littérature massalit

Hadjer Hadid

Tchad

2015

Langue : massalit, parlée dans la préfecture d'Assounga à l'est du Tchad, et au Soudan, surtout dans l'Etat fédéral du Darfour occidental.

Titre en français : Histoire du peuple massalit

Genre : Histoire

La plupart du texte est une traduction de portions de l'ouvrage de Ibrahim Yaya Abdarrahman, paru en arabe sous le titre "Masalit/Masaraa" en 2008, traduction faite avec sa permission. Des informations complémentaires ont été obtenues des sources précisées dans les remerciements.

Traducteurs/Rédacteurs :

Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, Matar Mahamat Sileman, Abdalmajid Abdalla Sileman

Photos de la couverture : Zeke duPlessis, Eunice Kua, Marthinus Steyn

*© 2015 Équipe de développement de la littérature massalit, Hadjer Hadid,
Tchad*

1ère édition, 2015

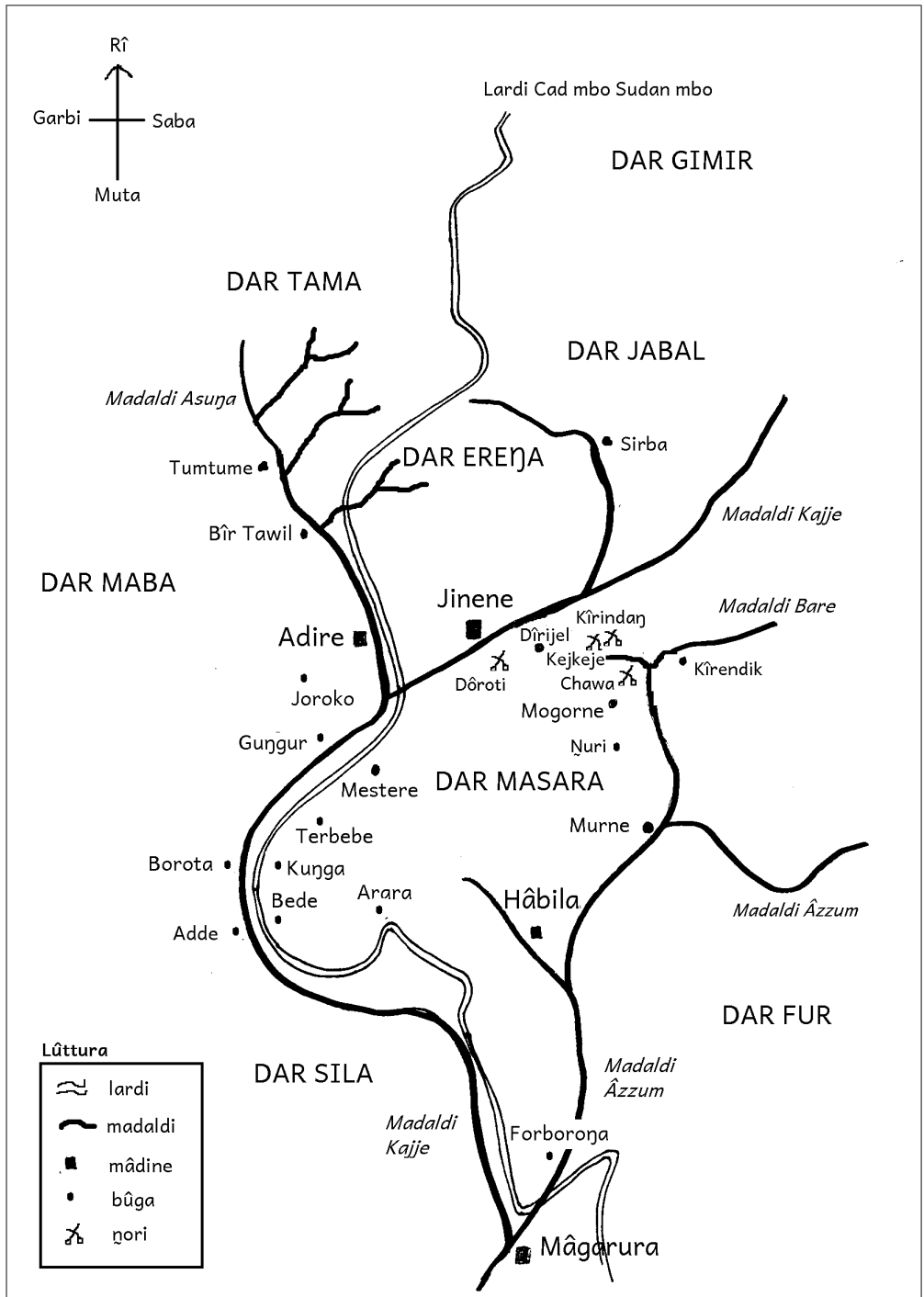
Bismillahi Al-Rahman Al-Rahim

I KA MASARAA.....	8
Masaraa i ngata ye?.....	8
Masaraa nî dumi (“asli”).....	8
Jiya Masaraa nî sene 1870 molo ândol.....	11
II SULTANTA MASARAA NÎŊA.....	13
Sultan Mahamat Âli Tûrkucha.....	13
Sultan Masaraa nî mbarlaŋa gi: Hajjam Hasaballa Fartag (1874-1885).....	13
Firchen Dar Masara taŋa.....	13
Hajjam ti turnaŋi to.....	14
Hajjam ti ngonda yoŋ?.....	15
Hajjam ngo ken Masaraa wo tucuŋa.....	16
Hajjamko ngo ken hukum molo indisa	16
Sultan Masaraa nî kaŋgalaŋa gi: Ismayil Âbdulnabi (1884-1888).....	19
Fâki Ismayil ken saltana tula gi	19
Njeba Fâki Ismayil ta.....	20
Sultan Masaraa nî aslaŋa gi: Âbakar Ismayil (1888-1905).....	22
Sultan Âbakar taŋa gâyiriya ka taŋa mbo	22
Gani sultan ta gi	23
Bûrti hukum ŋundi gi to	24
Juri Chawa ta (sene 1905).....	27
Masaraa darko le warcana nî gi.....	30
Masaraa darta waka wî	32
Sultan Masaraa nî turlaŋa gi: Tajaddin Ismayil (1905-1910)..	34
Juriŋ Dar Masara taŋa koroo Masaraa nîŋam lasira (sene 1905)..	34
Juri Kejkeje tag (sene 1905).....	36
Rôgora Tajaddinta Âli Dinar mbo.....	38
Juri jârîbe ta.....	39
Faransiyinta Dar Masaram ma way-kede wâyirina wî.....	43
Faransiyinta Dar Masaram waya-gim	46
Nori Kîrindaŋ tag (jo 4 aye 1 sene 1910).....	47
Nori Dôroti tag (jo 9 aye 11 sene 1910).....	53
Sultan Masaraa nî itilaŋa gi: Mahamat Baharaddin “Ndoka” (1910-1951).....	56
Sultan Tajaddinko uya-kunuŋ.....	56
Lâsira Faransiyinta nî.....	56
Âli Dinar taŋ gûrdariya.....	57
Mayagine Dar Mabam Dûd Mura taŋ ka	58
Gûcaa Baharaddin taŋa (sene 1911-1912).....	58
Kana Faransiyinta irnen Dar Masaro nûtaŋ ûŋa gi.....	60

Mayagine Dar Masaram kûde na wî	61
Wâci Bâdawi ta (sene 1913).....	66
Bâdawi kûti tîyar ta tam tuṅṅto tindana.....	69
Gûcaa Baharaddin taṅa Faransa mbo landir jera.....	71
Îṅgiliz Fachir taya gi (sene 1916).....	73
Îṅgilizta Dar Masaram dûkumta ena wî.....	75
Ndoka mbo hâkkuma Îṅgilizi mbo hâkkuma Sudan ta gi mbo ûcaṅa wî (sene 1920).....	77
Îṅgiliz kar Jinene tayarni gi (sene 1922)	79
Gâyiriya Ndoka mbo hâkkuma Sudan ta gi mbo (sene 1922).....	80
Lardi Sudan mbo Cad mbo olona Faransa mbo Îṅgilizi mbo ûcaṅa gi.....	81
Gâyiriya Îṅgilizta Dar Masaram landir jera.....	82
Sultan Masaraa nî mârlaṅa gi: Abdarahman Baharaddin (1951 - 2000).....	83
Dâlîme Sultan Abdarahman ta gi.....	83
Gurnanja darajeṅ Dar Masaram.....	86
Wâkit Sultan Hajjam ta gim.....	86
Wâkit Sultan Ismayilta kima ta Âbakar mbo wâyirirnaḡ	86
Gurnanja âbbaṅaa nî gi.....	87
Firchekandi mbo darjeṅ tuu mbo.....	90
Wâkit Sultan Ndoka Îṅgilizta mbo tindenni gi.....	90
Gâyiriya njiṅanta mbo wândaṅina-gim.....	92
Jubbu geya ṅundi njiṅanta nî Dar Masaram ena ili	93
Dîḡiniye	94
Bîyekandi jubbu geya ṅundi gi tag.....	95
Masaraa njiṅanta nî jam sule kidimem nîṅa wî	97
Giraye Dar Masaram	98
Kimiṅ ḡilaṅ ḡâr nena wî.....	98
Âfandiṅ ḡilaṅgu Dar Masaram nândaṅina wî.....	100
Majirinta Dar Masara molo Mâsar naka ila.....	100
Madarsaṅ Dar Masaram hâkkuma taṅa ḡilaṅ na wî.....	102
Giraye mâsik taṅa.....	104
Makatar girayem ḡîkeya nû.....	105
Kanaa gurii ḡadiṅ nîṅa ûwaṅ Dar Masaram ken ela.....	111
Ḡâdiyeṅ hillem wayawenniṅa wî	111
Kirama.....	111
Sijinta guru igerniṅa wî.....	112
Ḡâdiṅ Dar Masaram.....	113
Ḡâdiyeṅ Dar Masara taṅa.....	115
Bûrti ka Masaraa alle guru iyenni gi.....	120

III GANI MASARAA NÎ.....	122
Dar Masara sene 1874 ma tû-kede saltana Furta nîjam tinda ilim	122
Dar Masara saltana unduḡa molo sene 1874 molo gô do sene 1922 ilim.....	123
Dar Masara sene 1922.....	123
Lardi Dar Masara ta	124
Masaraa gani inda wî	126
IV SUTUḡ MASARAA NÎḡA	127
Sûtuḡ Masaraa nîḡa dûsuḡ îniḡa mbo.....	127
Firchekandiḡ Masaraa nîḡ dar Sudan mana wî.....	139
1) Firchekandi N̄erneḡ nîḡ	139
2) Firchekandi Fûkuḡaḡ nîḡ	144
3) Firchekandi Mestereḡ nîḡ	147
4) Firche Mahamat Yakub Rîzig.....	152
5) Firchekandi Kariyaḡ nîḡ	155
6) Firchekandi Âjumaḡ nîḡ	156
7) Firchekandi Bede Korḡḡonok tag.....	157
8) Firchekandi Kusube nîḡ	160
9) Firchekandi Mînjiri nîḡ	161
10) Firchekandi Hâbila tag	166
11) Firchekandi Gûbbe tag	168
12) Firchekandi Forboroḡa tag.....	170
13) Firchekandi Kino tag.....	171
14) Firchekandi Kôbore tag.....	172
15) Firchekandi Tachafa Fûkuḡaḡ nîḡ.....	174
16) Firchekandi Kîrendik tag.....	176
17) Firchekandi Jamal Bâdawi Katir “Bidine” tag	177
18) Firchekandi Chelbe tag.....	178
19) Firchekandi Kase Jinene molo saba naḡ.....	178
20) Firchekandi Sileman Dîna tag	179
21) Firchekandi Dar Kase tag.....	181
Masaraa Sudan mo gani tuum inda wî.....	184
Masaraa Gireda taḡ mbo Jokhana Zarga taḡa mbo.....	184
Masaraa Gadarif taḡa.....	184
Kontuḡ Masaraa nîḡ dar Cad mana wî.....	186
1) Konto Gereḡe.....	186
2) Konto Barde.....	190
3) Konto Kâdo.....	193

4) Konto Môlo	197
5) Konto Mabrun	200
6) Konto Turane.....	200
Masalat Am Ndam.....	200
Masalat Am Hajar	201
Sininta kanaa wî ûka wî nîḡa wî	202
Kana bokoḡa.....	205
TÎNA.....	206

Kareta Dar Masara ta guri gi

I KA MASARAA

Masaraa i ngata ye?

Masaraa i sutu ye, mirsi taɗa du Masalit, Masalat, Masaltaɗ, Musalat uriye. Kana ârinjeka mbo tîngi sadko (ص) leyu sîn (س) mbo igegiye, hâgudu ârinjek mbo “Masalit” uriye, masarak mbo du “Masaraa” uriye.

Kaŋgi ti de gîlaɗ Masaraa wo murabbam katab ken nunduɗa gi Mahamat Umar te, Mahamat Umar ti Tûnisi ye.

Hâgudu Masaraa i sutuɗ tuu wî wo mirsi îniɗ masaraka mbo uriye. Masaraa i Zagawa wo Zogokor uriye. Hâgudu Bôrgoo wo du Mabaɗ uriye, hâgudu Dajoo wo du Bereje uriye, hâgudu Tamaɗ mbo Ereɗa mbo du Aboje uriye, hâgudu Arabta wo du Ârinje yoŋ Nâltiɗ yoŋ uriye.

Yagu “Masalat” ba ira-ken, Masaraa Gireda taɗa mbo Jokhane Dar Fur molo muta na gi taɗa wî mbo, hâgudu Masaraa Am Hajar taɗa mbo Am Ndam taɗa mbo ye. Hâgudu “Masaltaɗ” ira-ken, Masaraa dar Surbakal taɗa mbo hâgudu Ateche taɗa mbo ye.

Hâgudu Masaraa tuu ganii tuum ninda wî wo kooy “Masaraa” de uriye. Masalatta mbo Masaltaɗ mbo Masaraa mbo kooy toron Masaraa de uriye, hâgudu sutuɗ tuu wî koy inta wo Masaraa de uriye.

Masaraa nî dumi (“asli”)

Masaraa nî dumi gu ka kâddur de ûre, yagu ŋgo irayoŋ njekel kena kinanji:

- 1) Masaraa i Afrikiya rî dol lo nara lo, saram koy sâsi cukani kûllaṅ ela ila âmin-âmin koy inde. Sa tu “Maddo” uri hille Sudan Saya ira gi molo rî dol lo tinde, hâgudu Masaraa mbo Mîmi mbo Zogokor mbo gîlaṅ ko madaldi Hawar nuṅuṅanniṅa yere. Masaraa madaldi molo muta do uṅuṅanniye, hâgudu Mîmiṅ du madaldi molo rî dol lo uṅuṅanniye. Masaraa nî dûluṅa gu “Gawra” uriye, âmin-âmin koy dûluṅa tindaye.
- 2) Masaraa nî ûwa gu Mahamat Musallat uriye. Ti Hijas mo (*Makka al-Mukarama*) nîndinni ye.
- 3) Masaraa i sutu îni “Mâgzum” uri lo dar Mogorib lo Tûnis lo Jazayir lo tîṅar kar Dar Mabam nuṅ îndiyka, kurnaṅ sabbu ken dar Sudan kanaṅ ko gani îni âmin-âmin inda gi nda tumaṅen, sêy sêy-kodo, sene 1918 ilim Sudan mbo ûrmanaye. Masaraa i âmin-âmin kûjo îni gi jaribe Baharaddin ta gi ye.
- 4) Âfandi Chekadin Usman kima Bachiri ta, ti kitab tarik dar Afirikiya rî ta Sudan noṅ Lîbiya noṅ Mâsar noṅ Usubiya noṅ Cad noṅ, wî wo nîndiṅara lo ṅgo tire, "Ka Sudan mo garbi ninda wî mbo Lîbiya muta ninda wî mbo kooy i de ye, inṅiṅiro enende" tîrnaṅa.
- 5) Masaraa inta wo “Masalatta” uriye, gani îni Lîbiya kuma Nafusa Tarabulus molo garbi na gi dol lo nindinniṅa ye. Kana gu kallo ndeteṅto ninnde-ken, kitab *Manhal* uri tarik Tarabulus garbi to nene ilim waraga caki 286 ilim rakiti.
- 6) Fâki Ismayil Âbdulnabi ti Ârinje Gurechi Guzama mana ye. Êwanṅ taṅa wâkit kalifa Bâni Umayya taṅa ilam Mâsar lo bûrti Jazayir ta gu kîbin nîṅara ye. Hâgudu Fâki Ismayil giraye taṅa Mâsar Jama Âzhar gâr tenaye.
- 7) Kana “Masaraa” in ira gi mirsi hille Musurat dar Tûnis ninda ili

taɲa yaka kul Masaraa wo Masaraa uruɲaye.

8) Masaraa i ratati Abu Jahal ta lo Chibi Jazira Arabiya lo nɲara ye. Ndɲɲara ɲni gu jako ɲndinɲito ɲya ru nɲara ye. Tɲar Mɲsar ko gar-gar tɲ garbu ken ko Lɲbiya lo Tɲnis lay iriɲarniye. Ganii ɲniɲa indiriɲa ila Musurata lo Kufra lo Tɲnis lo inde-de, Islam tanarkarniyere.

Hɲgudu ili molok kurnaɲ mutu ken sara kɲddi gu bɲrti Faya ta gi mbo Kufra ta gi mbo tɲaru, saro efela. In ken Masaraa sɲr ena ɲrnaɲanniye. Hɲgudu saro kefel ko gani ɲnjura gi du gani aɲgo furɲgi Dime ira ili ta gani ilim ɲnjuranniye. Aɲgo ili wo Zogokor mbo Guranta mbo ko ulusinniyere, i ɲmin-ɲmin koy ko ulusiye.

Hɲgudu ili molok kurnaɲ bar Cad ta gim ko inderka, ili molok kurnaɲ madaldi Bata ira ilam ko-kodo, gani Am Hajar lo Am Ndam lo madaldi Hamare lo uɲuɲanniye. Ganii ilam ɲmin-ɲmin koy Masaraa kɲddur indaye. ɲwan ɲniɲa du as yere, tu Asuɲa ye, tu Abu Ker, tu du Rahma, tu du Hɲmndun uriye. Ganii ilam kɲddur de uɲunanniye, yagu tuu kurnaɲ sabbu ken gani Dar Masara ta ɲmin-ɲmin inda ilim ko ɲnjura, gani nda tumaɲen ilim ɲuɲ riɲ indaye.

Ka ko warkaniɲa ila i Firtitta mbo Ruɲa mbo ye, i du kɲmacim dole de ninderniɲa ye. Masaraa i dɲrije mbo dee mbo tɲce mbo jɲci mbo nene lo kɲmacim oyonnde, madari kanaa mbo bulayen mbo rɲcuɲ ɲnuɲare.

Hɲgudu ka kɲmaci mana wɲ mbo wɲyirire, Masaraa i ware-gim kɲcamuu mbo ababatta mbo asee soror mbo inko kul nar oyerniye. Yagu ka kɲmaci mana wɲ du wɲ wo osendire, i talabun¹ ira gu wo de ɲndisere.

1 Talabun ira gu tiro asee noɲ ɲndiserniye.

Yagu ka malta kâddur nenee wî kûmaci goṅ mo jiya îya rînaṅu madari rûcu Forboroṅa lo Mâgarura lo Aram Tandala lo Goṅ Furṅga lo Ûnununṅ lo Tîrti Joroko lo waka. Hâgudu kûmaci nîṅ goṅ mo niriṅa ila kûmacim dole ninda wî mbo kâyiri jî mbo ṅamii mbo nîṅge hâbutoo îniṅa ila mbo nûnduru ige noṅ, inta mbo jîse lîrariya wândaṅinanniye.

Hâgudu jîse lîrariya îniṅa wî du “Tûti-tûti” ru igenniye, hâgudu tûkan du “Tûka-tûka” rînaṅ ilisinniye, in ken Masaraa wo Tûti urinniye. Ili molo Masaraa i jîskandi molo ruguluṅunṅ dûni ûkanniye.

Jiya Masaraa nî sene 1870 molo ândol

Ka Masaraa sene 1870 ili ma tû-kede indirni gu, Usman Jano hâkkuma Mâhdi tam nâyirinanni gi tûrana: “Mi kar Dar Masaram maya-gim, sa duro mbo kusaṅ mbo tirnen, âbiyar âyṅgo ûrsaṅan saṅan koy âyṅge tisirindirre, wasarṅa du nîyembo tîriye.

Hâgudu kusaṅ caca nîyembo tigere. Sa lêle tîlem joo 20 molo koy dole tirnerre. Hâgudu malta mîniṅa mbo miyen koy walko jo kosi molo de wacin nîyembo tîbirre.

Hâgudu sa tusul-kede de têrin, sîṅgee wasi taṅ koy sîlla ûka wasu geya tâṅirre” in tîrnaṅa.

Hâgudu wâci tûka-gim, Dar Masara ta gani boko tâṅinarre, yagu sa mbo hâgudu sîṅgee mbo hâgudu gani kallikandi ta mbo moṅi taṅa mbo turgularre.

Dar Masara gu âmin-âmin ba jere-ken, sîṅgee kallo tenende, sîṅgee ninda ilam koy adiriṅge mbo ôroṅi mbo de indaye.

Yagu alle, Dar Masara ti sîṅgee kâddur dûkkumiṅ tenen, sedenṅ mbo kucice mbo kooy lôyn indirniye. Sedenṅ ila i amakar,

kîngin, muŋgin, gokorŋgin, maaman, jeri, ârin, miyeje, lerikar garan, alin, kûraje, dâdanŋin, lan, ûs-ûsan, âwiyakar, guri, âdiŋgije hâgudu seden tuu koy indaye.

Hâgudu Dar Masaram mutu ken nanjaŋo koy sa kâddi ye, hâgudu gani du wardi ye, sîŋgee du kûman ye. Hâgudu rîtu geno koy gani kase ye, hâgudu sîŋgee du baka ûkasiye.

Hâgudu ka Masaraa malta koy wâŋgaci, yagu âsuri wo nîyembo oye, hâbi nîyembo nîyo nduŋ oye wî ka kase taŋa asee soror nîyembo kâddur oye, hâgudu ka wardi mana du kâcamuu kâddur oye.²

Hâgudu sefi tûkan, ka kambas âŋaru ndînju tûkuyen sako binije geya mbo, hâgudu taŋ gedera mbo, bëllesi cokoro guro gikeya mbo de igerniye. Mûcoo du kidime îni gi madari geya mbo, karta jaka mbo, andibil jaka mbo, sîŋgee nin gindaa nîŋa mbo gûndoo nîŋa mbo nar dekeŋa mbo de igerniye.

Ka Masaraa i tâwisaje ke awun nîrari ye, ka away nira mbo kâddunjar îniŋa mbo awun nige ye.

Hâgudu hâbuto sîgta nîŋa du subu lo subu igerniye, ila molo de nûndurun hâbutoo innde ila wo ulusinniye.

Hâgudu sîgta îniŋa ilam njiŋanta mbo wâyirindirniye, njiŋanta i sulta mbo nûcarna yeka, ka mûdunta nîŋa wâyirinniye. Hâgudu tajirta jallaba hâbutoo ûndultiŋa kul waran, hilleŋ sule na ila nîŋ nenee ûre numanndayen, hâgudu bûri wâsiye hilleŋ ila nîŋam kûyen, hâbuto îniŋ kul sule înjindiye.

Hâgudu ka Masaraa i malta wo nîyembo ŋoŋo râbbu igerniye.

2 Hâgudu muŋgin sene 1966 ilim kûmagta-kûmagta Jinene kar âsurim wacin Âbu Hasan Tajaddin muŋgu tu tuya, niriŋa wî mutu ken wâlana.

II

SULTANTA MASARAA NÎŊA

Sultan Mahamat Âli Tûrkucha

Sultan Dar Masara ta ti de gîlaŋ na gi, ti Sultan Mahamat Âli Tûrkucha yere. Yagu ti saltana tula gi nîyembo nelle yere, sene 1000 kanaŋ yere.

Hâgudu hâbuto ka osiŋto tena ka warkinde, hâgudu saltanam kâddur tuŋun-kede saltana le “Guranko kûjom awulni” ru le majiro taka.

Saltana taŋa wî Dar Maba taŋa molo koy gîlaŋ yere, ti gani tindirni gi Konto Barde hille Liman yere, hâgudu wâkit saltana tela gu kaŋgi nosgi kûye.

Ti tela molo sultanko Dar Masaram unduŋ-kede sininta 800 dole koy uŋuna-kodo Sultan Hajjam Hasaballa Fartag saltana tulanniyere.

Sultan Masaraa nî mbarlaŋa gi:

Hajjam Hasaballa Fartag (1874-1885)

Fircheŋ Dar Masara taŋa

Jaman ilim Dar Masaram fircheŋ mbara de yere, ila i Fûkuŋaŋ mbo N̄erneŋ mbo de yere. Hâgudu mâlikta Dar Masara taŋa kooy fircheŋ mbara na nîŋa dîsir mo de wâyiriniye.

Yagu N̄erneŋ mbo Mestereŋ mbo nânjafira îni gi wâkit sultan Furta nî Mahamat Alfadil ta ilim wânjafirnanniyere. Sêy inda gu, iyaŋata mbara lo wârarŋirna, iyaŋa tu N̄erneŋ mana ye, tu du Mestereŋ mana ye. Iyaŋa N̄erneŋgi gi, kamba ta Mestereŋgi yen sêy inda gu iyaŋa N̄erneŋgi gi kamba to maji ru taraŋiŋa.

In ken iyaṅa Mesterenḡi gi du “Ŧga maji yoṅ?” tîrnaṅa, ti du “Ma le” rînaṅu-kodo, “Âmbi koy 'Dar mbe dar mbe' ru târig ginendoṅ?” tîrnaṅa, iyaṅa Mesterenḡi gi nda tumaṅirnden, ko nenee tindila. Mesterenḡi ila du kanaa Ŋerneṅ nîṅa tuu kooy nduṅ inderniyen, in ken i urnaṅa Ŋerneṅ mbo juru unduraṅa.

Ŋerneṅ i firche îni Ibrahim Tûla mbo njuṅṅa lo kâddi Mesterenḡi nî Kunji Dâwud ta kima gu uya. Mesterenḡi du hamud ennden, Sultan Alfadil Fachir na gim ko dâlîmo ôliṅa, ti du kaṅgu nda tunduraṅa wâlandira, Mesterenḡi wo fircho nda kenu, hâgudu Ŋerneṅ mbo Mesterenḡi mbo lardu nda tena. Ili sene 1804 yere.

Hâgudu sêy inda gu, Ŋerneṅ Mînjiri nîḡ kimiṅ mbara sene wâcim “Dee amba iniṅana” ru wayana, kâddunjar îniṅa sultan Dar Fur ta Alfadil tindam waka, ti du inta wo neṅeṅer, lardu nda kenu, hâgudu fircho înu nda tena.

Ili molo Dar Masaram fircheṅ as ûka. Nûka ila i Fûkuṅaṅ mbo Ŋerneṅ mbo Mesterenḡi mbo Mînjiri mbo yere.

Hajjam ti turnaṅi to

Hajjam ti Mesterenḡi ye. Ti Musa ta kima, Hasaballa ta kima, Kunji Fartag ta kima, Dâwud, Mahamat, Ahmat, Musa, Hissen, Âli ta kima ye.

Hâgudu luṅa taṅa wî hille Hajar Gigite uṅanaye. Hille ili, ti muta-garbi ṅellekandi to 20 kîlo tûkasi Jinene molo bûrti Mestere tam. Sene uṅana gi du 1830 ye.

Tiro ṅgo ru Hajjam uruṅaye? Tiro lêle uṅana-ilim Maba kar hille înu odorona, da ta tiro kartam kul kârîṅ tîndiṅa, in kenu Hajjam uruṅarniye. Ili molok ti nenee taṅam nîyembo kallo turnaṅa, hâgudu tiro bûgulaṅ mo koy ornoṅko enanniye.

Hâgudu Mesteren̄ nî Firche Nono taña dûmmo nucico enaye. Mestere Kase lo Mestere Bûga lo firchekandi Mesteren̄ nî gim kiye, Wadañala lo Mogorne gani mamañ taña Tôroñ nî gi moloñ malanjo tiye-de, Firche Nono hille Gokor Âbuluk tindinniyeka tîya.

Tîya-ilim, tîyar ta Yakub Kitir gani tam tunuña, Hajjam du toñoñinnden, bûgulañ taña mbo koku Yakubko todoriña. Yakub Kitir kêriñ mamañ tañam hille Tengelema taka. Mesteren̄ îkala gu, kana ta gi kalla yande, yagu ti inta moloñ sule yanden inda gu, Yakub tañ mamañ Ñerneñ ila kima înu nda kûre, kurnañ Hajjam tindam ware gu, ti du kêriñ Kûdumule taka.

Mesteren̄ mbo Ñerneñ mbo ndamo Kûdumule wayi gu, Hajjam kêriñ dar Saba ko hâkkuma Tûrkita nîm âskari kû tâyiride, darje “Bek” ira gu ûñaye. Hâkkuma Tûrkita mbo nîmil, helu sininta kañ noñ ñun, wasu kul tara-kunuñ, nene tañ yan darje tula.

Darje tula-kunuñ, Wadañala tunuba tañam tara, sêy inda gu kanaa wânjafirna tuu kîbisin kûcisin madaldi Kajje saa nandam ullari ke tiye ilim tulusina. Lêle ilim molo tûrti ilu “tûrti Hajjam ta” uruñaye.

In tena molo, tunuba taña mbo ûkasinnden, kurnañ mamañ taña Tôroñ mo Mogorne taka. Taka-kunuñ, mamañ taña tiro njuñ in nda usula, sultan Dar Masara ta tûka-ilim âyñge Masaraa nî tîñaraye.

Hajjam ti ñgonda yoñ?

Hajjam ti kañgi mûgula lo ñârama ye, hâgudu agaro nûrakirigu nene gi ye, hâgudu kano wâsiyo nene gi ye. Ndurmujuñ kano tîchan, aña do tumurko nîcha noñ tîjiri. Hâbuto koy turako tenende.

Hajjam ḡgo ken Masaraa wo tucuḡa

Gûca Masaraa nîḡ kallikandi ta yere, inko yoḡ wandadalndiye, yagun Furta hukum târcana-kunuḡ, i koy kosiḡ Hajjamko awun eni-ken Hajjam kûjo îni tûto wandadalnde. Yagun Hajjam ti kâddi tûto kûrim ne-de tinndiye. Hajjam Masaraa tuci-gim njuḡkandi mbo tucuḡa.

Sutuḡ mbara na kûriḡ mo nîbirna ila wo toron torgolte-ilm, madaldi sîḡgee kâddur nenee gim ka tiro nûrci ila wo tâyinin, marce naḡ tiban wâyirni gu, ti du sutu ilu “Ka” gani inna ilm, hâgudu sutu tug koy gani inna ilm “Ka” târnaḡa-ilm, sutuḡ mbara na kûriḡ mo nîbirna ila os-kede de îdirana-ilm, Hajjam ti du Asurko tarin, gani to tûkuḡu in nda enin ḡuḡu “Nêtu nare!” târnaḡin wanarin, ka ila ganii mbara koy “Kare, som tîlem ḡêsini!” târnaḡa. Ba inanan, “Kara, simo ndayi nûkaḡ talfina, Masara Masaro ka wo nalfina kûye, kûriḡ mo kîbiriyan” rînaḡ tuci.

Yagun “Mi kûriḡ mo mîbirna wî mbo miḡanndiye” îrnaḡan, Hajjam mal-mal koy tigende, kano nûye mbo cumaḡ tayawe. In kesin Masaraa wo kana tîlem tucuḡaye.

Hajjamko ḡgo ken hukum molo indisa

Sultan Hajjam ti Masaraa dûsuḡ-dûsuḡ de kusul suri inde-de, ti tara-kunuḡ kambaskandi mbo de toronu kana tîle mbo de tucuḡarniye.

Yagu hukumko tula-kunuḡ, ḡâyiriya taḡa wî ḡû taḡa lo nîyembo ḡârama yeka, ka kooy îlarniye.

Hâgudu Masaraa i Hajjamko nunjuriya îni gi, alle guru indirni gi noḡ wâlandirto inndendaye, yagu hukum ta gi bîye yeka indisto innderniye.

In kenu Masaraa dar mo rî na ila Gereṇeṇ mbo Lere mbo Komore mbo Dîsaṇ mbo Goṅkakaṇ mbo inko yere. Yagu Fûkuṇaṇ de kâddur yere. Hâgudu sutuṇ tuu mbo koy tîran mayagino³ enarniyere, yagu Masaraa muta na wî Hajjam inta mbo râbbu tîrîna ila, i ṇelle de kusul kogu de ne sero indinniye.

Hajjamko odoroṇa gi

Doronja Hajjam ta gi sene 1884 lo 1885 ilim taṇi tam Mogorne odoroṇa.

Odoroṇa-gim, Hajjam târiṇa, mayagine du jârîbe to ûmmana. Iyaṇata taṇa mbo kimiṇ taṇa mbo kâddur wasi tiṇana, kima ta Mâkki ira gu wasi tiṇana, Sultan Hajjam tîkala. Sîkalu “Kimiṇ mbeṇa wasi kicimi de tûsa” tîrnaṇa.

Daṇa Abdalbanat ti nîkala lo tûrana ṅgo tire, “Ka Masaraa Hajjam to jârîbo ûmmana, wasi kimiṇ mbo iyaṇata mbo wasi nokokol nandaro tinden, mayagine nî kâddi Agit⁴ Rîzig sîkal sâriyaṇ nda wara 'Ka wî kooy mîniṇa de ye' rînaṇ ko jârîbo caki do lo tûtturaṇa, wasi tiṇana wî tîṇana, tiṇanda ila tîṇar kumam oyona” in tîrnaṇa.

Hâgudu “Ilam ûwa mbe Fachir koy tîndinniye, yagu tiro ilim de Hajjamko nda tucice-de uya” tîrnaṇa.

Hâgudu Hajjam târiṇa rûcu hille Boro koy wakare, yagu mayagine taṇ i Hajjam ta taṇi molo nasko⁵ ndîṇaru, belle mbo îrfila. Hajjam tinaṇa-kunuṇ “Nas mbe anduri” ru, bere to ṇereṇil kârîṇ lândir mayagine wo kar yasin tanarcana, nêreṇa wî kârîṇ tûrim waya. Ti du nas to kul kalal muta-garbi tanjaṇa-ilim iyaṇata

3 Mayagine i ka gani tîlem ninda lo kodo kiṇiṇir “Darje minnde” ru nusurii wî ye.

4 Agit ti ṇorim ornoṇ ta nî kâddi ye.

5 Nas ti gaṅgaṇ mbo nuṇe ye, tiro sultanta de enegiye.

âji ta waraŋ na gu wâjiŋaye:

“Hajjam Bekko tâlandirndiye nira wî ŋgata ŋga mbo ye?

Tûrim waya, Hajjam sa dâwi noŋ kûri toyori.”

Hajjam wâri nanjaŋ sîr tena gi

Hajjam njuŋkandi ta gu âju koy wândajiŋa, yagu kâriŋ darko le garbi-muta gani nenee taŋa Mestereŋ nî gim taka.

Yagu Mestereŋ i ti tira gi noŋ ken wandalnde, i bîyekandi ta alle na gu ndâyu ela. Ili ta jam le hille Ceraw taka. Arara mbo munje tayi-gim, tîyar ta mbo wâzir ta Âli Denjero mbo Âjumaŋ dar ilim ninda ila inta mbo usulti ru waka, yagu ka Âjumaŋ mbo Kûsube mbo îya ru nunjurun, ka taŋa tiro nûrci wî wo wayana.

Hajjam sîkal gani tindete kûyen, Dar Berem Sultan Ishak Rîcha ta baba tindam taka, tiro mbo gê mûco ta Humara wo kul taka.

Yagu Humara ta baba Âbulasta kima ta Humara wo kul kâriŋ Dar Masaram talandira. Landir Sultan Âbakarko jîse tena, Sultan Baharaddin Ndoka wo uŋana.

Wâkit ilim ka Masaraa nîŋ sutuŋ kooy kasem dar Lere nî hille Libiri ira ka Leree nî gim îdirana. Wâkit îdirana-ilim, wândariŋa Bâchir ira gi, ti Lere lo ilim tinden îdirana, hâgudu Ismayil Âbdulnabi ti Ubayyit taka, Mahamat Ahmat Mâhdi Ismayilko Dar Masara to âmirko sû waragatta nû tenjebena tara.

Tara, ka tîran jalalko nda igen, Hajjam kinaŋ tinndendayeka ŋgo tire, “Hâbii wî ŋgârii ye? Jôci ârmbal nindiyana noŋ nira wî!” in tîrnaŋa. I du ŋgo ire, “Ka Mahamat Ahmat Mâhdi taŋa lo Âmir Ismayilko njebo Dar Masaram kar in ru indaye” îrnaŋa.

Sultan Masaraa nî kaṅgalaja gi:

Ismayil Âbdulnabi (1884-1888)

Fâki Ismayil ken saltana tula gi

Fâki Ismayil ti fâki lo kimiṅ de gâr nindige tindinniye, hâgudu Hajjam mbo koy nâyirini ye, yagu mayagine Hajjamko nunjuruna wî mbo tene gu teneyye.

Hâgudu Mâhdi tîṅara-kunuṅ, tiro mbo kînanjarnu, fâkije Dar Masara taṅa tiro mbo nucice wî mbo tîranu, Mâhdi tindam Ubayyit ko ûrmana. Tiro mbo kâyiri inden, Mâhdi du hukumta gurii wî wo ninndenda lo, sutuṅ tuu nîṅa koy âmirta nda kenu, Masaraa wo koy Fâki Ismayilko Dar Masara to âmirko tena.

Hâgudu mayagine du Hajjamko urayina, Dar Berem ko Sultan Bereje nî gi mbo koy kâyiri tindirka le Nala molo muta-sabam ko hillo tena. Hille ilu Wat Hajjam urin tinda gu, Fâki Ismayil Ubayyit lo Dar Masaram kar “Âmir Dar Masara ta âka” ru darko tamalanje irnen, Hajjam kinaṅ Andurman ko Kâlifa Abdalla Mahamat Ahmat Mâhdi ta ganim kadam nige ilim ko Ismayilko tôliṅa.

Kâlifa Abdalla Ismayilko turuṅa, Andurman taka toron Hajjamko îrkarna. Hajjam ṅgo tire, “Fâki Ismayil ti fâki lo tinden, minda gu nenee mbeṅ nîṅjan andeneṅin anduraṅgal darje mbeṅ tula,” tirnen, hâgudu Ismayilko îrkarna ṅgo tire, “Ama fâki lo Dar Masaram andenniye, fâkije kawa mbo Ubayyit Mâhdi tindam kar tiro mbo kâyiri minde-de, amboro Dar Masara to âmirko ândusa” tîrnaṅa.

Hâgudu “Hajjam” irnen, “Ya” tirnen, “Fâki Ismayil hukum na gu tula ṅga tosoṅ?” irnen, ti du “Nosi ane” tirnen, “Ila ṅgata yoṅ?” irnen, “I Annur Aṅgara noṅ Hasan Abu Kodok noṅ Salatin

Bacha noŋ Mahamat Nufi noŋ Jabbara noŋ ye, i kooy ose” tîrnaŋa.

Kâlifa du ka ilim munje ninda ila kuruŋ tîrkarna. “Hajjam tira gi gani ta ye” îrnaŋa, in ken Fâki Ismayilko kîbin sijin mo uluna. In ken Hajjamko hâkkuma waragatta ken nû “Gaka dar no kîbin” ru tela. Rôgol tateyeka tuŋuni gu, sa tara, dûr-dûr mo lay uŋuni gu, ka taŋa mbo koy dûr-dûr kôdil tayana.

Hâgudu Ismayil sijin mo sêy-sêy nâyiri taŋ mana wâzir Hasan Kunji wo kuruŋ “Kitim to naŋa, kima mbe Âbakarko nû-ken dar mo tâyirite,” ru tûna-kunuŋ, ti sijin mo de kâsiŋar tîya.

Ismayil mbo Hajjam mbo ka mbara koy sene tîlem de îya, sene ili 1890 ye.

Njeba Fâki Ismayil ta

Fâki Ismayil ti Andurman sêy fâkije dar taŋa wo njebaa katab nda tena. Kallikandi mbo darko kîbini ru tena.

Njebaa tena ila mana tu gi ŋgo tire:

“Bismillahi Al-Rahman Al-Rahim. Al-Hamdu lilahi Al-Wali Al-Karim wal-salatu ala Sayidina Mahamat wa ala ahlihi ma al-taslim.

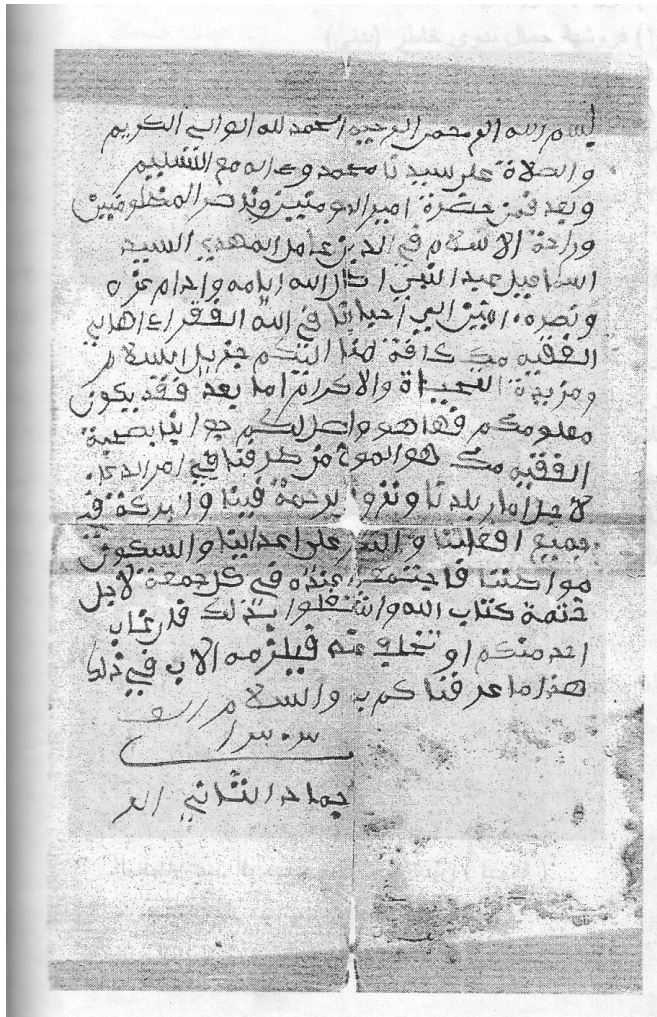
Âmir Mûmininta nî gu narka gi hâgudu ka wandaliŋa wî wo nda nusula gi, Islamko njuŋo kîbin dînko njuŋŋa nûsa gi, Mâhdi ta âmir gi Ismayil Âbdulnabi kallo nâyirina gi lo fâkije Mula taŋ kanaa wo koso Mula tira wî wo nige ila, ama kinde kîmbirnaŋa.

Hâgudu assu kimbire, njeba mbe igi Fâki Mâkki mbo takan, njeba ta ja igi dar mînu rogora ye. Hâgudu rahma du amba tûsurteye, hâgudu hâbuto mige wî kooy Mula barku amba tenteye, hâgudu ambejele wî koy Mula taŋ gudura mbo meŋelilteye, hâgudu ganii mîniŋam de mindeteye.

In ken jime naro koy tîran kitab Mula ta gu kûnjiciteye, inko de kigeteye, yagu niriņa tindoŋ narnda tindoŋ baba ta ta kûjo mo ye.

Gi yeka kombonosiņa, assu kîmbirnaņa, sene 1303 Hîjiriya (sene 1886) ye.”

Njeba gi ta sura igi lo tiye, sîkali:

Sultan Masaraa nî aslaṅa gi:

Âbakar Ismayil (1888-1905)

Sultan Âbakar ti âmir Mâhdi ta yere. Hâgudu caki tu do lo du, nenee taṅa Masaraa do lo nâyiri gi yere, yaḡu tiro sultan urindiye, hâgudu bûrti ta tiye gi Islam ta de yere.

Baba ta Ismayil du Fachir tayi-gim, Adam Biliyo tiro mbo nâyiri nî gu wo gani ta gim nduḡ le taka inda gu, Âbakar lândiru gani baba ta Adam Biliyo wo nîbin le takarni ilu tula. Hâgudu Adam du dîḡ taṅam tûka inda gu, Hasan Kunji Andurman lo kitimko nar Âbakarko tûṅa. Ili molo ti sultan tûko de kusunjurnu, bûrti to kîbin hukum to njuṅṅa tûsa. Ili molo ḡâyiriya Mâhdi taṅa ila wo leyu, sultankandim de tusula.

Sultan Âbakar taṅa ḡâyiriya ka taṅa mbo

Sultan Âbakar ti kaṅgi kalla yandire, kûri ta dûḅgi yere. Yaḡu sininta ḡîlaḅ na ilam ka kooy ko înim salam igenniye, hâgudu tiro “Azza Tunuḡ” urinniye, salam ena yan koy kallikandi mbo de ka wo salam tigeyye, hâgudu oda to koy gani tûkunim nda îmana tîndinniye.

Yaḡu sene 1888 lo 1898 ili molok ûyom nayi gu, binije wan ḡâyiriya taṅa wan sultanta darta tuum ninda ila nîḅ kawo ḡâyiriya tândaṅina. Hâgudu kûrum⁶ baba ta dîro tene-ken toro ka todoreni ili wo leyu, nasko toro ka todorenniye. Hâgudu nas gu wo du, juri dar Îriji Dar Tame ta ili molo kul tanaraniyere.

Sultanko salam geya dûmmo osiṅa gi, gani tam ba gare-ken, berjeḅ lûdaḅ tûnjumo kûjo molo ndis, ganim mo robog-robog in nuḅu “Kâddi mbe, Mula gudura ndîn” ru koroo dore-ken, ti du

6 Kûrum ira gi ti ḡaṅḡaṅ noḅ nindaye, tiro kanaa mbara koy oddoreye.

“Âyye âyye” in tir-ken, salam igenniye.

Daña Abdalbanat ŋgo tire, “Adi gu wo ka Tamaŋ molo Gimir ta molo Aboje molo ke sultanta îniŋa wo salam igeyen tanaraye” in tîrnaŋa.

Hâgudu sultan ti juriŋ molo iyaŋata têneri noŋ kâddur toron, jâribo wâsiyo nda ken, kûde nûnuntan loyn, ka kâsiye mbo sû raŋgal jâwu nîbina mbo tanaren ûrsenniye. Jârîbe ilu “jârîbe iyaŋata nî” uriye. Yagu juri Fachir ta Dîwem uri ilim waka-gim, Sultan Âbakar iyaŋata tanarndire. Yagu basaŋa taŋa mbo âbbaŋaa taŋa mbo lo iyaŋata kul wanara, yagu iyaŋata ila du ayo enere. Sene ili 1889 yere.

Gani sultan ta gi

Sultan ti hakimta mbo de ŋâbakirno tinderniye. Daraje ti de dole na gi “wâzir” tere. Wâzir gi ti sultan molo dîsir ye, yagu sultan mbo gê de sossoko nuŋugusirni ye. Hâgudu ŋorim koy ti de kûjo lo âskarta koy ti kul tîkerniye. Wâzir Sultan Âbakar ta gi ti Hasan Kunji yere. Hasan Kunji ti bûrti saltana nî gim nîyembo nâyirirni ye.

Hasan Kunji ti aŋsarta Mâhdi taŋa Fachir lo kar nindirniŋa ila ray ta mbo uraŋgala. Hasan Kunji ti juri Ârinje suro niye ila mbo Masaraa mbo na tûte ilim koy ŋurim lay “Beri Masaraa nîŋa wî beri Ârinje nîŋa wî mbo wasaŋanndiye. Ka mîniŋa kanaa nûyee nene wî mbo de munjurinti” tîrnen unjuruna gu, Ârinje wo uraŋgala. Hâgudu sene 1905 ilim du, Furta mbo Masaraa mbo usurinte gu ti ŋurim taya juri tûkinde, yagu aye 5 ilim usuruna.

Hâgudu Sultan Âbakar ti gani tam imam noŋ azzan nige gi noŋ tenenniye. Ila i hâbuto ne îdiranise-ilim ka wo sallu

indigeniseye, hâgudu ila i tiro mbo gê tîran so ndara mbo gê ñeya mbo nigeniña ye. Ila i Fâki Hammat Âfunanġi gi noŋ Fâki Yunis Gereñeŋgi gi noŋ ye, hâgudu gâdikandi gu Âbakarta molo sene 1930 nate-gim kooy sutu Borno nî de yere.

Bûrti hukum ñundi gi to

Sultan Âbakar ti hukum taŋ bûri kâddur torgoloŋiña, alle na gurii wî enarni gi molo, yagun hukum ta gi njuŋŋa tûto ninnde, hukum to fandaŋko markaziyo⁷ tindana.

Hâgudu hukum sina gu ornoŋta mbo mâlikta mbo wâyiriniye, hâgudu kâddi gu sultan de tâyiriniye. Yagune ka i dîŋgarta ru hukumko sule ndînja îya irnen torgoloŋiñdire.

Sene ili 1900, sultan Kera Furta nî ili molo gô nare ilu, hukum nara koy turbutiŋ lisu ka wo du ndero gani taŋ nenee de undunjin, hukum guri gi de yere, yagu Gereñeŋ i saltana îniña yeka, hukumko rogoloŋa wândaŋina, sene ili 1884 ye. Hâgudu Gereñeŋ i tokotori Ismayil taŋa kaŋ mana yere hukum ta-gim.

Tokotori Ismayil taŋa kaŋ na wî i Gereñeŋ mbo fâkije mbo hukum Tûrki-Mâsiri mbo yere, yagun hukum Âbakar ta gim, Gereñeŋ i nîyembo nasaŋana lo wandalaŋenniye, basaŋa wan âbbaŋaa wan wândariŋa wî wan kooy inta molo de yere.

Hâgudu hukum Âbakar ta gim nâyiri îniña ganii kaŋ ye. I basaŋa wan wândariŋa wan dalaje wan yere.

1) Basaŋa

Basaŋa i sultan mbo munje nûkasi wî ye, hâgudu sultan taŋa dûmmo nâyirinniña wî ye. Basaŋa ira wî mi “bas geya ye” ru rakis ta mesere, yagu inko yande, “base” in ira-ken kaŋgi

⁷ Markaziye ira gi ti gani hukum ta fandaŋ gi ye.

nânanirenda, kana ta koy sultan mo nîne, hâgudu nûka tindan koy ti de gîlaŋ sultan mo nêri ye.

Base irag ti mâlik mo yande, wala sultan mo yande, ti ɲuri me ye, hâgudu tiro ka kooy oŋoŋeye, jurim tîŋaran koy dîŋ taŋam ka kâddur ûrciye. Basaŋa i sultan mo munje nindenda ye, hâgudu beri koy nîyembo nomoŋe nene ye, hâgudu binije îniŋa koy njuŋŋa ɲjiŋanta kâddur mbo naci ye, hâgudu taŋ îniŋam nâyiri majiŋ mbo kadumaŋ mbo nenenise yere.

Basaŋa in ira-ken i dar mo darta îniŋa nene ye. Sutuŋ but na ila koy “basaŋa” enaye, yagun sultan taŋ kimiŋ mbeli wî “âbbaŋa” uriye, hâgudu kimiŋ kâli wî du “âmmaŋa” uriyere. Basaŋa i tuu du darta nîŋ nene ye, tu du darta nenenda ye.

Basaŋa wâkit ilim darta îniŋam nâyirinniŋa wî:

Mirsi	Sutu	Darta îniŋa kîbin indirniŋa wî
1 - Base Nomol	Gereŋeŋ Dûllaŋ	Kariyaŋ mbo Mestereŋ mbo
2 - Base Âli Atamtam (Ŋaŋuli ta kima)	Gereŋeŋ Dûllaŋ	Caki rî-saba Dar Masaram Âmunaŋ mbo sutuŋ Ârinje Gatina wâri ilim ninda wîm
3 - Base Abdulgadir Ŋamsa	Gereŋeŋ Salame	Tâni, Fôfo, Kôbore (Dar Masara lardi Furta mbo olonam madaldi Âzzum mbo Bare mbo)
4 – Base Bukuri	Âmburcuŋ	Dûwed mbo Andorboro mbo (Âmburcuŋ)
5 - Base Ahmad Umar Abu Lafta	Gereŋeŋ Dûllaŋ	Hâbila Kejeŋgese (Gamaŋ)
6 - Base Umar Ismayil (Âbakar ta tîyar)	Gereŋeŋ Dûllaŋ	Kuma Fâkum (ma tîy-kede sene 1888 ye)

7 - Base Kâlifâ Rîzig (Fâki Mahamat “Âdiŋgi Jîsa” ta tîyar)	Gufa	Dar Kododol (Fûkuŋaŋ mbo Dîsaŋ mbo), Koŋose (N̄ernej)
---	------	--

2) Wândariŋa (“makdum”)

Wândariŋa ira gi ti sultan tândariŋin nâyiri gi ye, sultan tândarinji tene. Hâgudu basaŋa koy wândarinji ene, yagun kâddikandi koy tândarinju tene.

Daraŋi gîlaŋgi darje ŋundi gim ila i wândariŋa ye. I koy gani mbara ye. Gîlaŋ na wî basaŋa ye, i darta îniŋam kîji lo, sultan ta ganim sutuŋ îniŋam nâyiri ye. Jaman ilim wândariŋa wî i dar Lerem wândariŋa nâyiri nî gi Bâchir tiro nândariŋa ta gi, sultan Kera Furta nî gi molo ye. Hâgudu wândariŋa Dûdu Somkoye sutu Mandara nî dar Kuma Jâbuk ye.

Wândariŋa mbo basaŋa mbo neŋeŋesira îni gi, wândariŋa wî i sutu Gereŋeŋ molo yande.

Basaŋa i wâri sultan ta gu do lo nîyembo njuŋa yere, hâgudu kana îni koy nîne yere, hâgudu wândariŋa wî i gâyiriya îniŋa wî basaŋa molo dûmmo yere.

Daraŋi mbarlaŋa wândarinji wî nî gi majiri molo yere. Inta wo koy darta tuum naŋ kîji tûsarniyere. Ila mana i Kôfote noŋ Abdalla Ruŋa noŋ yere. Kôfote ti wândariŋa dar Dôyo lo Maŋgo lo yere. Abdalla Ruŋa du dar Jinene molo garbu nena gi kooy ta de yere.

3) Dalaje

Dalaje i kîji darta nîŋa ye, hâgudu inta mbo sultan mbo n̄uri înim nacu enendire, hâbutu ento ene-ken, i de sultan mo ko kûran nigerniŋa yere.

Juri Chawa ta (sene 1905)

Kûdo Chawa ti madaldi Mayota madaldi Bare mbo îdiranam saba hille Nûri molo tûkasi. Yagu saba madaldi Roye mbo munje, lardi Dar Masara tam saba dol na ilim muta-garbi Nûri molo n̄ellekandi to in n̄elle yande. Kuma Kitir molo Kûdo Chawa ti hille Murne molo koy in n̄elle yande. Gani ili ti idaa n̄iyembo tene, hâgudu saa koy kâddur tene, hâgudu boko d̄irim nena lo, târii mbo s̄iŋgee mbo kûmo nene gi lo, âsurosi taŋa koy mûriŋ ye. Ili bûrti Dar Masara mbo Fur mbo teneŋeŋeraye.

Juri ilim Masaraa mbo Furta mbo kambaskandu usun̄jurnaye. Hâgudu juri ilim de Masaraa sultan îni Âbakarko elaye, yagu saltana mbo kambaskandi îni mbo elendiyye.

Hâgudu juri ili de yande, Âli Dinar sultan Furta n̄i gi Sultan Âbakarko ma t̄bin-kede mirsala njibiriri igenniye, Âli Dinar ti Dar Masaro koroo taŋam n̄ûsute lo tigen esinaye, yagu hâbuto katab ken unduŋo markinde.

Âli Dinar Dar Masaro koroo taŋam tûsto t̄kala gi

Âli Dinar ti Dar Masara gu wo alle sene 1874 tindirni gi noŋ de n̄ûsute lo tigerniyere. Yagu Masaraa kûjo nda usunde, kambaskandi mbo de kusul sultan înu n̄juŋŋa ûsa. Âli Dinar du “Juri mbo de aŋelilti” ru Dar Masaro tunjuruntem de tusula. Fâki Sinin Kâbkabiye na gu wo du tindisto tinndegiye.

In ken Âli Dinar âskarta taŋa daraŋ mbara teneŋa. Daraŋi tu kûjo îni Adam Âli Rijala ye, daraŋi tu gi du Mahmud Dadaŋgawi ye.

Adam Âli âskarta taŋ mbo bûrti dar r̄i Zagawam ko hilleŋ Masbad mbo Kornaye mbo T̄ine mbo lafin, Dar Gimir do nusurite lo

tayi gu, sultanta Zogokor nîña koy tiro mbo îrmila, gani mbara kiñinjir Dar Masaro wanjaña. Darañi mbarlaña Mahmud ta gi du wâri muta dol bûrti madaldi Âzzum ta gu nanjañ sîr ena, Ârinje mana koy Bâni Halba mbo Hâbbaniye mbo juru, jaman Mâhdi tam suri nosiña lo kar Furta mbo îrmila, hâgudu ka tuu mana koy, Birgitta mbo Bârtiñ mbo Bereje mbo hâgudu Masaraa Gireda taña koy îrmilanniye.

Sultan Âbakar Furta waro tinaña-kunuñ

Sultan Âbakar Furta waro tinaña-kunuñ, ka kâddunjar taña mbo nâyirii taña mbo toron sossoko nunduñuñu “Furta wî ganii mbara kiñinjir dînjo-dînjo ware, ñgo ken mandaltiyon?” tirnen, nâyirii tañ du kana mbara ûrana.

Kana tîyar ta Gâdi Tajaddin ta gi “Masaraa kooy gani tîlem de muta maka, Mahmudko murañgala-kodo, hâgudu rî maka, Adamko murañgalni. In menan, âguri amborfolti” in tîrnaña. In tîrnaña gu, ka kooy oñonina. Hâgudu sultan koy toñonina.

Yagu kana Hasan Kunji ta gi du ñgo nira ye, “Furta gani mbara nare wî wo gê de mandalti. Gani mbara miñinjirin, tu rî natiña wî Tajaddin noñ nâyirii tuu noñ waka, Adam Âli wo wandalteye. Hâgudu âskarta tuu mbo du Sultan Âbakar noñ Wâzir Hasan Kunji noñ muta waka, Mahmudko wandalte” tîrnaña.

Kana Gâdi Tajaddin ta gi nîyembo tînaña, yagu Hasan Kunji du, kana ta gi de tûto sero “Tajaddinko ti de kamba yon?” ru tiro de tûren, Sultan Âbakar bere ta molo sûru âskarta wo ganii mbara teneñeñara.

Tajaddin celcelo de sîr kenu gani kallam nusurite lo rî-kanan nanjañ ko Adam Âli wo nandalte lo ko madaldi Gimirta nî gim tûnjura. Tûnjura-gim, fircheñ Jabalta nîña mbo Gimirta nîña mbo

kar ûrmana. Hâgudu âskarta kar sa Tabun urim ûnjura. Ili wo Adam tinaña-kunuñ fariñ îrdim nda ôyna, Kûdo Andar lânin âskarta taña mbo gani Killekil dar Gimirta nî gim tunjuraniyere.

Hâgudu Âbakar du tîñaru erdi Gândi Koro Dîrijel ta gim njûru dûkum to cumañu hâgudu nas to tîrfile, dalañ Masaraa nîña wan Gereñeñ wan hâgudu majiñ taña wan kanaa nûyee kul îdirana. Ili molo sultan kurnañ Mogorne Nûri ta gim taka. Ili molo madaldi Roye ko gani Furta ûnjura gi molo nelle tûnjura.

Hâgudu gani Furta ûnjura ili madari Bare mbo Roye mbo îdiranam ûnjura. Kûdo Chawa Gêra mbo munje njûru-kodo nursetiña wanamalanjirna. Wanamalanjirna-gim, âskarta îniñ mbo malta îniñ mbo ununara. Hâgudu kosi sîñgeem dole unduña. Unduña ila Masaraa ñgo ke ware-ken nesertiña yeka unduña.

Masaraa kar ûnjura-kunuñ, Furta darañu tu enjebena, Masaraa du darañu tu enjebena tîran udursurna. Darañi Furta nî gu uraᅅgala. Hasan Kunji ilu tîkala-kunuñ ñoñin “Furta wo modoroñi” tîrnaña, kana ta gu noñonina kûyende.

Furta i îkala gu “Masaraa wara-kunuñ ma ununarnde, asar kenî hâkkoy maka môdil” ru kar odoroña. Kar odoroña-gim, Masaraa i beri îniña njûru, tuu saa wandañen, tuu târii nî ganim ucin, tuu mukulaa erkecen, sêy inda gu, Furta kar Masaraa wo odoroña.

Odooroña-gim, Masaraa kar sultan tañ ûyom usula. Yagu darañ rogol, juru wândañinte-gim, Marjan Nagayire ta kima kar ber mbo ka wo ruco “Dûmmo kâlana darañ kallo rogoli!” ru tena.

Masaraa îkala-kunuñ “Wâ!” in rînañ sultan bere tam dole tinde-de le wârcana. Le wârcana gi ta ja gi du, Sultan Âbakar ti inta mbo kallo tâyirinden inndendayaka, Furta oñono ente ru le

kâriŋ wârcananniye. Yagu tiro mbo nusula wî majiri mbo fâkije mbo basaŋa mbo de usula. Sultan ta bere ilu “Zarzur” urinniye.

Furta Sultan Âbakarko îbina-gim

Furta kar Masaraa wo odoronja. Yagu erdi juri tam sultan mbo majiri taŋa mbo fâkije taŋa mbo basaŋa taŋa mbo de yere.

Ilim lîsa nîyembo kâddi tûka sultan ta gani-gim. Hâgudu Rahma Abdaraga ti âskarta Furta nîŋa mana lo sultanko nosinni lo tîkalu koy bânu mbo “Kîŋgi ili yaŋ kîŋgi ili yaŋ!” in tîrnaŋan, nusurii Furta nîŋa ila kâriŋ de Sultan Âbakar tindam waren, nusurii sultan taŋa du walanin ige-de de, ñerem tûka.

Sultan tîkala gu lîsa kalla yanden, kimiŋ taŋ kuruŋ mara-marag de Bâdawi ira gu “Ko gaka, da na ta gula, Dar Berem ko” rînaŋ, hâgudu kima ta Baharaddinko du “Maŋ du ka naŋa mbo Dar Mabam kake” tîrnaŋa.

Sultan ti âyŋge nda tîliŋano kosiŋ, sultanta guru ige gi noŋ ken, bere molo sîr datuŋgulo farach ken tunuŋa. Âskarta Furta nîŋa kâriŋ malaŋu urse-de, kâddunjar Furta nîŋa kar kîbin kul Fachir wanaŋa.

Ili jo 12 aye 5 sene 1905 ye. Fachir kul wanaŋi-gim sultanko kucun dîri jîsam nunduŋuŋ kul wanaŋanniye.

Masaraa darko le warcana nî gi

Tajaddin ti daraŋi muta tîyar ta nî gu Furta nuran tîyar to Âbakarko îbina irnen tinaŋa-kunuŋ, rî lo asarko de gani juri tam taka. Sultan Âbakarko du Fachir kul waka, tarkinden le tarabi Hasan Kunji nî gi mbo Baharaddin Ndoka nî gi mbo rûcuŋu Mestere kar tanarka.

Hâgudu Ndoka wo Âbakar ta ganim nduɗu, tîran garbu ena Furta du wanarka. Hâgudu Turmunuɗ Ceraw na mbo Iɗgobe na mbo Arara na mbo Furta mbo usurunɗeyen Kûnjuldim tîran usuruna. Juri îniɗ nîyembo unɗa yere, yagu Masaraa wo uraɗgala.

Masaraa garbu kenu tuu Kuma Jâbuk waka, tuu du Kûjunuɗ waka. Jaribe sultan ta gi du Dar Berem Sultan Aburicha tindam taka. Sultan Baharaddin ti du Abbache taka, in ken i kooy warcana. Âju koy wandajiɗarniye:

Mahmud Dadaɗgawi dar mo taya

“Mîyarce kiriɗan” tere

Ndokata “Dar Batam maye” ru waye

Hasan Kunji ti juri Kunjuldi ta gim nayanniyere. Kima ta mbo koy yere, yagune kima to ilim nda uyanniyere. Kima ta “Baba, amboro ambucumaɗa” tirnen, baba ta du “Kambaskandi in nindaye. Lîsa juri taɗa wî kambas nîɗa ye” ru tindila. Wâzir Hasan Kunji ti kano nîye kima ta ta gu kulu, kima to lîsam tinde-de le taka. Iyaɗata âju wândajiɗa:

Kima na Mâhdi wo fârikko nda le

Wâzir tîle konji no de riɗa

Kûri lo ganii mbara nda tûre

Hâgudu âji tu koy wâjiɗa:

Chette noɗ de ginaɗanniye

Yagu kokori noɗ jo de riɗa

Wâzir bero no idam la

Hasan Kunji ti kêriɗ bûrti Adde tag kîbin Dar Berem taka.

Tajaddin ti Hasan Kunji wo kûrim kîbin, juri gîlaɗ na gim tîyar ta Âbakarko îbina gu tiro molo de ru tuyte mbo de tusula. Hasan Kunji kêriɗ Dar Berem taka-kunuɗ, Dar Masaro Furta molo

landir ula gu koy tar-kede, Tajaddinko ƚori Dôroti ta gim uya de Hasan Kunji Dar Masaram tâlandira.

Yagu Tajaddin noƚ Abduzen Tunuƚ noƚ Âli Sannan noƚ Dâwud Tunuƚ noƚ dar Njimi waka. Ili molo Tumtume dar rî waka, in ken wâyi îni ili wo kanaa nûyee ƚûyu enndenjebena. Hille Gûre mbo Kûjunuƚ mbo naƚ unduƚa. Unduƚa ili du ka Foroƚ mo ye.

Masaraa wo hâbi tela, Furta ƚelil darko ênjarni gi ƚgâri yoƚ?

1. Sultan Âbakar ti gâyiriya taƚam nîyembo bîye yen, ka Masaraa tiro inndenderniye.
2. Hasan Kunji ka nusuri Masaraa nîƚa wo ganii mbara teƚeƚeragiye.
3. Furta i du ka nîyembo juru nosi kâddur eneyye.

Masaraa darta waka wî

Nâyirii Masaraa nîƚa ganii kaƚ inƚira.

Som gîlaƚ na Baharaddin ta gi Dar Mabam Abbache taka. Som mbarlaƚa gi Tajaddin ta gi dar rî Tumtume taka. Som kaƚgalaƚa gi du jaribe Sultan Âbakar ta gi mbo nâyirii taƚa mbo Dar Berem waka.

Daraƚi Dar Berem naka gu sultan Dar Bere ta gi nîyembo kallo ken tandalayye. Daƚa Sinin ta baba, ti Sultan Âbakar mbo nâyirini lo Dar Berem ko nâlandira mana lo, kûrbu oddore nosgi yeka tiro îrkarna, “Kûrbi ti ƚgâri ye? ƚgarnam kar Dar Masaram taya? Hâgudu ƚgo ken dora osiƚa?”

Kûrbi ti gigi noƚ ye, yagu ti suguri kaƚ nene gi ye. Masaraa gîlaƚ kûrbu kosiƚ-kodo gigu osiƚa. Kûrbi ti Bereje nî ye, sultanta îniƚa de nda oddoreye. Yagune âbbaƚaa Masaraa nîƚa mbo Bereje nîƚa mbo tîran mada laƚo inder-kunuƚ, mada kûjum nda toyona,

kîjii gînaḡ-gînaḡ geye wândaḡina, âbbaḡa Bereje mana “Kûrbu âmbi”
tirnen kûrbu ûḡa, Masaraa wo kûrbi mbo raḡa tândaḡina âji mbo:

Sultan Âbakarko âri noḡ kîbin kul waka

Lîsa îya kire, hugura ḡo ken kâḡgaytiyoḡ?

Dar ḡundim kara, guri noḡ kindirndiye

Kâriḡ kara, amboro mbo ḡo ken sawa kûti?

Âbbaḡa Masaraa nî Mânsur ta baba Bâdawi ira gi âji gu
tinaḡa-kunuḡ koro ḡuguri molo ndor “Mi ambaraḡen marnde, dar
mînim mâlanti” târḡaḡa.

Lêle ili molo nâyirii taḡa wî mbo rôḡol dar mo wâlantiḡa ke
inda gu, Tajaddin nusurii taḡa mbo karu Furta wo nunjurun rayin
darko landir-kodo, ka taḡa Dar Berem ninda wî wo “Kare” ru
mirsala tena. Waren Bereje du “Gû mbo manaḡi” ru ûrcuḡa. Yaḡun
Jîddo Tunuḡ ti nimo ganum mo nabasenda lo cumesin talana.

Ili molo Masaraa kûrbu dora osiḡa, gâbine Bereje waraḡiḡa
gi ta jam. Yaḡu Bâdawi ira gi nîyembo oddore tosire. Ti kûrbu
gondokol fi noddore nî yere. Hâḡudu Jîddo Tunuḡ nîyembo
tûcumarin, iyaḡata âju wândaḡiḡa:

Jume noḡ de cumo

Ira gu irsina de ye

Nima gi koroo naḡa me ye

Jîddo Tunuḡ

Sultan Masaraa nî turlaḡa gi:

Tajaddin Ismayil (1905-1910)

**Juriḡ Dar Masara taḡa koroo Masaraa nîḡam
lasira (sene 1905)**

Tajaddin noḡ Abduzen Tunuḡ noḡ Âli Sannan noḡ Tumtume waka. Tumtume ti Dar Masaram rî nîliḡe ye. Ilim i juriḡ usuriteyeka ôrgoriye, yagu juri ti tîran râcawaye.

Tajaddin ti mâlikta Masaraa nîḡa muta mbo garbi mbo ninda ilam mirsala nda tena, i Furta nîḡ koroo molo sule ninda ye, hâgudu kanaa nûyee taḡa Gûre Foroḡ mo tunduḡannîḡa ilam nâyirii taḡa tâyina. Juri kâddi gi ûraḡayere, yagu Tajaddin ti kârifi tîḡa-kodo ḡoru juriya tândaḡinaye.

Sultan Tajaddin mirsala sultan Maba a nî gu nda tena, sultan Maba nîḡ awun tennde. Yagu ti awun tento tîkala awun tenan, tiro nda wâlandirti noḡ tirnen, îya tîrnaḡa. Hâgudu sultan Bereje nî gi du kano katab nda ken, Masaraa i Furta wo nûrci ye, hâgudu saltana koy Furta nîḡa ye, Âbakar ti kana gîlaḡ na gu tilinarniye ru, Tajaddinko kano katab ken nda tenjebena.

Tajaddin tîkala gu, kana igi kana Masaraa nî ye, hâgudu saltana koy îniḡa ye, hugura maḡi enende, Âbakar mbo gê Masaraa kâddur kîbin Fachir naḡ sûḡ mo maḡiḡ noḡ de ndîḡ orokesina. Orokesina-gim Masaraa tuu kimiḡ wan malta wan kooy le kârîḡ darko le tîḡ waka.

Kârifi tîḡa-kunuḡ, Tajaddin sîr ken dar muta hille Kôḡe lo ḡabare lo Kûjunuḡ lo kâddusar Masaraa nîḡa mbo kanaa nûyee mbo ilim me yere. Ili molo kul Maḡo tara. Dala Âdiḡi Kusube mana gu tarka. Dala Âdiḡi ḡgo tire, “Âmin kûdo mîni tûsusarḡa”

tîrnaḡa. Yagun tiro Furta firchekandu ûḡa tinderniyere. Yagun Dala Nḡindiko Maḡgo na gi îya tîrnaḡa.

Hâgudu Tajaddin Ũgobe ka toron nasa gu de tindila, ndira tag ngo tire, “Dar kîni yeka kûjoo lamin kindeto kinnde-ken, sefta kelebena, ḡorii kirana, âmburcuḡin darko malandir! Ba îya rînaḡ, kûjoo susin majikandu de kinndeti yan, ama kinta molo sule ye.” In tîrnaḡa gu, bûgulaḡ koroo lamin “Dar mînim mîsanti, Mula haywa tîrnaḡan” rînaḡ wâmina.

Ũgobe lo sîr ken Mestere kanaḡ nanjaḡ ko Dala Barke wo warka. Dala Barke ti Furta wo nûrciniye. Yagune Dala Jamba ti kurnaḡ sultanko tûrcuḡa, ko dûkum Furta nû Mestere na gu odoronḡa. Juri ilim Furta wo lamo ketel uraḡgala.

Ili molo kurnaḡ dûkum Furta nî kâddi Gilane na gim wanjaḡa, bûrti îni gim, Masaraa kûmagta-kûmagta ûrmakin Todorona wo ko Tûkul-Tûkuli wo ko Gilane waka.

Tajaddin mbo Agit Tegele mbo îdirana, jechta Tegele taḡa wî i juri taḡa alle rogol telaye. Sultan mbo tîranu ko dûkum Furta nî Gilane na ilim munje de nḡûr ḡun subbo tam elele de odoronḡa.

Wâkit ili kori ye. Târii nennemi nîyembo nurnaḡa yere, in ken Furta saḡan îḡnde, gi ta jam sâwiye mbo nennem mbo kâddur wayana.

Hâgudu Masaraa Furta wo rayo dûkum Adam Âli ta “Karag” ira ilim wayi gu til-til ken, ḡori molo nîḡa ila ko windila-kunuḡ, Adam Âli du lila mbo ken, ka taḡa kul Dar Masara molo tîḡa. Adam Âli dûkum to le târiḡi-gim, berig to sîḡgem kucuḡ, hâgudu kaḡgu tu bero ḡîso nunduḡuḡ, bânu nîbin tela. Kaḡgi ili bânu tosen, Masaraa du “Furta ôrgolin musurunteye” ru agit îni dûkum mo kar tayi gu, kâriḡ dûkumko fero de ela.

Ka Masaraa jo mbîr mbo de Furta wo rayin dar molo ndîŋ dar înu ula. Yagu Mahmud Dadaŋgawi ta dûkum Furta nî, tîle Mogorne nêreŋarni ili koy kârîŋ Dar Masaro le tîŋa.

In ken Masaraa jo mbîr mbo de dar înu koroo îniŋam usa. Iyaŋata âju wâjiŋa, âji gi:

Juri mîni unŋa ye

Âyŋge tîŋari mbo mândaŋinaye

Beri mîniŋa fariŋ Furta nîŋa waŋanaye

Kucice mîniŋa ŋu Furta nîŋa iŋana

Majiri mbo kadumar mbo kîbin nda mula.

Juri Kejkeje tag (sene 1905)

Hâgudu Masaraa Furta wo raŋgal, Dar Masara molo ndîŋ-kodo darko rogora wândaŋina. Wândaŋina-gim, Tajaddin Masaraa darta tuum nakarniŋa ila kooy turuŋa.

Dar Berem nakarniŋa ila kûjo îni Bâdawi Sultan Âbakar ta kima mbo jârîbe sultan ta gi mbo turuŋa, hâgudu Dar Mabam Abbache nakarniŋa wî du, kûjo îni Mahamat Baharaddin “Ndoka” noŋ âbbaŋaa taŋa noŋ turuŋa.

Hâgudu darko rogol, kallo tinjeteyeka, dalaŋ Furta wo nurcuŋanniŋa ila wo kuruŋ nar nunduŋuŋ, kana îni enanni gi bîye yeka nosiŋ, dar molo turaŋgalnde, simo kenu tela.

Hâgudu dalaŋ mbo fircheŋ mbo alle Tajaddin mbo kû Furta wo nunjuruna ila wo du aŋek tiro mbo nâyiritiŋa njuŋŋa tûsa.

Hâgudu Masaraa Dar Masara molo Âli Dinar taŋa âskarta wo kooy rayin îndiŋa gu, Sultan Âli Dinar ti ano-ano tirnen, “Ama de Dar Masaro ko anjurunti” ru rôgoro tinda gu, Sultan Tajaddin du ka kaŋ nda tenjebena. Ka tenjebena ila Sultan Âbakarko îbina

ilu nûrantiña lo waka.

Âli Dînar Masaraa nû tîno nosiñte lo nîyembo ñoñin, âskarta taña mbo beri mbo kooy erdim ndîñar ka Masaraa kañ na ila wo nînjikal-kodo ñgo tire, “Âskarta mbeña wî njuñña ye sul âskarta Tajaddin taña wî njuñña yoñ?” I du ñgo ire, “Âskarta naña wî kâddur ye, yagune beri Tajaddin taña wî naña molo kâddur ye” îrnaña. Yagun Sultan Âbakar ta bûrti gu ûcañde, ka ila du kallikandi mbo de ken tenjebena.

Nâyirii Âli Dinar taña ila Âli Dinar ti de jurim tato îya rînañ, nâyiri gi ta Gamaraddin Bârti kima gi “Ama de âskarta kul ko Dar Masaro âtturañti, hâgudu Tajaddinko koy tîyar ta Âbakar noñ de kîbin nda anarti” tirnen, meremta du Bârti kima gu hinno nduñ, hâirirta ndacin onjorona. Adam Âli du koy âskarta taña kul tîñara. Furta rôgol Dar Masaram wayiteyeka ware gu, âmir Sinin Kâbkabiye na gi tinaña-kunuñ, Sultan Tajaddinko kano nda tenjebena, inta mbo alle jaman Mâhdi tam akuya njuño enerniye.

Sultan Tajaddinko kana gu ininaña-kunuñ, fâkije taña mbo nâyirii taña mbo kooy toron sossoko nundunuñ bûrti tîle mbo de tîña. Tajaddin ñgo tire, “Âli Dinar jurim tare. Juri ta gi nîyembo njuñña ye. Mi wî mîsante de ye, mi wî dîñ muñndiye, mi wî jo kûriñ mînjikalndiye.”

Gamaraddin ûraña sa tûcuci mbo sîr ken Dar Masaro tanjaña. Hâgudu ti de yande, sutuñ tuu nîña âmirta ûrcuña: nûrcuña ila i Âbakar sultan Beygo nî gi noñ, sultan Zogokor Kûbe nî Abdarahman Fârti noñ, wândariña Chârif Maydobta nî gi noñ, sultan Bereje nî Adam Sileman Am Kardus na gi noñ, chartaye Bereje nî Azzen noñ, kooy Dar Masaram wara.

Masaraa Dîrijel mbo Kîrendik mbo olonam Rad Kejkeje

Furta wo wandala. Juru wândaɗartarna, juri îni gi nîyembo unna yere. Yagune Masaraa saltana îniɗam nîyembo njuɗu kusul surun Furta wo urayina, hâgudu kûjo îni nanara Gamaraddinko uya.

Gamaraddin, tiro hinno nduɗ hâirta njoron ena kar jurim kûde “Majin, nene kîni ɗgur yoɗ? Majin, nene kîni ɗgur yoɗ?” ru tiye-de, Tajaddin sîkal ti gîlaɗ Gamaraddinko koro cumaɗ tenteɗa târiɗa, Âbakar taɗa kimiɗ du rayesin naɗ Rad Andar molo saba Dîrijel molo saba naɗ uyanniyere.

Gamaraddin ti Dar Masara molo “Karo nar taɗu andenti” ru tiye-de, dolo⁸ kenju uya. Âli Dinarko kano Fachir naɗ ininaɗa, gadam nuɗ tindernig koy wenjel! in kurnaɗ ɗgo tire, “Masaraa i gîba osenden Gamaraddinko uyoɗ?” Inko jo kaɗ rînaɗ-kodo, Âbakarko tuya.

Yagu Sultan Tajaddin tîyar ta Âbakarko Fachir uya ru indilagu, “Babi molo gândul tîlo indisan, maya tusndiye” tîrnaɗa.

Hâgudu nâyirii Sultan Tajaddin taɗa Furta uraɗgala-kunuɗ de usulnde, Dar Fur mo narku beri nda kul, iyaɗata nda kul le Dar Masaram wâlandira.

Rôgora Tajaddinta Âli Dinar mbo

Âli Dinar sultan Furta nî gi tîkala gu, Masaraa wo juri mbo de nar turmandiyeka, juri ta kana gu le “Kallikandi mbo de môrgolni” ru Sultan Tajaddinko ka wo nda tenjebena.

Njebenu ɗgo tire, “Môrgolto de anndegiye ru kitabko gadar mbenndiye, hâgudu ɗorim koy mâlandirndiye, darta mbara na wî kallikandi mbo de mâyiriti” tîrnaɗa. Yagu Sultan Tajaddinko Âli Dinar kitabko torfolnde âɗaru de mul-mul ken torfola ru ininaɗa,

8 Dolo ira gi ti ru taye gu ûnjutaɗa gi ye.

Tajaddin kûri mbo kûran naso tîbinnden, ka ila wo tenjebena Âli Dinar tindam wâlana.

Lân Tajaddin ru kûri mbo tûre gu indila, Âli Dinar njeba katab kenu naso nda îbinto ninnde “Ama Mulo awurakeye, Tajaddinko awurakende. Kitabta mâri arfola naso tîbinndan, fâkije wo tenjebenin warin uyo îniŋam de nda arfol” tîrnaŋa, Tajaddin fâkije wo nda tenjebena.

Tenjebena ila nî kûjo nâsibi ta Fâki Yunis te, tenjebena ila Fachir ukuŋuŋa ûcaŋa ili sene 1907 yere. Hâgudu nda lasira nîyembo kallo ken ndalu malko koy nda tidibana, yagu naka wî nî Fâki Yunis kûri mbo kûran netu tiŋanto îya tîrnaŋa. Yagu Âli Dinar masarak tîlo-tîlo tosiŋa ila mbo “Ŋan” ru tûrana tiŋana, ka ila kallo de wâlandira.

Hâgudu bûri ûcaŋa ila wo kooy mosende, yagu ka tuu kîbisin ene wo wabasîŋteye, hâgudu kaŋgi lo kaŋgi tam tacindito ena. Ili molo darta mbara na wî kallo de wâyiriniyere.

Juri jârîbe ta

Juri Chawa ta sene 1905 kâddi nûkarni-ilm, Sultan Âbakarko Furta îbinarni-ilm, âbbaŋaa taŋa mbo basaŋaa taŋa mbo tuu kârîŋ Dar Berem waka, tuu du kârîŋ Dar Mabam Abbache waka. Yagune Tajaddin ti kambaskandi ta mbo de bûgulaŋ wo nâyawiretiŋ kalla in rogo, ko Kunjuldin surun, Mestere kar surun, Gilane surun, Kejkeje surun, Furta wo raŋgal Dar Masara molo ndîŋ, ili molo kambaskandi ta mbo de kûtim tuŋuŋa. In ken âbbaŋaa mbo basaŋaa mbo darta tuum nakarniŋa ila wo turuŋa wara.

Yagu kimiñ Sultan Âbakar taña Baharaddin mbo Bâdawi mbo “Saltana baba mâni taña multi” ru ena sañan ulnden, Baharaddinko sijnin mo ûrsaña, Bâdawi du kêriñ Dar Mabam taka.

Saltana Mabaan nîña wî tîyar îni yan koy “Saltana awulti” ru tena îbinan, kosi udere, hâgudu Furta du tîyar îni lo “Hukumko awulti” ru tenan, tufon̄ Kuma Marre taña ilam wandacirre, yagu Tajaddin ti kana gu tennde, kallikandi mbo de kuruñ nar, simo ken, kimiñ taña jîse ken, Baharaddinko du dîñ tañam nucico tenarre.

Ka saltana Gereñeñ nîña wî wo ulto ninnderniña

Juri toño na gi nîyembo bîye ye njuñ usulndan.

Sene 1890 ilim Usman Jano kâddusar Âli Dinar tañ mana Mestereñ wo nînjenu “Saltana kîniña Hajjam taña wî wo landiri!” tîrnaña. Hâgudu sene 1910 ilim, âskarta Âli Dinar taña mbo kima Hajjam ta mbo, hâgudu kâdducar dar Ereña taña mbo dar Jabal taña mbo Dar Masaram wanjaña.

Hâgudu Dar Masaram Faransiyinta waya, Tajaddin mbo usuruna, Sultan Tajaddinko uya. Uya-ilim, sultan ta baba ta tîyar Âli Sannan uri ili kêriñu Âli Dinar tindam taka, Âli Dinar nîyembo kallo ken tandalaye.

Juri Dôroti ta ilim Sultan Tajaddin tîya-gim, Baharaddin tîrin, Îdiris Añgara du “Lôran! Mañ de sultan gûka. Ka naña wo kîbin, lîyarce naña du tîlo koy munje kûye.”

Sultan Baharaddinko darju ena-kunuñ, Faransiyinta mbo rôgol gâyiriya tândañina, yagun tîyarta Bâdawi Faransiyinta mbo tôrgola gu toñoñinnden, ti koy darje Baharaddin taña wî wo kêñju kul “Kûtim añuñti” ru tena tasananden, som to ken, Faransiyinta ndamo Dar Berem ko surisin hilleñ kâddur de tula, Faransiyinta nî

kâddi gi du nda tumañirnden Ndoka wo kano nda tenjebenarniye.

Hâgudu tîyarce Ndoka taña Abdu Chârif noñ Âli Sannan noñ kârîñu Dar Fur mo Âli Dinar tindam ko “Awun ambenin, darje Baharaddin taña wî wo mulni” îrnaña. Âli Sannan ti “Saltana wî wo bîyo age” ru ke-de, ndû to de âgum tuluna. Hille Koñose Jinene molo muta na ilu keñeñ kulu taña de tigen, mama ta âmin Dâwud Bûbuli dargu tige-de, mama to du juri Dôroti ta gim uya-kunuñ, Âli Sannanko “Âduwo nindiri kûyenden, saltana wî wo ama Baharaddinko njûr awulti” ru tigen, Masaraa du kîbin nañ Îngilizko ûña, koroo îniñam tîya.

Hâgudu Âli Atamtam ta kima koy Faransiyinta “Awun ambenin, Baharaddinko njûr awulti” ru tena, yagun ka nandadalu, ru teni gu, indilina. Iyañata âju wâjiña:

In bîyee geyan

Namu baba na to ñande

Abdalkarim mañ gadir le

Saltana nasara to ndide

Bûrti âbbañaa igerni gi

Jâribe sultan ta molo, hâgudu ka tuu molo kooy “Saltana multi” ru ena, yagun saltana wî Gereñeñ molo îñndiyye. Sultanta nîyembo kâddur yere, yagun Sultan Âbakar tañ kimiñ mbeli ka kâddusar nûka de 40 yere.

Âbbañaa i ganii mbara yere. Âbbañaa tuu kadumari nîñ kimiñ yere, inta wo Masaraa sule inndenden, bûgam kûde sultan mbo munje de wâyirire.

Hâgudu âbbañaa tuu dasi îniña Masaraa mana wî du, mûco sule kulusu hâgudu malta kâniña nene oñoñ-kede kulusu ño, hâgudu kâli nomoñe mbo beri kalla mbo ulsirre. Wâkit ili Sultan

Ndoka ta me yere. Masaraa n̄yembo dabaro waɗana.

Basaɗa tu beri nene w̄i n̄i k̄addi Tajaddinko n̄urcirni gi, luk kaɗgi to nomoɗo neno îrkarni-kede ula gu, nene du t̄ɗara-kunuɗ basaɗa gu tuya. Iyaɗata âju w̄ajiɗa:

Hay Kondo, njulgi ta sanim kotu liyan

Kimiɗ s̄awije leya

Kimiɗ s̄awije luduna

Nori Kuma M̄un tag

Nori Kuma M̄un tag t̄uka-ilim, nori igi n̄yembo ka t̄urgurtaɗare, Ch̄arif Dudlam ta ja do lo. Ti Masaraa lo Furta mbo k̄ucaɗ sultan Kuma M̄un ta n̄ute lo, kumam lay nasko torfola, Tajaddin kinaɗ tanarka. Narku nasko kul h̄abuto taɗa tene ila kooy k̄enju tula. Tuu k̄ariɗ dar Gireda waka, tuu du Dar Berem waka.

Kambaskandi Masaraa n̄i

W̄akit 1890 lo 1910 t̄ina, Usman Jano Dar Masaro tunjuruna molo, h̄agudu Faransiyinta garbi lo oyora molo, b̄ugulaɗ Dar Masara taɗa mbo k̄adducar îniɗa ornoɗta molo aɗitta molo, juriɗ Dar Masaram suri de juri taɗ do lo n̄yembo osiɗa. H̄agudu kanaa n̄yee wara molo aɗek k̄uriɗ uluna.

Ili molok kambaskandi Dar Masara ta gi n̄yembo t̄inaɗa, âmin-âmin koy ka gureya elende, h̄agudu iyaɗata koy âji n̄andaja elende. Kambaskandi Dar Masara ta gim âbbaɗaa mbo basaɗaa mbo n̄yembo njuɗo usularre, w̄ari sultanta n̄i gu do lo, h̄agudu ḡayiriya îni gu sultanta kooy n̄yembo aɗab îrnaɗa.

Faransiyinta Dar Masaram ma way-kede wâyirina wî

Faransiyinta Dar Mabam

Jo 2 aye 2 sene 1909 Abbache wo Faransiyinta ulanniye. Ili Sultan Dûd Mura ti sultan Mabaa nî yere, kêriŋ rî hille Am Chaloba ira ilim taka, hâgudu Faransiyinta du Adam Âsilko sultanko enarniyere. Faransiyinta Dar Mabam sene 1906 kûran elanniyere. Kar Abbache lay inda-gim, Mabaa tuu îya ire, hâgudu lardi Masaraa mbo Mabaa mbo olona gu kurako, âskarta tuu saba kanaŋ enjebarniyere.

Faransiyinta Dar Mabo Abbache wo kul koroo îniŋam sû-kodo, bûtasi kanaa nûyee mbo ñorii mbo kooy nda kul-kodo, “Sultan Adam Âsil mbo minta mbo âmburci” rînaŋ-kodo, sultanko awun nigeti du unduŋa.

Hâgudu Sultan Âsil sultanta tuu darta mbo lardiŋ nene wî wo jo 5 aye 6 sene 1909 njeba nda tena “Ama sultan Dar Maba ta âka” ru nda tenjebena. Sultan Tamaŋ nî gi mbo hâgudu Bereje nî gi mbo ñoŋin urcuŋa. Yagu sultan Masaraa nî Tajaddin noŋ Furta nî Âli Dinar noŋ Gimirta nî Îdiris noŋ i urcuŋde.

Sultan Tajaddin kano njuŋo katab ken nda tenjebena. Njeben ŋgo tire:

“Ama achaman te ka wo nurcinda ye, hâgudu maŋ Mulo assu ru ndela, dar ûwaŋ naŋaŋ nî gim lândira gi ta jam. Hâgudu Mabaa wo kooy âguru nîrfile ye, hâgudu amboro koy Mula andela Dar Masaro landir Masaraa wo âguru nîrfile andaye.”

Hâgudu Sultan Âli Dinar koy kano katab nda kenu ŋgo tire: “Hâbuto tu tinde, ka kooy ose. Dar Tame noŋ Dar Zagawa noŋ Dar Gimir noŋ Dar Masara noŋ Dar Bere noŋ wî kooy sina-sina

ye. Amboro mbo ûcaṅan, amboro mbo mâyirin. Ūcuṅndan du nûkag ginaṅni!”

in tîrnaṅa.

Sultan Âsil ti nîyembo nilila lo kanaa Sultan Tajaddin mbo Sultan Âli Dinar mbo kanaa indila wî wo tosiṅa, yagu Faransiyinta i osiṅnden “Saba kanaṅ maye” ru wanjaṅa. Kônonel Faransa ta Fiṅgicho⁹ uri gi kûran ṅgo tîrnaṅa, “Dar Maba koy koroo mbeṅa me ye, hâgudu hilleṅ lardi mana wî kooy mi de murseteye. Hâgudu sultanta jire mana kooy Faransiyinta de kûmburseteye” ru njeba darta Dar Mabam mbo lardu na wî wo gani îniṅam nda tena.

Faransiyinta Dar Tame mbo Dar Gimir mbo waya-ilim

Faransiyinta i gani îni gu mûgula ûsunjiyaka, ṅoṅo Îṅgiliz saba kanaṅ lo tara yan koy lardi Dar Fur ta gi dol wanjafirnan koso ureteyaka in ko igerniyere. Aye âdaylaṅag tônodi lallaṅ sene 1909 Faransiyinta Dar Tamem lay, berig îni suba kaṅ nene ilu wamina, sultan Tamaṅ nî Usman du kâriṅ Âli Dinar tindam taka. Hâgudu Faransiyinta Sultan Hasan uru inta mbo nâyiri to unduṅa.

Sene ilim de Faransiyinta Dar Gimir mo koy waya. Yagune Sultan Îdirisko Sultan Tajaddin kano nda tenjebena, fariṅ îrdim nda uyna kuran tinderniyere. Sultan Tajaddin ṅgo tire, “Sultan Îdiris, ma lo Kîrdiṅ¹⁰ wo guruṅa waraye, maṅ wala Kîrdi lande, hâgudu na ja do lo dar mbem koy waraye, hâgudu ama mboro du bûrtu nda anti, hâgudu dar no koy bûrtu nda anti” in tîrnaṅa. In tîrnaṅa gu, Îdiris kuran kâriṅ ko Kîrdiṅ mo lay darko koroo îniṅam de tela.

Hâgudu Îdiris ti dar mo senem nûkasi wî wo Faransiyinta wo

9 Mirsi gi kanaa îniṅa mbo “*Fiegenschuh*” katab iriri.

10 Kîrdiṅ ira wî i âskarta Faransa taṅa wî ye.

tûnjite mbo ûcaṅaye. Hâgudu malta koy tûnjiteye. In ken dar ta molo ka wo ndîṅ roka koy tunusulare.

Faransiyinta Dar Berem waya-îlim

Daraṅi Faransiyinta nî Dar Berem naka gu jek kallo ken wandala, in ken “Daraṅi âskarta nî Abbache na gu asarko amba njebeni” îrnaṅa. Yagune sultan Dar Bere ta Sultan Bakitko warkinde, yagu Dar Gimir mbo Dar Tame mbo ûcaṅa gi noṅ de Dar Berem mbo koy ûcaṅaye, bîyo îrnindito kallikandi Mula tira gi noṅ de ûcaṅaye.

Hâgudu “Kanaa nûyee wo koy kaṅgi nîyembo nindiṅana mbo, hâgudu bîyo amben nare mbo, wî mo de mameteye, yagu Faransiyinta osgi mbo de mameteye” îrnaṅa. Kana gu kâbtin Faransiyinta nî mbo wâzir Faransi mbo ûcaṅanniye.

Hâgudu gûca îni gu mîru wandayndirniye, yagu riyalta nî ganim dee kâddur mbo asee mbo kâciṅ munje nîṅa mbo uguyo koy tûnjite mbo ûcaṅarniye.

Faransiyinta darta malaṅ îkalto enanni ili

In ken Kônonel Sultan Âsil mbo darko malaṅ îkalteyen kano njeben ṅgo tire:

“Mi kîjiraṅu darta kîniṅam salam kemben mare, hâgudu Sultan Âsil koy minta mbo gê tati, yagu Âsil ti waldama de ye, ti sultan noṅ tande, hâgudu hilleṅ nîṅ nenee wî wo kindilin, hâgudu Islam gu de rûci. Mi gusunjuriya mbo tijara nî bûrti mbo mîkal magiye, hâgudu sultanta Maba a nîṅa gani saltana nî gu le niyenda ye, juri tûka mbo Hij mo wagi mbo de niye ye” in tîrnaṅa. Inko ûranare, yagu Fiṅgi cho Âsilko Abbache de le ti ka tuu wî mbo de taka. Lardi Dar Masara ta gi molo tândaṅinaye.

Faransiyinta Dar Masaram waya-gim

Faransiyinta Sultan Âsilko koy indil-kede âskarta jon niye 582 mbo berim niye du 129 mbo inko kulu waya. Dar Masara ti Dar Maba taña koroo mo ye ru waya.

Wâkit ili korondiŋgi yere, asee koy ma idibanndayere. Masaraa i aŋsarta Mâhdi taña yere. Îŋgiliz kar dar Mâhdi ta gu kul saba lo kar Fachir tusula, saŋan Dar Masaram tayinde, hâgudu Masaraa i Faransiyinta nîŋ ûyo sîkal kalla yanden, usurunte mbo de ûcaña. Hâgudu Masaraa i Faransiyinta ken Abbache wo ula gu osendire.

Yagu Masaraa i baka yere, kanaa nûyee îniña koy baka yere. Ili mbo koy “Kufarta dar mînim wayndiye” ru ôrgola. Hâgudu Faransiyinta i du, kanaa nûyee kâddusar “mutfaŋ” uri wî mbo, hâgudu kanaa nûyee njuŋaa sinaa mbo ene-gim kûde, Masaraa urannde, rayin dar molo îndiña. Juri ili nanna tâŋgit Sudan mo koy tûkindire.

Nori gim kûde hâbuto ndaŋ-ndaŋ tinde mosiŋti. N̄ori Masaraa mbo Faransiyinta mbo usuruna gîlaŋ na gi Kîrindaŋ ye. Sa Cukaŋgi “Bîr Tawil” mo yande. Sa Cukaŋgi ta ili andikokota de ye, juri kalla gi Kîrindaŋ ye. Kîrindaŋ ira gi sîŋge âbari goŋe yere, madaldi Kajje molo muta, taŋi sultan ta molo saba nîliŋe ye.

Mahamat Hawsati njibirtiriya Faransiyinta mbo sultan Tajaddin mbo olonam nâyiri gi sîkal ŋgo tîrnaŋa, “Ama Dîrijel ande-de, baba mbe Abbache tîya ru ambindila aka-gim, juri Abbache ta gu Faransiyinta ken asima Mabaa nî Abbache noŋ mâdine Atiya noŋ ula âkala. Hâgudu Abbache wo Faransiyinta ula gi juri mbo yande, Abbache taña nene lo kûriŋ mana kû nda ela de ula. Igi bûrti gi gîlaŋ na ndaŋ-ndaŋ gi ye. Hâgudu tu gi du sultan

Mabaa nî Dûd Mura kêriŋ darko tela, Adam Âsilko sultanko unduŋanniye” in tîrnaŋa.

Nori Kîrindaŋ tag (jo 4 aye 1 sene 1910)

Sultan Tajaddin Faransiyinta waro tinaŋa-gim

Faransiyinta Abbache wo ula-kunuŋ Dar Masaram wayteyaka ôgoriniye. Agit Mahamitta nî Fandago Sultan Dûd Mura ta kâddi lo ninderniye, tîkala gu kana gi uji-uji yanden, Sultan Tajaddinko kano ken nda tenjebena. Kana ta ili ŋgo tire, “Faransiyinta wî Abbache wo kulu hâgudu Dar Masaram wayti ire, yagu kanaa nûyee nda wanarin, naytiŋa lo rûse inde gosin sêy!” tîrnaŋa.

Sultan Tajaddin waraga ta gu fûtturaŋ gâr ken tîkala-kunuŋ kurnaŋ nasko rofolu, hâgudu kâddunjar dar taŋa kooy kuruŋ toronu waraga gu wo gâr tena. Gâr tena kinaŋ, kâddunjar nusurii nîŋa wî mbo ken Faransiyinta wo wandalteg kûran, nusurii îniŋa Dîrijel lo kul Dôroti naŋ ûnjura. Njûru Faransiyinta wo ilim rûseya wândaŋinaye.

Sultan Tajaddin âskarta taŋa todorona-gim

Tajaddin âskarta Masaraa wo gîlaŋ toron-kodo, hâgudu sutuŋ tuu Masaraa wo nûrci juriŋ ûkan koy tiro mbo awun îrari ila wo kanaa katab ken nda tenjebena. Nda tenjebena wî i Dar Bere mbo Dar Tame mbo ye.

“Faransiyinta Dar Maba molo tîŋar Dar Masaram wayi-ken, darta kîniŋam gîlaŋ wayti. Njuŋ kusuli, hâgudu Ârinje Salamatta mbo Ârinje Mâhamitta mbo Dar Mabam ninda wî, ki Faransiyinta wo kunjurundan kanda bîye ye” in tîrnaŋa.

Faransiyinta i Tajaddinko njebaa mbara nda enjebena. Tumtume kar-kar, Tajaddin du katab ken nda lan ngo tire:

“Fiŋgicho, maŋ 'Dar Maba mbe ye' rin kalla ye ru mbela, hâgudu 'Bereje mbo Tamaŋ mbo Gimirta mbo amboro âmburci ye' rin mbela, yagu Dar Maba ti garbi ye, Dar Masara du saba ye, ambirmilo koy menende, hâgudu aŋiŋ mîniŋ koy ûnŋusirinde. Maŋ amboro ândikalto ninnde-ken, gara ândikal yagu hasa yande. Bûgulaŋ mbeŋa wî amakar ye, hâbutu naŋa maŋ ninje ila wo nda urakende. Mal-mal geyan, rôgola de ka.”

Hâgudu mirsal ta gi Alhaj Mahamat Fallati njebaa kulu Dôroti lo kurnaŋ Âbi Tarja taka. Gani Âbi Tarja ira gi ti lardi guri Dar Fur mbo Dar Maba mbo olona mo ye. Njebaa kul tayi gu andayta Faransiyinta nîŋa wî mbo îdirana, tiro kul Faransiyinta nî kâddi gim wanaŋa, njebaa sultan taŋa wî wo tûŋa.

Faransiyinta i gâr ken sîkalu agit Mâhamitta nî Fandago wo kuruŋu “Ka wî wo rîkarnu” irnen tîrkarna ru wara gu indila. Faransiyinta njeba katab kenu ûŋa.

Kanaa îni gi “Mi Tumtume de mindeti. Kaka sultan kîni gu ndili!” îrnaŋa. Warteye ru eni gu, Agit Fandago ngo tire, “Ama kufarta mbo asurindiye. Sultanko kaka ndili, ti tusuruntiyan Mula ta de awun tente” tîrnaŋa. Njibirtiriya wî Tumtume lo kurnaŋ ware gu, sultan kurnaŋ Dôroti lo gani ŋundim taka, gani ŋundi gu tiro hasa Jinene uriye.

Njeba Faransiyinta nî gu Jinene naŋu ûŋaye, hâgudu sultan ti njibirtiriya taŋa kâddur na wî koy ti rôgoro tindaye, juru tusurunte-de yaka.

Hâgudu dîmaŋgatam Faransiyinta Tumtume lo kurnaŋ Kenndere kar ûnŋuro Sultan Tajaddin tinaŋa.

Faransiyinta i “Tumtume mindeti” îrni gu ano waminaye, Dîrijel dumi Masaraa nî gu gammu ento kûrim ne iyegiye, yagu sultan Dîrijelko fero telendaye, bûgulaṅ njuṅṅa ila wo de namalaṅ telaye.

Ilim Faransiyinta wo sîṅgee kûjom nda ûntaṅa. Yagu andayta Sultan Tajaddin taṅa Faransiyinta ṅgur usoṅ ṅgur uṅunoṅ sero niye lo Kenndere kar ûnjuro sîkal sultanko indila. Mirsalta ka kaṅ, Masaraa mbara na wî i Mahamat Tûtuna noṅ Abdalla Daca noṅ hâgudu Mahamat Harin Borno gi noṅ tenjebena. Dûkum Faransiyinta nî gim munje waka-kunuṅ âskarta kâddur wasii îniṅa mbo, hâgudu hâbutoo i âṅgit îkalnda îkala-kunuṅ kuran fariṅ îrdim nda ôyna, njeba wanaṅa gu koy ûṅu-kede le lândir hâbutoo îkala wî wo kooy sultanko indilaye.

Indila-gim, ṅereṅgatam Tajaddin dîro kâddunjar nusuri nîṅa mbo tena, ti hâbuto teni-ken kâddunjar mbo sossoko tûnuṅ-kede hâbuto kûjo ta mbo de tigende. Sossoko ṅuṅu ûranan, kana tîle ka kooy oṅoṅina ili mbo de hâbuto tigenniyere.

Njeba Faransiyinta nî mirsalta kaṅ kul naṅ kuran le wâlandira ilu, Tajaddin Umnda Hamid Mahamat Hawsati wo tiro de ṅû tenjebento îya ru, tiro mbo gê hâkkoy mirsalta kaṅ tenjebena. Ila i Masaraa lol lo faranso nosiye, gê iye-ken hilleṅ Masaraa nîṅam wakan koy ûranteyande, hâgudu sultan ṅgo tîrnaṅa, “Dîrijel ambaṅaṅi ira-ken, bûrti madaldi ta gu kula kare” tîrnaṅa. In ken wayi gu gani kusaṅ nîyembo lîṅgi tûka, Kuma Dîse Jinene mbo munje na gim ko oyona. Oyona-gim wasii dûkum Faransiyinta nî gim sîkal, asarko de gani înim waka.

Waka-gim, Hamid Mahamat njebaa Sultan taṅa wî wo tûṅa, i du tiro îrkarna. Rîkarnu ṅgo ire, “Sultan Tajaddin ṅgur yoṅ?”

irnen, ti du “Madaldi Kajje tûsura” tirnen, “Ŋgâru ninnde tûsuroŋ?” irnen, “Saa ninnde tûsura” tîrnaŋa gu, i ŋgo ire, “I alle âguru waŋeroŋ?” îrnaŋa. Hâgudu ka gê waka wî wo îrkarna, “Wî Sultan taŋ kâddunjar ye” tîrnaŋa.

Hâgudu Faransiyinta Fâki Azalo inta mbo ninda ili wo ŋgo ire, “Ka, Tajaddinko kano katab nda geni-ken, lêle talata gu wo njindi mâri tara ambarkite. Ba tarndan, mi dar to mûmmanti” in îrnaŋa. Sultan Tajaddin njibirtiriya taŋa kâddur na wîm Faransiyinta kallikandi mbo waroŋ juri mbo waroŋ tosiŋa, juri mbo waro tosiŋa-kunuŋ ti koy tusuruntem de tôrgola.

Hâgudu ka kaŋ na Tajaddin tenjebena dûkum Faransiyinta nî gim naka wî wo Faransiyinta “Dûkum Tajaddin tam ambanaji” îrnen, i du bûrti kalla gu wo nendelu, bûrti bîye madaldi kana ta sîŋgee rûkka nene ili do lo wanaŋi gu, Faransiyinta hâbuto îniŋa koy saŋan injennden, lenju nîyembo dabaro laŋan ko madaldi Kajje tandi goŋi kâddi ilim ûnjura.

Sultan Tajaddin Baharaddinko turuŋa-gim

Kana gu wo nîninbinarni gi du Sultan Tajaddin te, hâgudu Sultan Tajaddin ti tîyar ta ta kima Baharaddinko kuruŋ ŋgo tire, “Gara baba na taŋa darje kul! Âmin kede ama mbîya. Ama Faransiyinta koro kîbin salam anndiye, hâgudu kûjo nda asunndiye” rînaŋu, abed de ñorim tayi-ken tige gi noŋ salata rakaŋ mbara sallu tena, hâgudu ornoŋta taŋa bânû osoŋa, bûgulaŋ taŋa kul ñorim sîr tena.

Sîr kenu Kîrindaŋ gani âdu ta gim munje wara-kunuŋ ka taŋa wo ŋgo tire, “Âmin na gu dar mîni ta jam mîsanteye. Faransiyinta wo joo kûriŋ mînjikalteyande” rînaŋu bûgulaŋ wo kooy sîŋgee goŋ mo tarcana.

Yagu Agit N̄indiko ti koy agit lo n̄ori ilim nusuruna mana ye t̄ûrana wî wo minañti. Iᅓgo t̄îrnaᅓa, “Faransiyinta ma war-kede, âskarta wo gani as meneᅓeᅓera. Som Chartayi Mahamat Bogo ta saba-rî gani âdu ta gim molo, hâgudu som Firche Fâkum ta Hasan Arko ta gi du garbi-rî n̄ûkasi ye. Âdu ta gani molo mi du firchen muta taᅓa wî du muta dol lo ye, gani âdu ta molo Sultan Tajaddin âbbaᅓaa taᅓa mbo som îni gi du muta-saba gani âdu ta molo ye” in t̄îrnaᅓa.

Faransiyinta ukuᅓura yagu boro kiyessin n̄yembo lenju karu s̄iᅓge tandi goᅓi nda orgola ilim ûnjura.

Ûnjura-kunuᅓ, kâddi îni Fiᅓgicho uri gi naddaranᅓ îniᅓa ganu anday ige ila mbo t̄îkala gu, ka s̄iᅓgee goᅓ mo kûmagta-kûmagta mûkuran inden s̄îkal gabu tena t̄îrkarna ᅓgo tire, “Ka wî ᅓgo ru inko t̄îran mûkuran indayoᅓ?” tirnen, n̄âyiri gi sultan ta du “Ka wî diyafenᅓ kanda wanaraye, ka ila du kokor mbo marce mbo wanaraye, hâgudu ka ila du hâbutoo inᅓetiᅓ kanda wanaraye” in t̄îrnaᅓa gu kâbtenta kûri mbo ûrana.

Hâgudu inko ru kûre inda gu, Sultan Baharaddin noᅓ n̄âyiri gi ta noᅓ t̄îrjumanî ta noᅓ ukuᅓura. Yagun Baharaddin bere molo koy t̄ûsurnden, Fiᅓgicho t̄îrjumanu t̄îrkarna. T̄îrkarna, t̄îrjumanî ta du “Gi lo sultan te” tirnen, Faransiyinta n̄i kâddi gi du “Sultan Tajaddin ti kaᅓgi kâddi lo mûgula lo, danndari t̄îr! in nene gi lo, kaᅓgi farᅓgi ye, igi kima sibina ye” in t̄îrnaᅓa. Ti du “Gi de lo ti ye” t̄îrnaᅓa gu gabu tena. Yagu Fiᅓgicho koro kîbin salam tenteyen tena gu, Sultan Baharaddin salam tento îya t̄îrnaᅓa.

Faransiyinta n̄i kâddi gi kano n̄ûye ta gu sultanko de nanjaᅓ ᅓiᅓu nundunul, sultanko tucumaᅓa tiᅓanden, bere molo lâmin ko foᅓon t̄îbina, ko sam îliᅓana. Fiᅓgicho tafanju ludaᅓ Baharaddinko

aɗgaro cumanɗ tentenɗa. Baharaddin du joko ludanɗ Fingicho wo tidibana.

In ken Faransiyinta nî rusa tôliɗa ili bânû osoɗa tûka. Tajaddin ka taɗa “Haddiye, ɗorim mayi!” tîrnaɗa. Dînjo-dînjo odorinɗa, dorinɗa îni gu ɗorii mbo kanaa nûyee mbo kooy mbo odorinɗa.

Nda tûkinden, Faransiyinta wârinɗeyen ena gu, bûrti înte kûyenden, Masaraa Faransiyinta wo kij! in malaɗ Faransiyinta wo yawa de wândaɗina.

Faransiyinta du “mutfaɗ” mbo juma de wândaɗina, yagu Sultan Baharaddin kâddi îni gu nda tuyayek, îkalag acaɗo enenden le wârinɗa. Tajaddin âskarta taɗa mbo rayo-rayo tige-de, lardi Abbache tam de waka.

Ilam kâddunjar îniɗ wayana wî i Fingicho noɗ Babara noɗ Bâylaka noɗ Bayasir noɗ ye, hâgudu âskarta Faransiyinta mana wayana wî du 280 yere. Hâgudu merenɗ ûɗa-kede hâgudu îbina-kede, yagu kârinɗ ɗori molo tîɗ Abbache naka wî 8 de ye.

Ila i nûka gu ûrananniye, hâgudu Masaraa nî ja do lo du Mahamat Lafta ta baba tûrana, Masaraa wo koy kâddur wayana, kâddunjar mana Abu Ishag Sultan Âbakar ta kima noɗ, Âmin Abdalla Kochoka noɗ, Âmin ta baba Chekadin noɗ, Arbab Banda Gereɗenɗ mana noɗ, firche Mînjiri nîg Mahamat Nâdim noɗ, Base Kodocha noɗ, Abdalla Farraj Chekayi noɗ Sinin taɗ ka noɗ, hâgudu Ibrahim kima Âbbo ta Tamaɗgi gi noɗ, hâgudu Yahya Abudan Ereɗa mana noɗ, Ahmat Âbbo ta kima noɗ, tîyar ta Ismayil noɗ, i kooy Dâwud Bubuli taɗ ka ye. Yagu Sultan Baharaddinko du aɗgaro enteɗa âbbaɗaa taɗ onoroɗa.

Jaman ilim Gâdi Ibrahim Sunusi kanaa nûka ila katab tena,

sene ili aye Fâturen mo jo 23 sene 1323 Hijiri, jo 4 aye 1 sene 1910 ye. Iyañata Abbache na koy âju wâjiña:

Ama igi Tajaddin te

Sef mbe neñe ye

Bere mbe amara ye

Kar andarko ayawe de, Mâhdi de tarti

Nori Dôroti tag (jo 9 aye 11 sene 1910)

Saba kanañ na ka ila, Faransiyinta nîyembo nda undumañnden, ili ta jam Kônonel Mol ñgo tire, “Kâddusar Abbache taña mbo hâgudu Faransiyinta nîña mbo, kara amboro âskarta 300 hâgudu kanaa nûyee kâddusar âmbi-ken, maka Masaraa saba na ila meñelil!” tirnen, wâkit mal-mal tigen, Dar Masaro tanjañanniye.

Hâgudu Tajaddin ti nîyembo nilila lo Faransiyinta Kîrindañ îkala gi noñ nindo wâl indendiyen kosiñ, kosi nda ken tinda gu, andayta taña ila “Gayit Mol” Dîrijel taro sîkal Tajaddinko ininaña. Mol munje tare gu, Tajaddinta kurnañu gani madaldi Rate uri Jinene molo muta-garbi nûkasim ko gani Tanimi urim ûnjura. Hâgudu âduñ wî Dôroti gani Tajaddinta gim wara gu ganu fero de ôdila.

Dûd Mura Sultan Maba nî Faransiyinta uraŋgala ili du, Tajaddin nû hisko tinaña-kunuñ ti koy gani ta molo kurnañ Dar Masaram kar “Faransiyinta wo anjuriti” ru kûrim tunduña.

Tajaddin ti âskarta taña mbo kurnañu muta-garbi do lo Faransiyinta wo tandalteyen teni gu, Dûd Mura du Dar Masaram lukuñur “Gayit” ta Jibiril Dolke wo Tajaddin tindam tenjebena. Tenjebena ko Tajaddinko tândala, Tajaddin du Jibiril mbo gê ka

tuu nendejebenu “Kaka Dûd Mura wo ndâli” tirnen ko wândala. Nândala wî nî kûjo mama ta Âli Chawarinta nene gi ye, nîyembo kallo ken tandalanियere.

Yagune Tajaddin tîkala gu “Dûd Mura ñori gim tayteyande” rînañu gani kallam tunduña. Sultan ti ñgo tire, “Dûd Mura gi marcaña mîni ye, ñorim mandayndiye” rînañu, ti de âskarta kulu Dôroti taka, Faransiyinta mbo ilim tîran usuruna.

Ñori îni gi nîyembo unña yere, ili ti jo 9 aye 11 sene 1910 yere. Ñori îni gi âskarta kallo onosiña lo hâgudu kanaa nûyee njuñña nene mbo, hâgudu âskarta dar ta jam nusuri mbo tîlo yandere, yagu Masaraa i dar ta ja noñ, gani ta ja noñ, dîn ta ja noñ, nusurii lo kûmagta-kûmagta kanaa nûyee kâdducar wîm nanjañ lacu-de, Faransiyinta nî kâddi Mol uri ilu luy, hâgudu dabitta mbara uya. Ila i Joli noñ Berili noñ ye, hâgudu Mol ti Abbache ta kâddi yere jaman ilim, hâgudu âskarta Faransiyinta mbo Mabaa mbo Siniñgalinta mbo inta kooy kâddur wayana-kodo wâriña, Masaraa rayo-de dar molo îndiñaniyere.

Yagun Faransa ti ka wo dartam ñelesiro kulusu kosiñ Dar Masaro koy tuu ila noñ de ru tena gu, Dar Masara Faransa wo kooy gîjig-gîjig tendena, Faransiyinta kanaa nûyee îniña mbo Masaraa wo 4444 wayana. Ilim kûde Masaraa ñorii mbo sefta mbo nimañ mbo, hâgudu kanaa nûyee îniña gurii mbo kulu, ñorim ñari ciciri lacu-de, Faransiyinta wo Dar Masara molo îndiña. Masaraa i kambaskandi îni mbo fariñ ludun darko rogol ula.

Gani Dôroti ta gi molo Farwali nate ilim Masaraa nîyembo kâddur êdera, hâgudu kanaa nûyee Faransiyinta nîña wî Masaraa wo nîyembo eteresina. Kûjoo wan joo wan koroo wan kooy keteren warcana. Lêle ilu kucice ñu ka nîña kîl fir geya koy elaye. Hâgudu

kimiñ dar kase tañ sâwije iriñaye, babas îniña wayasina.

Kâddunjar Masaraa nîsena wî

Masaraa tuu Faransiyinta tuu niriña wî wo rayo yawo iyen, Sultan Tajaddin du ka kâddunjar Masaraa nîña nîsena ila mbo akuyta taña mbo ndide, hâgudu kûri mbo kûre ñgo tire, “Dâwud Bubulita Âmin Murta mbo ñgur yoñ?” ru kûri mbo kûre, ka nîsena wî wo lek ke “Dâwud Bubulita îsena, ama riñ ñgâru antiyoñ?” ru kûri mbo kûre tayi gu, âskari Siniñgalinta mana Faransiyinta mbo gê wara ili ka nîsena ila nî ñurim fi sêy, kañgi taro sîkal kana nûye ta gu ciñgan, Sultan Tajaddinko uyogu de cumañ tuya.

Hâgudu lêle ilim Sultan Âbakar tañ kimiñ mâri îya. Ila mana i Umar noñ Abdurawuf noñ Azzen noñ Îzeddin noñ ye. Hâgudu kâddunjar mana du Âmin Dâwud Bubuli noñ Base Âbakar noñ Fâki Âli Hasan noñ Âmin Bichara noñ ye.

Hâgudu daña Doñgi ñgo tire, “Ñori Dôroti ta gi noñ Kîrindañ ta gi noñ daña nîkala ili ñgo tire, 'Faransiyinta Dar Masaro sañan ulndiye, mi inta wo kâddur mayana. I du sultanko koy amba uya, yagu inta mbo minta mbo mûnurakirna.’” Hâgudu daña Mahmud Jamba ti koy nîkala lo in tîrnaña, “Masaraa inko wayana-gim iyañata âju wâjiñare, âji ili:

Kuma Dôroti duloño tiriña

Gereñeñ inda noñ sâwije ye

Miskinta dee noñ ôliña

Mbeli Abtera tonoda

Masaraa kimiñ saa lañe

In tiran koy mônodte de ye

Dôroti mônodte de ye

Dâwud Bubuli kambaskandi mbo de mîsanti tire”

Sultan Masaraa nî itilaja gi:

Mahamat Baharaddin “Ndoka” (1910-1951)

Sultan Tajaddinko uya-kunuŋ

Sultan Tajaddinko uya-kunuŋ, Masaraa gani ɗori ta molo wârcana, Faransiyinta niriŋa ila ilim de uŋuna, Sultan Baharaddin kinaŋ nâyirii taŋa mbo sossoko ɗuŋ “Faransiyinta niriŋa ila maka mayana monodi” tirnen tîran ware gu, Faransiyinta ɗelle lo sîkal Masaraam ɗelle lo kanaa nûyee mbo wasu loynu, dîru nasko nucun inje gi noŋ, Umar Sultan Âbakar ta kima gi noŋ, Abduzen Âbakar noŋ wayana. Masaraa kâriŋ râcan kûmacim oyona, Faransiyinta du niriŋa ila ganii mbara kiŋiŋir, tuu rî bûrti Gireda Dar Tame ta gu kîbin Abbache waka.

Yagu tuu bûrti Kuma Dûŋgi ta ilu kîbin garbu nena ila Masaraa narku kooy idibana, Ârinje kimiŋ mana “Mana” ira wî i dar Masaram ninda lollo ɗori Masaraa mbo Faransiyinta mbo usuruna, Kîrindaŋ ta ilim Faransiyinta mbo rîmil Masaraa wo olola ela. Hâgudu mbarlaŋo koy ɗori Dôroti ta ilim koy mbarlaŋo olola, yagu eno koy enende, gi ta jam Sultan Baharaddin gani îni Kûdo Chawa ira ilim ko toron bûrtu tînbina.

Lâsira Faransiyinta nî

Raya nusuri Faransiyinta nîŋa gani mbaram koy Kîrindaŋ mbo Dôroti mbo urayina-gim, Faransa wo nîyembo nda tundumaŋirnden hâkkoy kaŋgi Agit Larijo uri ili wo Mol ta ganim unduŋa. Dîra “Barlaman” Faransa tam nîdirana wî kooy oŋoŋina. Dîra îni gim sene tîlem de nusuri mbo kanaa nûyee mbo Abbache

ninda wîm rok nda enin, hâkkoy Dar Masaro lândir unjurunto ena.

Faransiyinta hâkkoy nusuri îniņa toron Dar Masaram jo 2 aye 1 sene 1911 ilim karu ena, Masaraa mbo ñorii gani as usuruna. Gîlanġu Todorona Agit Nindilili mbo usuruna, hâgudu Kuma Dûnġi ta bargim usuruna, hâgudu Kuma Kele usurunarniye.

Yagu ka Masaraa hilleņ le malta kul kooy kûmacim dole oyona, Faransiyinta du darko rî lo muta-saba lo garbi gar-gar tîņ lândir Dîrijelko kûmman, hâgudu madari mbo kûdoo mbo gani malta saa wandaje ila gammu kesin dee 2000 noņ ula. Yagu Ereņa mbo Jabalta mbo i “Faransiyinta wo mûrciti” ru ko inta mbo urgula, yagu Masaraa tîlo koy ko Faransiyinta mbo nîrmila kûye, in ken Agit Milarid murabba tam katab ken tîrnaņa “Masaraa i ka nûrekiriye, juri îni gi du gani ta yek usurigiye dar îni ta jam.”

In ru nasari kûran murabba tam tunduņa, in ken Dar Masaro saņan ejelilndayen, taņ îmana njuņņa kallo kûyendaye.

Âli Dinar taņ ġûrdariya

Âli Dinar Dûd Mura mbo Sultan Baharaddin mbo “Fachir kare-ken mûcaņa maka Faransiyinta wo munjurin” tîrnaņa wateyek ena gu, Masaraa Furta mbo alle wâyirina gu ndâyņar, fircheņ mbo dalaje mbo aġitta mbo ornoņta mbo sultan taņ nene Gereņeņ mbo kooy kûrdarnu tîran ŋgo ire, “Baharaddin 'Fachir aye' ru madaldi Bare wo tilinan, mi sultanko Dar Masaro nîbinto tu munduņti. Âli Dinar mbo Faransiyinta mbo inġiġiro enende” irnen.

In ken Baharaddin tîkala nda tûkinden tiriņa. Juri Masaraa nî gi tibiya, yagu Mabaalardi dol na wî nda tibinda. Dûd Mura ka taņa lardi saba dol na wî mbo tîran kûran njuņņa tûka.

Mayagine Dar Mabam Dûd Mura taɓa ka

Aye 6 sene 1911 ilim, mayagine saba Dar Maba mana ili wo mayagine Kâdawi uriye. Hâgudu Faransiyinta koy in urinniye. Juri îni gi Dar Tame lo tândaɓinanniye, hâgudu juri îni gi ta ja gi, ka Musliminta yanda mbo hâgudu mîri sultan ɗundi ili tîndiɗara gi nîyembo unna yen, îwi nî jam de usurunanniye. Juri ili wo bûgulaɗ dar taɓa kooy urnaɗanniyere, Dûd Mura ti kûyendiriye, yagu tînjariye.

Dûd Murata Dar Masaram wayi-gim, ka nâyirii taɓa wî mbo nîyembo lil waya. Waya-gim, i Faransiyinta wo unjurinndiye, yagun ka Faransiyinta mbo nâyirii ila wo nîyembo toron wanarcananniye.

Yagune bûgulaɗ nusuri ila juru ela-kunuɗ aye 8 sene 1911 ilim juri Dar Maba taɓa tibiya. Sene ili aye 10, 1911 Ndoka mbo Dûd Mura mbo bûto wabasiɗa juru ela.

In ken Dûd Mura ti Abbache tâlana, tiro mbo gê Âli Chawarinta nene uri gi mbo Faransiyinta mbo tîran usuruna, ka ûtukta wayana. Yagun Âsil Dûd Mura mbo gani tîlem indeto toɗoɗinnden, Dûd Mura le Fartalame¹¹ taka.

Gûcaa Baharaddin taɓa (sene 1911-1912)

Aye ili mo de, Ndoka njeba Faransiyinta wo katab nda ken ɗgo tire: “Babaɗ mbeɗa ɗori gim kâddur îsena, ama hâgu kinta mbo juru anndende, kallikandi mbo de mindeto annde” in tîrnaɗa.

In tîrnaɗa, hâgudu Âsilko kano nda kenu:

“Ama Sultan Ndoka Sultan Âbakar ta kima, Fâki Ismayil Âbdulnabi ta kima ye. Kâddi mîni Sultan Adam Âsil Mahmud

11 Fartalame (“*Fort Lamy*”) hassa Anjamina (“*N’Djamena*”) ye.

Chârif Abbasi gu katab nda ana. Amboro Mula kûti baban mbeja nî ûwan mbeja nî gim andunduja, baba mbe ta tîyar Tajaddin tîya-kodo. Kaŋgi kamba yakunuŋ daraje tulan, bûrti nda nânjaŋa gi mbo tâyiri, hâgudu Sultan Tajaddin ti tiro nda nânjaŋa gi mbo tâyirna.

Yagu ama jera mbe gim, hâbuto Mula taŋam bîyekandu anende, hâgudu kintam koy bîyekandu anende. Êwan mbeja kallikandi mbo baban naŋa mbo wâyirinniyere, hâgudu baba mbe koy lîyarce naŋa mbo kallikandi mbo de tâyiriye, ili ta jam mi gi molo ûyom kinta mbo kallikandi mbo de Mula taŋ gudura mbo minden, hâgudu Mula afud amben, âduŋ mîniŋa Faransiyinta molo hassa mesere-ken dar mînu nori tarmina. Hâgudu hâbuto mîniŋa koy kooy wasi tiŋana, ka mîniŋa hassa nîyembo away ru kotiŋ îniŋa kulu madari kanam de iriŋa. Ma lo baba mbe le, baba mbe ta ganim. Nori ta wâkit tônoda. Mi hâgu maŋ riyo milindiye, hâgudu Faransiyinta koy bîyo menndiye” in tîrnaŋa.

Hâkkoy Ndoka Faransiyinta wo katab nda kenu ŋgo tire: “Mi hâbuto ne hâkkuma Faransa ta gu munjurinto menende, Tajaddin ti wâkit ta gim Furta mbo tusurisina, yagu âmin-âmin noŋ yande, ka saba kanaŋ lo Furta yoŋ ka tuu yoŋ waren koy ama celcelo de kimbindili-ken kar ambarkiceti”

in tîrnaŋa.

Faransiyinta sîkalu ŋgo ire, “Masaraa i alle guru koy Dar Furko nûrci yere, hâgudu hâkkuma Îŋgiliz tag taran i koroo îniŋam nûtiye. Yagu mi Dar Masara mbo Dar Gimir mbo fariŋ kâddur muduna, mi gîlaŋ darta wîm maya minde-de, gikawa mîniŋ ka nejelesireg tara ŋgâri yoŋ amba tîkalni” in îrnaŋa.

In ru ena, yagu gani tu madaldi Asuḡa molo garbi Kajje molo rî nûkasi gu Dar Masara molo sule elaye.

Ili molo gô nare gu wo, Sultan Baharaddin Faransiyinta wo saḡanta “Lala” tîrnaḡnden, gani ili Faransiyinta nîḡa koroom tindaye, hâgudu kanaa nûyee 80 juri Kîrindaḡ ta gim ulanniḡa ila wo koy lan tûḡa.

Ili molo Sultan Baharaddin Sultan Âli Dinarko konji agara ta nda tûka, ti njeba katab ken nda tenjebena. Âli Dinar sene 1912 ilim njeba katab nda ken ḡgo tire:

“Ama salam mbîrnaḡa, mi njeba naḡa wî gâr ken mîkala, yagu mi kanaa nûyee wî wo lan Faransiyinta wo nû gu nîyembo nda mândasirna. Hâgudu maḡ ka Islamko nenenda wî darko nda ûrse-ken kallikandi mbo jêyti noḡ ndiroḡ?”

in tîrnaḡa.

Kana Faransiyinta irnen Dar Masaro nûtaḡ ûḡa gi

Âli Dinar Ndoka Faransiyinta mbo rugul kanaa nûyee juri Kîrindaḡ ta gim ula ila nda talana gu nîyembo nda toḡoninnden, njeba nda tena.

Ndoka Âli ta njeba tare-kunuḡ de, ti koy jo 27 aye 1 sene 1912 ilim Faransiyinta wo nda katab ken ḡgo tire:

“Ama Sultan Mahamat Baharaddin Âbakar Ismayil, Kâddi kônonel kâdducar nî kâddig, ama njeba kîni gu sîkal tene wî kooy awosiḡa. Ki amboro madaldi Asuḡa molo garbi gu nîyembo lômkô mba kena, yagu ama gani ilu kîmbiya noḡ de andaye, hâbuto kalla yoḡ bîye yoḡ kooy koroo kîniḡa mo ye.

Hâgudu ama kana kînu alendiye. Kinta molo annde gi afu ambeni, kûrim âmbibani, kallo de mâyirin, kana wende mbe gi

taña kinan. Hâgudu kana mbe tîle ama âwurana gi de ye”
in tîrnaña.

Faransiyinta kûran ngo ire, “Hâbii mâniña Dar Masaram mindiyana wî ka jîsa 12, ka Siniŋgal taña 218, kanaa nûyee 238, beri 290¹², dîrije 70, ñiñ kanaa nûyee nîña 20,000 mindiya âmbiti” irnen. In ken Ndoka du dîye nî ganim madaldi Asuña molo garbi, Kajje molo rî nûka gu nûtañ tûnanniye.

Dîye wî Faransiyinta wo ñori Kîrindañ ta gi mbo Dôroti ta gi mbo wayananniña wî nîña ye.

Ndoka kana tena gi du ñoru nucica ye. Hâgudu Âli Dinar Faransiyinta mbo sossoko nuñ Dar Masaro bîyo ento îya ru tenanniyere. Hâgudu ka Masaraa koy nîyembo kâddur îsena. Kanaa nûyee mbo malta mbo kâddur indiyana.

Mayagine Dar Masaram kûde na wî

Mayagine fâkije darawichta nî

Sultan Baharaddin Faransiyinta mbo kûcañu, hâgudu seno naro koy darko jubbu ken Faransiyinta tûnjito ûcaña. Sene ili du sereme tûka, sene ili 1913 yere.

Yagune fâkije mbo hâgudu ka “Nâbiñ me” nira wî mbo hâgudu tu “Ama Nâbi Îsa ye” nira gi mbo tîranu juru Musliminta yanda mbo hâgudu Musliminta inta mbo nâyirii wî mbo unjurito ûrananniye.

Murabba Mâhdi ta gim katab ena raku dîniya tînodu mbo tîñaru Dîjjelko tuyteye, Dîjjel ti du Mâhdi wo nuraŋgala ili ye. In ken Dîjjel ira gi du hâkkuma darta nejelesiresina gi ye, hâgudu mayagine Jîmeza Tunuñ uri gi sene 1888 molo ninda ye, hâgudu

12 Kitab tum beri 92 de tire.

Darawichta ira wî dar Masaram nindendirniņa ye, yagu i Dar Tame mbo Dar Maba mbo Dar Fur mbo ilam ninderniņa yere.

Hâgudu sene 1905 ilim Masara tu “Ama Nâbi Îsa ye” ru dar Masaram saba do tîņarayye, tiro Fâki Âbbo urinniye.

Hâgudu sininta waraņ na wîm wâci nîyembo kâddi tûkaye, yagune juri Darawichta nî mbo Âmbiya nî mbo hâgudu Duwaņ nî gi mbo ņori wasi de tûkasi.

Aye 6 sene 1913 ilim Masaraa kâddi îni fâki tu mbo kurnaņu Tumtume koku dûkum Faransiyinta nû odoronțeyeka ûrana. Odoronțe gi ta ja gi du, Faransiyinta Kuma Turane dole hâbuto cukanġu in îninjiriye mbo enjibirite mbo indila. I du osenden, hâbi ililo tela, sa têrinden dar mo wâci tûkaye ru ko unjurunto îkalanniye.

Hâgudu sene ili me de, aye 11 ilim fâkije kaņ sarsar¹³ noņ kurnaņu Abbache ko dûkum Faransiyinta nû odoronța. Nodoron naka wî wo kooy de wayana.

Hâgudu aye 11 lo 12 ilim Faransiyinta ŋgo ire, “Ka mbara 'mi nâbiņ me' dar Masaram nira ila mana mayagino fâkije nî juru uru ena” in îrnaņa.

Fâkije darawichta ŋgo kesin ka wo nunduraņ naņ unjurunniye?

Mayagine i kâddur yere, yagu darawichta kurnaņu kumam yon, hâgudu hilleņ gero-gero na ilam lay, ka wo âduwaņ ndiru ŋgo ire, “Mada haram ta ye kaņan, hâgudu kaņgi Muslim tando du yawa kitab kalla ye tire. Hâgudu jurim kano nûye ta kima ili mintam tare-ken saa de tûti, hâgudu bûta âdile korom mene gi du sef de tûti” in ru ka toron ano nda lamo bûrti îni gu nîbu nîņge sultanta wo ûnjurinniye.

13 Sarsar ti chartayi yoņ firche yoņ ye Furtam

Fâkije mbo wasko nige mbo 1000 noŋ tîran, kâddi înu fâku tu nduŋ Mulo rûjiya ndâŋin, gîlaŋ Jalala noŋ Istafur noŋ Salata Nâbi noŋ Bisimi noŋ kaŋgi yakunuŋ âlifko âlifko rînaŋ, hâgudu fâkije kitab Guranko kiŋirnu lâwijem katab ken lukan, ka jurim nati noŋ ninda ila kooy wandaŋenniye. Ndaŋa îni gi, kanaa nûyee mbo ucumaŋan i indam saa tûkaste ru enarniye. Hâgudu siyamko koy jo kaŋ îbinarniye, ili du lêle talata molo Kamis mo yere.

Mayagine gu sîkal nûranarni gi Dafalla Ajab te, ti du wâkit ilim hâkkuma mbo nâyirini yere. Hâgudu Ismayil koy tajir lo Fachir lo kar sûg tam kiye-de mayagine ila wo raku nîkalanni lo tûrnarniyere.

Mayagine Fâki Dûdduk taŋ

Masaraa i wâkit ilim mayagine kâddur ûmerre, yagu mayagine Fâki Dûdduk Turmunuŋ na gi ta gi madaldi Kajje yere. Hâgudu mayagine Fâki Ishag ta gi du Jâbun yere. Hâgudu mayagine fâkije kâddur na ila dar Masaram muta do lo gani Ŋgobe ira gi me yere.

Yagu Fâki Dûdduk tiro mayagine yoŋ ka kooy osendire, yagu sultan mbo hâkkuma mbo de osinniye. Yagu nîyembo de sultanko nda tundumaŋnden inda gu, ka du tiro kâddur ûrcuŋa “Sultanko anjurunteye” ru tinda gu, Fâki Ismayil ta kima Charfaddin tinaŋa-kunuŋ âskarta kul kar Fâki Dûddukko ka taŋa mbo yan, malta îniŋa kul naŋ Gereŋeŋ wo teneneŋa. Sene ili 1911 lo 1912 ye.

Mayagine fâkije garbi na nî

Fâki Dûdduk ta mayagine gi tînoda-kunuŋ kâddur koy uŋun-kede, mayagineŋ tuu îŋaranniye. Ganii ila i Mestere noŋ

Koṅose noṅ Kunjaṅ noṅ Kuma Jâbuk noṅ Bîr Tebit noṅ hâgudu Ceraw noṅ yere. Kâdducar îniṅa wî fâkije yere.

Mayagine gîlaṅ na gi Fâki Ishag Daldum Âbbun na gi ta yere, tiro mbo sultan taṅa âskarta mbo nîyembo walfinjarisina, yagu tiro mbo fariṅ udun-kede fâki ti sultanko nda tûsura, sultan du samu ken telaye.

Mayagine mbarlaṅa gi du Fâki Abdarahman Kunjara mana gi ta yere.

Mayagine kaṅgalaṅa gi du Fâki Yakub Bûku-bûku Abbache dûkum Faransiyinta nî gim koku ṅgo tire, “Abdarahman 'Fâki Ismayil Abdulnabi ûwa Ndoka ta gi Kuzami ye, Masara yande' tire, hâgudu Abdarahman ti gi, 'Ama Masara ye, dar Masaram ama tiro molo fayit nene ye' in tîrnaṅa” ru tûrana, yagu Faransiyinta kana ta gu njuṅo nda îbinnde îkala gu, Ndoka ti Faransiyinta wayana wî nî ganim darko nûtaṅ tûṅayeka ûrandire.

Hâbi tela mayagine urnaṅarni gi

Sultan Ndoka ti baba ta ta tîyar Tajaddin taṅa ujim kitabko kulu tena, baba ta aduwaṅ Faransiyinta wo kûjo nda tusundito tindilaye, yagu ila nîṅan Faransiyinta wo kûjo nda sun hâgudu Masaraa wo koy kûjoo tunjuna.

Hâgudu sene sereme mbo wâci mbo dar mo tûkani-ilim dar Bîr Tebit mbo dar Koṅose mbo asee nîyembo kâddur enen, Sultan Ndoka koku taṅim asee rikiṅ mbara mbara 200 kîlo nûkasiye jubbu ken toron kul dûkum Faransiyinta nîm Tumtume mbo Abbache mbo naṅ tûṅa.

In ken ka dar taṅa du nîyembo kana gu oṅoṅinnden nîyembo ûresina. Sene 1913 ilim asee wo kul naṅ Faransiyinta wo tûṅanniyere, hâgudu dar taṅ ka wâci inko tayaweg koy tiro

tendekerende. Hâgudu Ndoka fâkije koy jubbu geya tândañinaye. Fâkije jubbu nindigeya sultanta alle na wî dar mo enendiyye.

Mayagine Fâki Ishag Daldum tag

Hâgudu Ishag Daldum Âbbun na gi ta gi dala Abdalbanat mâlik sutu Maŋgire-Mestere na nîg tûrana gu minañti. Ti jaman ilim nîkala lo tûrana ŋgo tire, “Sultan Baharaddin ti Faransiyinta mbo ma tûcañnda-ilim sininta tur tuñuno koy dar mo kañgi malta nene gim kar, malta taña ila wo kumañ tur ken, turlaña ilu kul as na ila wo neno nda tilisiniye. Hâgudu seno tuñuno koy ñamii dee nîña mbo ñamii tîniñ nîña mbo ka toron sultan taña dokorosi mbo gîrfeñ mbo nda wandamisinniye.”

Jaman ilim fâkije wo jubbu geya afu tenaninniye, yagune Ndoka Faransiyinta mbo tûcaña-kunuñ fâkije wo koy ka tuu wî mbo de sawu ken jubbu geya tândañina. Fâkije du kana ta gu oñoninden fâkije ŋgo ire, “Ndoka wo baba ta ta tîyar Tajaddin Faransiyinta nda jûran tîrnaña-kodo Faransiyinta wo nda sûru, minta wo koy âmbunjura. Ba ili yan, mi tiro munjurinti” îrnaña.

Fâkije tuu du îya rînañ ŋgo ire, “Sultan i gi darje tula-kunuñ kâddur ŋunu nîyembo njuñña tûka. Mi sañ masañanndiye” îrnaña, yagune fâkije tuu “Kûjo njuñña kû melendiye” ru mayagino wândañina.

Nândañina ila mana tu Fâki Ishag Daldum Dîsañgi gi ye “Sultanko anjuriti” ru âskarta taña Âbbun todorona. Todorona-kunuñ, sultan kinañ Âmin Ahmat noñ Bâdawi noñ “Kaka narcani” ru tenjebena.

Wayi-gim kañgi tu Fâki Ishag ta gani gu nosgi sêy tanaña, i gani inda gi tûrim kûde sîŋgee rûkki mo yeka, Bâdawita ko kanaa nûyee mbo juma wândañina, yagun ñiñ îniña dole de walfinje,

gani fâki ta inda gi ngûrumi yeka. Bûgulañ fâki taña wî du ñorii mbo ucumen kâddu de indena.

Ka nara wî wo sâwuye nîyembo tiyen, sam saa wañanni waka. Waka noñ ndâyñjara tu wândayñjara. Sa ta gani ilim dâñari Dîsañ mana raku ngo ire, “Ki Dîsañ ke, Fâki Ishag ti du Dîsañgi ye. Kaka ndili, juru tela tara minta mbo turgulte. Ba îya tira-ken, mi karu hilleñ kîniña kooy kûmman hâgudu sa gim kar dâkumko ken malta kîniña kooy kanda multi” in îrnaña.

In rînañ dâñari mbara na ila wo wâyina ko Fâki Daldumko indila tîkala gu kana gi bîye yen kar Bâdawita wo tarka kul sultan mo wanaña.

Wanaña-gim sultan gi du ngo tire, “Mañ ngâru ninnde amboro andunjurigiyon?” in tîrnaña. In tîrnaña-gu, Fâki Daldum du ngo tire, “Sultanta alle na wî mintam mañ ge gi noñ nindo igendirre, yagu nûkag talfina” in tîrnaña, sultan du tiro “Hâgu gi ta kawo genan” rînañ afu ken tela.

Hâgudu daña Abdalbanat ngo tire, “Fâki Ishagko ko nar sultan tañ ujim nunduñuñ sultan tîrkarna gu, awaykandi mbo de bûgulañ taña wî sultan tañ âskarta wo urano tûrana, sultan ñem ken tecena.”

Hâgudu Bâdawita Âmin Ahmat mbo ngo ire, “Fâki Ishag Daldum ti sene 1905 ilim Furta Mogorne lo enjebena 'Darko multeye' ru wayi-gim, ti lo kûjo lo kurnañ Furta wo rangasiñ narcan rayesin kâddi îni gu wo koy nda luy rangal telanniyere” in îrnaña.

Wâci Bâdawi ta (sene 1913)

Mayagine fâkije nî mbo wâci Bâdawi ta mbo Dala Abdalbanat

ti wâkit ilim sêy nîkala lo tûrana. “Âjumaŋ mbo Miñiki mbo hâgudu caki muta-garbi Dar Masara taŋa wî mbo tîran kûcaŋ sultanko kûti ta molo nîjûr, hâgudu hukumko Gereŋeŋ molo indisto ûrana” ru tûrana.

Beri âbbaŋaa nîŋa âsuri kâniŋ indiŋana gi

Yagun ma urnaŋ-kede Bâdawi taŋa kimiŋ mbo majiri taŋa mbo kar hille Ligatedu ira gim uŋuna. Gêra îni gu beri Bâdawi taŋa asee ka away nira nîŋa indiŋeteyen kul wara. Hâgudu korondiŋgu naro koy âbbaŋaa kimiŋ îniŋa wo “Beri kanaŋa asee kâniŋa wo kindiŋe-ken umurar” ru uŋ-ken kul êriyeka, kimiŋ du âsurti warkam koy lay asee kûjoo kalla ila de keteren ndîŋar beri ûnjin, âsur nîŋ nenee du oŋoŋinden kâŋiku gultaje igerniye.

Yagune hâkkoy Dala Abdalbanat tûrana, subbo eleleŋ de Masaraa âsur nîŋ nenee tîŋar daraŋ kimiŋ beri nîŋ nenee ila wo majiri îniŋa mbo kooy toroŋ Musa Acaŋgare wo luy, hâgudu inta mana koy tur luy ena, niriŋa wândariŋa mana kaŋgi Ndirika uri gi de riŋ libas mbo de ŋarisin ko sultanko tindila.

Ndirika ŋgo tire, “Lêle ilu ama hille Korŋguŋok Dabbe anderniye, hâgudu ama dala gani ili ta amboro mbo gê, wândariŋa Dono mbo gê mîru jubbu ke modoreniye, yagu wâkit- ilim ka tuu koy Bâdawi taŋa hille Merem tam înderniye, inta mano tu Kîte urinniye, ila wo koy fâkije koku odoronŋto îkala, yagu ka tuu lala îrnaŋa 'Mayana wî majiri ye, îni jam kaŋgi kurnaŋ nûrante kûye, yagu Kîte ti Maŋgire ye, tiro muyan Maŋgire Kamaraŋ lo hâgudu Mestereŋ Mestere lo waran masaŋanndiye. Yawiriya de kinnde-ken maka sultanko munjuriye' rînaŋ ela. Ila wayande” Ndirika in tîrnaŋa.

Sultan Bâdawi wo tindila gi

Yagunuŋ kana Fâki Ishag Jâbun nag tena gi mbo nûŋo

enteyen, idaa Ɗgobe taɗ tûri cukani ilam tîran in de rînaɗ sultanko tindila. Sultan du Bâdawi noɗ Âmin Ahmat noɗ Chuluk noɗ todorona, hâgudu kaɗgi tu fâkije ena gu nîkala gi nda tukkurna, sultan du Bâdawita wo ɗgo tire, “Ka ila mâtamusta ye, beri mbo munjuruna ru kenan, kambayanti” rînaɗ bûrtu tu tindila.

Bûrti sultan tindila ili gi ye, “Ba kayi-ken, ka kanaa nûyee nenee jom niye ila wo dûmmo nelle kela-kodo, beri nîɗ nene ûyom kândariɗin iye-ken, kayi gu kanarkan, kanaa nûyee mbo kucumaɗa kela, dûmmo dûruj kena kâriɗi. In kena, ilim i idaa îniɗa ɗgûrumi ila molo tîɗar kûmburcuɗi-ken kanara ka kîniɗa rôciɗ kela ilam loyni” sultan in tîrnaɗa.

Hâgudu Bâdawi nâyiri gi ta Gordole noɗ Ishag Diɗgila noɗ i Kariyaɗ mana ye, hâgudu Mîɗjiri mana noɗ nundurnaɗ ɗgo tire, “Kaka fâkije wo sultan malta kooy toron Dîrijelko fero de le, malta kul Tumtume Faransiyinta tûɗni tanaɗa kirnen ndili!” in tîrnaɗa.

Bâdawi mbo Âmin mbo Kûdumule waka, bûrti Abusogo ta gi mbo Tundusa ta gi mbo jom niye ila wo Kûdumule le, beri nîɗa du waka. Ko wanarka-kunuɗ kanaa nûyee mbo cumaɗ le wâriɗa, mayagine du ida molo yor rûcu wayi gu, Boyok “Kâmin” jongoɗ kanaa nûyee nene ila nî gim waya nîyembo wayana.

Ilim kanaa nûyee nîyembo kâddur ûka molo urunji ganu kooy dûɗgu tûsare. Hâgudu lêle mbarlaɗa gim koy Bâdawita mayagineɗ wo rûcu Ɗgobe wâlana kaɗgu koy warkinden Bâdawi Ceraw ko dûkumko tena.

Tîna mayagine nîg

Ili molo mayagine wo teɗelila, hâgudu ka tuu gemaa kar malta kâniɗa gulusa wândaɗina, yagun wâci Dar Tame lo Dar Maba

lo Dar Bere mbo kooy de wâci tûkare. In ken Masaraa ganu tu wato warkinden Dar Berem waka, Dar Masara fero tiriñaniyere.

Ili molo Masaraa tuu âmin-âmin koy wâlandirnde, nîsena du îsena nîjiri du ây de iriña. Sene ilim wâci nîyembo kâddi tûka, in ken “wâci Bâdawi ta” uruñarniye.

Fâki tu Koboska na ŋgo tire, “Fâkije amboro koy kar sossoko ambunduñuñ 'Mañ koy minta mbo nîmili-ken, Fâki Yakub sultan ba tûkan mañ wâzir ta gûteye' îrnaña, yagu ama kanaa îniña wo aŋoñinden le waka” in tîrnaña.

Mayagine i koy îsena, Bâdawi du gani juri ta molo sultan mo kar, sultanko nda tukurna, Sultan Baharaddin ajab rînañ “Mañ dar no rogola” tîrnaña, hâgudu Kônonel Jolen¹⁴ jo 25 lo 28 aye 12 sene 1913 ilim Dîrijelko tîkal tara, hâgudu Bâdawi du mayagino nunjursin dikiro ketel nara lo Kônonelko nda lukurnu ŋgo tire, “Ama mayagine wo kooy dikiro ketel ara. Hâgudan ninda kûyende, mayagine ŋundi tu tîñartiyar awosendo” in tîrnaña.

Hâgudu “Ganii Âriñañ nîña mbo Koñosoñ nîña mbo nîyembo mibilana” tîrnaña, hâgudu Bâdawi ñori Kûdumule ta gu surun elakodo dûkumko Ceraw hilleñ ganii ilam munje ninda ila kooy kûmmanu “Gani gu ama aworgola” ru tûrana, yagu Masaraa kâddur îsena wâci ta ja do, hâgudu sultan Bâdawi wo “Ka” ru turuña, yagu dar mo ka gemaa kâddur kar waya ru daña Tollo tûrana.

Bâdawi kûti tîyar ta tam tuñuñto tindana

Bâdawita surisin “Darko morgola” ru ena-kodo, dar mo ñam-ñamire tîñar dar mo cakatko wândañina. Ka ganu kurako

14 Mirsildi gi kanaa îniña mbo “Julien” katab tiriri.

berjeŋ waya-kunuŋ de uŋunjeje ru daŋa tu tûrana. Hâgudu Sultan Baharaddin “Ndoka” dar molo malta jubbu kesin Faransiyinta tûn̄ni Tumtume taka-kunuŋ tâlandir-kede ayeje as tuŋuna. Tîyar ta Bâdawi du kûru kûti tîyar ta ta gim “Aŋuŋti” ru ka sultan kâtu nûrsan le taka ila wo nunjuriya tândaŋina.

I du oŋoŋnden kâbikarnu inda gu, sultan Jinene taro kinaŋ Âmin Barra kaŋgu nda njebenu ŋgo tire, “Lîyar na Bâdawi kûti na gim 'Aŋuŋti' tirnen, kâbikarnu minde. Maŋ gim garan, hille Leriya taŋi da na ta ilim njûr” tîrnaŋa.

Ti du ko Leriya tûnjura, ka taŋa du sultan Leriya kar tûnjuro Bâdawita înaŋto îya ru, ka taŋa hillo kij! in wamalaŋa.

Lêle ilu hille molo kaŋgi koy tîŋ-kede usa, ŋeremko sultan ka taŋa mbo malaŋ ko, Dîrijel taŋi tam ko tûnjura gu wo, ka kooy inaŋteyeka kano nûyo wabasiŋa. In ken Bâdawi tîyar gi taro kosiŋ, tîyar gim ko salam ken ŋgo tire “Faransiyintam gaka-kunuŋ kâddur de ŋuna, Faransiyinta mbuyayoŋ mbîbinayoŋ awosenden 'Darko asabo alendiye' ru kûtim aŋuŋteye ru agen, ka nûrsana wî du oŋoŋinden mige-de garaye” in tîrnaŋa. Sultan tîyar to kûrim tîbinig koy kûru nda fasiŋ tela.

Yagu Bâdawi noŋ Âmin Ahmat noŋ kûriŋ mo kîbirnu jo as uŋuna, ka kâdducar sossoko nunduŋuŋu aduwaŋ nderisin ena samu îrarna. Hâgudu Masaraa i mayagine kûde na de nîyembo kâddur esinare, yagu jire îniŋa saba na wî wan rî na wî wan nîyembo unjurisinare.

Sultan Âli Dinar hukum ta gim nîyembo kadam tena yagu waraŋko têdera. Sultan Baharaddin ti koy waldamaŋ taŋa Fur gi noŋ Maba gi noŋ ken ônoda gi noŋ ken tônod tenarre.

Gûcaa Baharaddin taɓa Faransa mbo landir jera

Sultan Mahamat Baharaddin Ndoka taɓ saltana sene 1910 lo 1951 yere. Sultan Mahamat Baharaddin ti saltana wî baba ta ta tîyar Tajaddin molo tulaye, ñori Faransiyinta mbo gîlaɗ îdirana Kîrindaɗ na ilim. Jo 4 aye 1 sene 1910 ilim Tajaddin “Gara baba na taɓa darje kul” rînaɗ tûɗanniyere.

Ili molo ûyom mana gu dar Sudan kooy cakat tûka, sutuɗ tuu wî koy gani kûjo wandayto indanarniye. “Adiriɗge furni” garbi na wî dar ka dûni nî gim lay târii kallo sâkiri ninda ila wî wo kooy keferen wandaɗana.

“Adiriɗge furni” garbi lo oyora ira wî i ka jîsa garbi lo karu, darta ka dûni nîɗa wîm layu, hâbuto îniɗa kâddusar kanaa nûyee ila mbo cumesin ka wo yan neɗelesire nîɗa wî yere.

Juri Bata ta inko nînaɗarni ilim, ka nusurii nîɗa kâddunjar nîsena ila tuu Ârinje Mahamit ta nî kâddi Agit Rachit mbo Agit Dababa mbo, nusurii Mabaɗa nî kâddi mbo lêle ilim wayana. Ili molo nusuri Faransa taɓa wî wo bûrti nda tûtturarna, Nagib Fiɗgicho Abbache asima Mabaɗa nî gim layu berig Faransa ta gu tamina, sene ili jo 2 aye 2 sene 1909 yere.

Ili molo Sultan Mahamat Dûd Mura rî kanaɗ kâriɗ kûmaci Kabaka tam taya. Kûmaci Kabaka taɓa ila nîyembo mûriɗ yaka, ili molo tîɗjaru Faransiyinta wo tunjuriteyen ko tayaye. Ilim Faransa Biritaniya wo teselaye ɗelesiram. Ili molo Faransiyinta nî kâddi mokokori taɗ njuɗɗa sû “Ama koy mamlaka Maba nî gi mbo ye” ru Abbache lo tîɗar Sa Cukaɗgi (“Bîr Tawil”) ko aɗek njuɗɗa kûkodo Dar Masaram ko Tumtume dûkumko tena. Yagun Masaraa Faransiyinta wo nîyembo nda undumaɗnden, fariɗ kâddur ludunkodo Masaraa wo bûto nda neteɗ-kodo Dar Masaram wayarniyere.

Yagu Faransiyinta i saltana Dar Masara taṅa wîm de kûri tiyen, nejeliltiṅa lo igen Sultan Tajaddin du Arari târcawiren nîyembo lîsan kambaskandu usunjurnarniyere.

Sultan Mahamat Baharaddin ti koy nîyembo tusurisina, yagu ti hâbutoo as bûrtim nda ucicen tusurito îya rînaṅ, Faransiyinta mbo tûcaṅa. Bûri as na wî i:

- 1) Sultan ta kanaa nûyee ene ila i gurii lo sinaa ye, Faransiyinta nîṅa wî du mûgulaa lo ṅundii ye, ila mbo saṅan usurindiye.
- 2) Dar ta kanaa nûyee ulisinniṅa ila bûri wo Faransiyinta ûrsaṅa. Darta ila i Lîbiya dol lo du ulusirniye, hâgudu Dar Maba molo koy ulusirniye. Faransiyinta Abbache kar waya-kunuṅ ka lâfinjari tajarko igerniṅa ila wo kooy ûrsaṅa.
- 3) Sultan Âli Dinar mbo gâyiriya ta gu du, Âli Dinar ti koy Dar Masaram kûri tiyeyaka, tiro mbo tâyirnito îya tîrnaṅa. Âli Dinar ti sultan Âbakarko koy Fachir naṅ tuyaye, hâgudu Sultan Âbakar ta tîyar Jamaladdinko koy kûtim tuyaye.
- 4) Hâgudu Masaraa juriṅ mo kâddur îsena, bûgulaṅ mbo hâgudu ka kâddusar kâkaragta koy kâddur îsena, hâgudu sultanta mbo âbbaṅaa mbo kâddur îsena. Ili ta jam îyaṅata âjii sâriyaṅ nîṅa wâjiṅa, ila ru wâjiṅa wî i:

Dôroti dûluṅo tiriṅa

Gereṅeṅ kimiṅ sâwije iriṅa

Misikinta dee noṅ ôliṅa

Nûri kimiṅ Abtera¹⁵ tonoda.

Ili molo gô nare gu sultanko naṅawe kûyere. In kenu Ndoka ti koy wâl in nînarnu, ka taṅa mbo kîrimkandi mbo de tindinniye. Hâgudu kanaa nûyee taṅa korom nduṅ le koku Faransiyintam tûcaṅa. Tûcaṅa-kunuṅ, Faransiyinta koy nîyembo ṅoṅinu gâyiriya

15 Abtera ti kana nûye ye.

taña kûde na ilam koy wañayendire.

Hâgudu Sultan Ndoka ti koy sene wâci tûka-ilm dar molo marce mbo âriñ mbo asee mbo kâddur de toron Tumtume nañ dûkumta Faransiyinta nîñam nañ tûnu-ken kiñiri inenniye.

Hâgudu Faransiyinta du Ndoka wo kanaa nûyee ûnjire, ûnji ta ja gi du Âli Dinar kar dar tam tañañon, mayagine dar mo kûde ûkoñ, hâgudu fâkije “Ndoka ti baba ta ta tîyar Tajaddin kanaa tindila ila lin Faransiyinta mbo tûcaña” ru Ndoka wo îya nira ila tiro nunjuriyam urnağan koy, kanaa nûyee ila mbo tusuriteyeka ûnjirniye. Hâgudu tîyarce taña yoñ tunuba taña yoñ kûti tam “Muñuñti” ru nige ila koy tunuraketeyeka ûñarniye.

Yagunuñ hâbuto ina ila wo nda nîñgeya tândañina-kunuñ, Faransiyinta i koy sultanko nda nûka tindan koy nîyembo nda uciceto ûrananniyere. Masaraa du martu¹⁶ dartam îkarni ilu koy usula. In ken cakat lardim tibiya.

Sultan du mayagine hâbuto kûde na ila nîge tûnji ilu îya irag koy tilisindirniye, nîge-de tûnjire. Hâgudu kîjirañu tarasko de tîke noñ, ka garbi na nîña kûriñ mana nîyembo tosiñare. Yagu kîjirañu inko tîkarni-ilm, kûti to koy tindiyanni tenarniye. Ili tîyar ta Bâdawi Ndoka kîjirañim ko kâddur tuñuna-kunuñ “Ili yan ama kûti Ndoka ta gim añaña sultan âwuni” ru tena, ka sultan gani tam le Abbache kîjirañim taka ila du oñoninnden, kâbikarnu inde-de sultan tara elanniyere.

Îngiliz Fachir taya gi (sene 1916)

Îngiliz Fachir asima Dar Fur ta gim layu berigko Îngilizi Mâsari ilu tamina ili jo 22 aye 5 sene 1916 yere. Ili molo gô nare

16 Marti ira gi ti ûwañ alle na darta tuum ko malta kâniña nunjurun kul êriniye.

gu Faransiyinta i dar Gimirko le sultan Gimirta nî Îdirisko “Mañ Fachir gaka Îngilizu raku” ru ela. Ela Sultan Îdiris “Haywa” rînañ Fachir ko Îngilizu tarka. Îngilizi ñoñinu kallikandi mbo de dar tam ti de saltana teneto ûcaña. Hâgudu sultanko âte¹⁷ koy ûnjisinare.

Wâkit ilim de Faransiyinta Îngilizko kuruñu “Dar Masara caki saba do na gim dûkumta keni!” îrnaña. “In kendan, Dar Masara ta lardi gu wo gosinja kanda tâñiti. Hâgudu lardu koy kosiñndiye” in îrnaña.

Hâbuto ela Îngilizi kar Dar Furko teñelilanni gi, rôgoloña gûca darta kooy na nî, Juri Gîlañgi Dîniyam Kooy Nûkanni ilim mo yere. Hâgudu Sultan Âli Dinar Furta nî ti Darta Usumaniya¹⁸ mbo nucicenni ye wâkit ilim.

Yagu Faransiyinta Biritaniya wo sel kar ganii Biritaniya taytiña ilam ti gîlañ taya. In kenu Îngilizi kar Dar Fur de lo tîna ye ru tena gu, “Dar Masara ti but ye, Dar Furko nurcinda ye” ru Îngilizko indila.

Hâgudu sene 1917 ilim Ndoka wo Fachir ôliña. Lôra îni gi Furta nîñ iyañata mbo kambas mbo nañ, majiri mbo kadumari mbo sûyu, dar înim walanto îya tire ru ôliñarniye. Hâgudu Furta tuu Dar Masaram kar nayarniña ila, Sultan Âli Dinarko uya-kodo Furta kârîñ kar Dar Masaram wayanniye.

Îngilizta du Dar Masara Faransa tañ korom mo ye ru njeba numañe mbo de kenu Faransiyinta wo nda enjebena. Njeba îni gi Faransiyinta Ndoka wo wândali-ken, mûcoo mbo kambas mbo kîbin tene ila wo tel-ken dar înim wâlanteye ru nda enjebena.

Yagu Faransiyinta îkala gu, kana îni gi gani ta mo yanden, i rôgolu Îngilizko “Dar Masara koroo mîniña mo yande, Ndoka wo

17 Âte ira gi ti hâbi nene ti de tûña gi ye.

18 Darta Usumaniya ira gi ganii wî Tûrkiya ye.

mi saɲan meɲelilndaye, yagu kâciɲ taɲa ɲenjenjem wo de fokotoɲ melaye, hâgudu dar ta gi du Dar Furko nurcinda ye, hâgudu Dar Mabo turcinde. Dar ta gi but de ye, minta mbo du kallikandi mbo de kâyiri mindaye” in îrnaɲa.

Ndoka du Îɲgiliz kar Dar Furko kul Âli Dinarko uya gu toɲoɲina. Îɲoɲa ta gi Âli Dinar ti baba to koy nuya yeka, ili ta jam nîyembo toɲoɲina.

Hâgudu Îɲgilizta Fachir kar waya-kunuɲ, Ndoka wo aye 6 sene 1916 ilim njeba nda kenu ɲgo tire, “Ka Masaraa Âli Dinar baba ta mbo gê tîbina ila wo fasiɲi!” rînaɲ-kodo, hâgudu “Ki kar Fachir kaya gu nîyembo assu kîmbirnaɲa” in tîrnaɲa.

Îɲgilizta Dar Masaram dûkumta ena wî

Faransiyinta Dar Masara ta lardi kalla tûto indana, hâgudu ili tûte-ili Îɲgiliz kar Dar Masaram tay-ken-kodo, lardi ta bûrti gu enan inta mbo nda kalla tûti. Hâgudu Îɲgiliz mbo du nda kalla tûti. In kenu caki Dar Masara saba do na ilim dûkumta njuɲɲa ena.

Hâgudu Îɲgilizta sene 1917 ilim Dar Masaram saba do wayto ken, dûkumko tu Adire ena madaldi Asuɲa molo garbi, hâgudu hille Gilane molo rî sene ili mo de ye.

Yagune ka Masaraa Sultan Baharaddin mbo tîran kûcaɲ “Îɲgilizta ma war-kede maka mandali-ken, dar mo wara wayni” ru waka. Yagu sene ilim Îɲgilizta saɲan Dar Masaram kar waynde.

Kuyu sene 1918 ilim nîyo kulu kar Dar Masaram waya. Îɲgilizta Fachir lo âskarta îniɲa mbo kurnaɲ Dar Masaram saba do wayi-gim nusurii nî kâddi gi mirsi taɲa Hardi (“*J. H. Hardy*”) uriye. Hâgudu kana ninjibirte nî kâddi gi du mirsi taɲa H. A. Makamayikil (“*H. A. MacMichael*”) uriye.

Dar Masaram saba dol lo layu erdi Kîrendik ta ilim dūkumko ena. Hâgudu gani ilim Tûrukta alle koy dūkumko enarniye. Ili sene 1874 lo 1884 yere. Ilim sultan tandala hukumko ne maŋgay-de uŋunarniye.

Njeba hâkkuma Îngilizi ta

Îngilizi Dar Masaram tayan “Ndoka mbo ŋgo ken mâyirnitioŋ?” ru njeba ken enjebena, ŋgo ire:

“Mi kâddu salam mbîrnaŋa, hâgudu nîyembo assu mbîrnaŋa.

Hâgudu ka tuu mboro kûti na molo mbûnjurti nira inde ru kâddi Faransiyinta nî Abbache na ili ambindila minaŋa, yagunuŋ mi mboro mbo musuli-ken ka ila wâŋgacirnito minndegiyaka, lardi na saba na gim dūkumko menin mboro mbo njuŋo musulteye ru mbûrujuna.

Hâgudu Makamayikilko munduraŋin subuŋ mbara nare wî molo in dol na ilim caki dar ta saba na ilim dūkumko tenteye.

Hâgudu ama maŋ nîyembo lilto annde, gâyiriya naŋa kûde na ilam minta ambiso koy menende, yagune ndaŋ-ndaŋ minndegi mayagine kûde na wî wan hâgudu ka kûti na molo mbindisti nira wî molo mi kooy nda mâŋgay-ken kallikandi mbo kâyiri jêyto minndegiye.

Hâgudu lardi minta mbo Faransiyinta mbo muluna gi kallikandi mbo de tinde-ken mâyirito minndegiye” in îrnaŋa.

Hâgudu kâddunjar Biritaniya na ila âskarta îniŋa Dar Masaram wayto kûcaŋ kano nda enjebena. Njebenu ŋgo ire, “Âskarta Dar Masaram nindetiŋa ila suba de ye.”

Hâgudu kâddunjar îniŋ koy kana Biritaniya lo nda enjebena ilu ilinteyande. Hâbi ndaŋ-ndaŋ gi Masaraa wo ûrse-ken kallikandi

mbo de indeteye. Hâgudu Îngiliz gâyiriya sultan tañam koy tiso tenende. Hâgudu âskarta hilleñ molo ñelle inde-ken sultan de hâbutoo inetiña koy toron nañ dūkumta îniñam tûnjirniye ûrsenni gi ta jam.

Hâgudu Îngiliz ka wo tûrsegiye, hâgudu kanaa nûyee sultanko nda ênerinniye, kûti to tûrsete ta jam.

Dîra gîlañ na gi îdiranteg nîyembo ndeket-ndeketta tîrarin, in ken Ndokata nâyirii taña mbo kooy nîyembo ndeket-ndeketta tir-de Îngiliz ta mbo îdirananniye. I alle Faransiyinta mbo gedo¹⁹ enenni ilu ndâyu kûru wabasendiye.

Îngilizta dūkumko darta kamim enaye, yagun nîyembo kalla yere. Hâgudu Ndokata nâyirii taña mbo kooy kallo wâyirina.

Yagu gemaa²⁰ aworata²¹ “Dar Masaro Îngiliz kar teñelila maka mayni” ru Ereña mbo Mâraritta mbo Maba mbo njeba katab esina, Kornaye lo kurnañ Kîrendik wara. Hâgudu kañgi “Sultan Jabal Mun ta âwuti” ru kûtim munje nindiniyaka ware gu, in ru ware gi noñ yande. Îngiliz Dar Masaro teñelilaye ru ware, yagu teñelilndayen sîkal le wâlana.

Ndoka mbo hâkkuma Îngilizi mbo hâkkuma

Sudan ta gi mbo ûcaña wî (sene 1920)

Îngilizta mbo Faransiyinta mbo lardi ta jam rûse inde-de jaman îni tônoda. Ndoka wo Îngilizta Fachir urin taka. Dar Masaram wayte ta jam sossokoñ nîyembo uñungusisina ilim kâddunjar Sudan taña koy “Dar Masaram mayti” ru sossoka ilim indirniye.

19 Geda ti kûriñ mo gîbiriya ye.

20 Gema ira gi ti ñoñi ta mbo dar kânim naka gi ye.

21 Aworati ira gi ti dar kânim gû tanaña gi ye.

Sene ili 1920 ûranarniye. Hâgudu waraŋko kana njuŋŋa útuk na ilam ûcaŋarniye. Kana ûcaŋa ila i:

- 1) Sultan hâkkuma Îŋgiliz Sudan ta gi kar Dar Masaram tayte gu haywa tîrnaŋteye, Dar Masara ti Sudan ta caki ye.
- 2) Sultan kurnaŋu taŋ kalla kâddunjar hâkkuma taŋa mbo âskarta mbo waytiŋa tederenteye.
- 3) Sultan kaŋgi tanaŋanan tayaweteyande, gâdiyo kenu kallikandi mbo de torgoreto nda enteye.
- 4) Ka majiri wo ndînju roka tunusulteye, hâgudu mada Dar Masaram nêru ndaca tendelteye.
- 5) Sultan kanaa nûyee Dar Masaram ninda wî wo kooy nar hâkkumo tûnteye, yagu tiro nûrsetiŋa baka teleteye.
- 6) Jubbu geya chekta hilleŋ nîŋa dol lo jubbu ken odoreteye.
- 7) Sultan dee 500 kul Fachir tanaŋ-ken ndîŋ ron njiŋanta Sudan ta kûjim oyniteye.
- 8) Sultan asee âskarta mbo nâyiri mbo inetiŋ kâddur todoronteye.
- 9) Sultan dar mo ka oŋoŋen tindeto ba tinnde-ken, ti du gâr tigeteye, ka wo du gâru tindigeteye.
- 10) Sultan ba tindeto tinnde-ken, hâkkumo tûrciteye, hâgudu hâkkuma tira wî wo tenteye.

Sultan kanaa wî wo kooy haywa tîrnaŋa, yagu wândariŋa wo kanjala mbo ken endeleŋto îya tîrnaŋa. Wândariŋa ira wî i nâyirii sultan taŋa mana ye, yagu Îŋgilizi ti tosenden, kana gu tîrnaŋanniye. Hâgudu sultan kanaa nûyee kâddur tiro mbo inndeto tûrujurnarre.

Gûca îni gu kallo ûcaŋa, yagu Îŋgilizta kurnaŋ Jinene warte gu nîyembo mal-mal ena. Mal-mal geya îni gi mayagine Sahuyuni uri gi Nala tîŋara. Sene ili 1921 yere. Hâgudu mayagine gim ka

Masaraa kâddur nûrci raku nîyembo njuŋŋa kû “Dar Masaram ayti” ru tena, yagun Ndoka ti celcelo-de kurnaŋu Fachir ko Îngilizta mbo kar Dar Masaram wayto tûcaŋa. Ilim mayagine wo âyŋge nda tîliŋana.

Sultan Ndoka tîkala gu, Îngilizta jire ta Âli Dinarko luy Dar Masaram koy wayto tîjirin, ti tîkala gu ka taŋa ñorii alle na wîm nîyembo kâddur îsena. In ken ûyom mano sîkal ti gîlaŋ ko inta mbo tûcaŋa.

Hâgudu gûca ta gu tiro gû mbo wanaŋndaye, ti tîle to de ko inta mbo nûcaŋa ye. Ka tuu nîkala îrnaŋa, kanaa nûyee Dar Masara taŋa sultan toron tûna ila kooy wasi mbo nîbin ida ken, taŋ hâkkuma taŋa Ardamata na ila urucarniye.

Îngilizi tîkala gu, sultan taŋ tunuba mbo tîyarce mbo babaŋ taŋa mbo oŋoŋnde. Gâyiriya Îngiliz tirnen, sultan tâyiri ila tunuba taŋa kûti dar ta molo saltana wânjiso tîjirin oŋoŋnde.

Sultan kuran tunuba taŋa toron ŋgo tire, “Ki ama tindam 'Bîyo menndiye' ru kara kitabko rofoli” tîrnaŋa. Hâgudu “Kara kanaa Îngiliz Fachir lo tirnen ama gim age ila wo mba kiliwan” tîrnaŋa. Hâgudu ka nusurii dîŋ taŋam ninda ila molo kooy wasii kanaa nûyee ila wo koy toron tulanniyere.

Yagu ka kooy i hukum ŋundi gi tûka molo hâbuto koy in torgoloŋiŋo osiŋnde, hâgudu ka wo kooy teŋeŋa-kede mîru tonndondona.

Îngiliz kar Jinene tayarni gi (sene 1922)

Ilim Îngiliz ŋoŋinu sene 1922 ilim, kanaa ti tindila wî ûka, ŋoŋin kar Jinene asima Dar Masara ta gim taya. Kanaa ŋundii sultan mbo ûcaŋa ila wo tindilteyaka kar taya.

Gîlanġu madarsa “Jinene A” ira ilim tûnjura, gani ili âskarta jechta nî ye. Hâgudu balus ta nî gi du sûg Kunji “Joborona Tûrti” ira ili mo yere.

Yagu âbbaŋaa îkala gu, i esere gi mbo âskarta hâkkuma taŋa esere gi mbo îdiranden, inde-de wâkit dortola mo de âskarta hâkkuma taŋa kaŋ molo kâddur wayana.

Ili ta gi do lo îkala gu, hâkkumaŋ mbara gani tîlem indendiyeŋ wâru ñelle-ñelle nda kenu, hâgudu ganu âskarta nû Ardamate ndeleŋ, hâgudu taŋ âskarta nîŋa mbo balus ta nîŋa mbo edereŋa ilim hâkkuma ta kâddu naŋ nda unduŋa. Ili ti âmin-âmin koy dûkumta jechta nîŋa Ardamate ira gi ye.

Hâgudu sultanko du nâyirii taŋa mbo Jinene ela. Sene ili mo de kurnaŋ lardi Sudan mbo Cad mbo olona gu îŋa. Hâgudu Ardamate lo hâkkuma Sudan taŋa gâyiriya Dar Masara ta gu gâyiriya wândaŋina.

Gâyiriya Ndoka mbo hâkkuma Sudan ta gi mbo (sene 1922)

Alle sultan mbo nenee taŋa mbo de wâyirinniye.

Hâgudu hâkkuma Sudan ta gi ti kurnaŋu lardi taŋa mbo hâgudu gûca sule na mbo kooy koroo taŋam tûsa, hâgudu hâkkuma Sudan ta gi Sultan Baharaddin nîyembo i oŋoŋo tâyirna. Kâddi Sudan ta kooy na nî ili sene 1922 ilim sultanko binu kâddunjar nû nday nîyembo assu tîrnaŋa.

Sultan Baharaddin “Ama dar mbe mbo koy dôla Sudanko âwurci” ru kar hâkkuma Sudan ta gi taŋ koroom tûka. Gi ta ja do lo, hâkkuma Sudan tag ŋoŋin binu to fandaŋko de tûŋarniyere. Ili ti bini sultanta nî yere. Lêle ili jo 17 aye 1 sene 1922 yere.

Kâddi Sudan ta kooy na nî gi ngo tire, “Dar Sudan ti Kidewi hâkkuma Mâsar ta gi molo sule yande, gâyiriya îniñam nîrmila ye” in tîrnaña.

Gi ta jam Mâlik Faruk Mâsar na gi Sultan Baharaddinko ngo ru tindila, “Kâddi Dar Masara ta Baharaddin mañ kar hâkkuma Sudan ta gi tañ koroom gûka gu, mi nîyembo moñoñina. Mañ minta wo njuñña âmbusa, mi mboro nîyembo assu mbîrnaña. In ken mi kûji mîni gi molo âte mbîyaye.

Mañ kar dar Sudan layi-gim hâkkuma Sudan ta gu kañgi tîle koy nda tîynde. Hâgudu na ja do lo njiñanta koy milinko²² koy tîndiñnde. Hâgudu ñori kînim juru koy kenndaye, kâddunjar de tîran kûcañ galam mbo de keñek ken ela, mañ kallikandi mbo de kar laya. Dar Masaro tiro alle guru koy neñelila kûye” in tîrnaña.

Hâgudu Îngiliz ta mbo Sudan ta mbo Faransiyinta mbo hâgudu sultan Dar Masara ta mbo tîran kanaa lardi taña onoda.

Lardi Sudan mbo Cad mbo olona Faransa mbo Îngilizi mbo ûcaña gi

Dîreñ mbo gûcaa mbo darta ka jîsa nîña nîñ nenee darta ñelesira nî bûrti ûcaña.

Sene 1884 lo 1885, dîra Bârlin ta gim tîran darta ka dûni nîña ciciri eñelesirete ta jam ûrana. Yagune Biritaniya mbo Faransa mbo i nîyembo nînaña yere, Biritaniya tiro âyñge âñgit nda tîliñenda urinniye.

Hâgudu jo 21 aye 3 sene 1899 ilim Biritaniya mbo Faransa mbo jo gîlañgi lardi Sudan mbo Cad mbo olona gu wo inko ûrana.

Hâgudu sene 1919 ilim, lardi Dar Masaram ûrana gi madaldi

22 Milin ti njiñantam sibini gi yere.

Âzzum mbo Kajje mbo îdirana gi molo, hâgudu Kajje mbo Asuŋa mbo îdirana gi me ye.

Hâgudu sene 1922 ilim du Cad mbo Sudan mbo lardu îŋa. Gani turgula, ka kûru wabasiŋare.

Gâyiriya Îngilizta Dar Masaram landir jera

Dar Masaro hâkkuma Îngiliz ta gu nûrcuŋ, hâgudu Dar Tame wo ela-ilim, Îngiliz Dar Masaram kar taya. Hâgudu Sudan ta mbo Sultan Ndoka mbo kana nûndul Fachir i nene de ûcaŋaye.

Îngiliz dar Mâhdi ta nunjurun tula ili, ñori Kerere ta gi mbo Andebekerat ta gi mbo ye. Hâgudu ñori Dar Fur mo taya gi Sili uriye, ilim Sultan Âli Dinar ko kuma Marre dole uyaye, gîlaŋgu Kâlifa Abdalla ta waldama ta mbo ñori Andebekerat ta gim wayana gi noŋ de.

Yagu Îngiliz ti Dar Masara taŋ ûyo tosendiye. “Âli Dinar taŋ korom me ye” ru tinda gu, Faransiyinta kar Dar Masaram kar waya-kodol nandadal tîkala gu, Dar Masara ti Dar Fur molo sule yoŋ tosiŋa. Kosiŋ ngo tire, “Dar Masara ti koy dar lo ninda ye. Ba ili yan dîŋ taŋam awusulin mâyiriti” rînaŋu ngo tire, “Wândariŋa Îngilizta Difiz²³ uri gi kosiŋ nandadal sîkal, hâkkuma dar gi taŋ bûri tâyiritiŋa kallo nda menin tâyirin” tîrnaŋa.

Îngiliz Dar Masaro ûyom tanaŋto tindinanni gi

Îngiliz sîkalu, hâkkumo kûde no dôla tu Nînjiriya uri gu nda ena gu nîyembo kalla tûkare, in ken “Dar gim koy ili mbo nuŋo menni” tîrnaŋa. Yagu dûmmo gani tôrgola-kodo mayagine Sahuyuni ira gi sêy ka wo wîjik-wîjik nenden bûri ŋundi tunduŋa hukum ŋundi gim.

23 Mirsildi gi kanaa îniŋa mbo “Davies” katab tiriri

Hâgudu Sirili Istak²⁴ hâkkuma Sudan ta kooy na nî kâddig ŋgo tîrnaŋa, “Jo 24 aye 3 sene 1924 molo saltana Dar Masara ta gi koroo mîniŋam tûka” in tîrnaŋa.

Bûri Dar Masaro mal-mal nendena wî

Hâbuto kallo kentiyar, gîlaŋgu jarbu geya ye. Jarbu geya ti hâbuto îndisaŋin gani nda tumaŋe-ken tîŋar tunuse gi noŋ ye. Hâgudu gani nda tumaŋndan kûnda ken tûruki gi noŋ ye.

Dar Masaro hâbi dûmmo nalana ili, Nînjiriya wo bûri ken orgola ila noŋ de ken Dar Masaro orgolteyen ena gu, Sultan Ndoka njuŋŋa tirnde, sîŋge gani nda tumaŋnda noŋ kana ta du tînende. Hâgudu âbbaŋaa taŋa mbo babaŋ taŋa mbo i âwiyeker noŋ hâbuto kâniŋa bûrti kede iŋe. Yagu hâkkuma njuŋŋa kûyere sene 1918 lo 1940 ilim.

Bûrti tu gi du Îŋgiliz tesere gu, sultan tunuba taŋa wo teŋelesirende, inta wo alle hâbuto ke iŋenniŋa ila wo hâkkuma tinja, kâniŋ korom de riŋu ka wo nîyembo tal-tal esinaye.

Sultan Masaraa nî mârlaŋa gi:

Abdarahman Baharaddin (1951 - 2000)

Dâlîme Sultan Abdarahman ta gi

Hâkkuma Sudan ta gi Dar Masara taŋa kanaa wî wo tûreto îya ru Sultan Ndoka tîyto ninnde tinde-de sene 1951 ilim tîya. Hâgudu Îŋgilizta du nôron dar înim wate tûka waka. Hâkkuma kanaa Dar Masara taŋa ila wo nîniŋana noŋ de sog ken leyu taŋa de tigen Sultan Abdarahman tîkala gu, hâkkuma ta kana gi gani ta yanden “Mâsar aka kâddusar Îŋgilizi Mâsar taŋa ilam âwurônin

24 Mirsi gi kana îniŋa mbo “*Sir Lee Stack*” katab iriri.

mba îkalni” ru taka-gim, kâddur de tuɗuna, kâddusar mbo îdirannden, baba ta ta tîyar Ahmat Adam Ismayilko “Kâddusar wî mbo dîrana kana gu sîkal” ru le tâlandira.

Ahmat Adam Ismayil ti du waraga nare igu katab nda tena. Waraga Ahmat Adam Ismayil kâddi Mâsar ninda lo Sudan taɗ kanaa nûre gu katab nda tena, sene 1954 kâddi gi ti Gâhira tindeniyè:

“Sultan Abdarahman Baharaddin abejegu lo Gâhira sêy kâddunjar mbo kanaa Dar Masaro ujim nanaɗtiɗa mûranteye ru tinden, nda tânjanjinden amboro ândayin le tâlana. Ama du ate tûka kana gu mîkali-ken aka noɗ tûkan koy kana kûrana gu ândalteye. Ama haddiye Sudan mo ateyeka 'Âwurana ka gè mâyiri wî koy wâru âmbiya aye gim de ati' ru kanaa ane wî wo kâmbandalni ara. Kûrana gu ko ândaltiyeka waraga gu anara. Kanaa wî:

Gîlanɗi gu: Ki kose saltana Jinene taɗa wî Sudan ta caki garbim lardim nûkasi lo, hâgudu Sudan Faransa mbo Sudan Îngilizî Mâsar mbo olonam nûkasi. Hâgudu caki ta tu Faransa taɗa koroom ye, hâgudu caki ta tu Îngiliz taɗa koroom ye.

Mbarlaɗa gi: Kana tu do lo du Sultan Mahamat Baharaddin nîya gi mbo Faransiyinta mbo sene 1910 suri nîyembo undumaɗirindirni-gim koy Îngilizta awun enin, Faransa ta bûrti gu tenteyeka turuɗa. Îngilizta karu nuri înim layu kûriɗ mana ene gu rogolu, ûyom kallikandi mbo wâyirito ena gi sene 1917 ye. Hâgudu sultan taɗa gâyiriya kûde na ilam tiso enende.

Kaɗgalaɗa gi: Hâgudu ki kose gûca ka kooy na nî gi sene 1919 ka tuu wo Sudan Mâsari Îngilizî wo keneɗeɗara, hâgudu “Dar Fur ta lardi gu sîkal!” îrnaɗa. Yagu lardi Cad ta gi Faransa

ta gi mbo nûrmana ye, Dar Masara ta gi du Biritaniya mbo tûrmana gi noŋ de tinde-de, sene 1919 lo 1954 tûka, Sudan ta gûca gi tûkaye.

Aslaŋa gi: Hâbuto hukum taŋa nurguluŋuŋa waraŋ nûka ila Sudan berig to tula. Hâkkuma Biritaniya tag tîkala gu du, gûca sene 1919 ta ilim Dar Masara tiro nûrci ye, yagu sultan Dar Masara ta gi ti tinnda molo ye, mbara nam tendeleŋteye. Faransa wo tûrcuŋtiyoŋ Biritaniya wo tûrcuŋtiyoŋ ti tinnda molo ye.

Turlaŋa gi: Sultan Abdarahman Jinene gu wo kanaa dol wan akuya dol wan njiŋanta dol wan koy Mâsar noŋ Biritaniya noŋ Faransa noŋ hâbi wîm awun ige-ken wâyirito tîkala, yagu ndaŋ-ndaŋ gi ti tîle de tû-ken darta tuu wî mbo akuya de kîbirnu wâyirito tîkala.

Itilaŋa gi: Sultan Abdarahman tîkala gu, Jinene ti du dar (“dôla”) tû-ken, Faransa mbo Biritaniya mbo Mâsar mbo awun ige-ken njuŋŋa kûku-kodo, ti tosgi gu tenteye.”

njeba in tîrnaŋa.

Ahmat Adam Ismayil lo waraga gu wo sene 1954 katab tenaye, yagu lasira waraga taŋa ennde. Hâgudu kano koy ûrannde. In kenu âmin-âmin koy Dar Masara ta kana gu rekeceŋ de ela tindaye.

Gurnanja darajeŋ Dar Masaram

Wâkit Sultan Hajjam ta gim

Ka Masaraa i Sultan Hajjam ta wâkit molo kooy hâkuraŋ²⁵ îniŋam sêy dalaje îniŋ mbo kâyiri nindirniŋa ye. Hâgudu dalaje ira wî i de lo mâlikta ye, hâgudu tîlo du dala uriye, i de lo ka îniŋa mbo kâyiri indenniye.

Hâgudu Sultan Hajjam ti ka wo saltana taŋam hâbuto ŋundu nda tennde, yagu hukum Tûrki-Mâsari tara-ilim “Ka wo jubbu kigeti” ru senem njiŋanta ŋgarna yoŋ tonndondona igerni gi de lo ŋundi yere.

Hâgudu Hajjam ti Masaraa wo bûrtu tîlo tinibinteyaka ka wo toro afu nindige, bûri kallikandi mbo daraje ŋundi gim indetiŋ nda tucisina.

Wâkit Sultan Ismayilta kima ta Âbakar mbo wâyirirnaŋ

Hâgudu Sultan Ismayil kar saltana Dar Masara taŋa tulag koy Masaraa wo nûcaŋa de raku bûrti Hajjam ta dîŋgarta²⁶ mbo hâkuraŋ mbo inda gi noŋ de tela, yagu tunuba taŋa mbo tîyarce mbo basaŋa tûsa.

Daraje basaŋa ira wî wo Sultan Ismayil de lo tenaye, dûmmo kûyendirniye. Hâgudu waldamaŋ taŋa fâkije mâsikta îniŋam ninda wî wo du hilleŋ nû wâyiriteyande, yagu jaka fataraŋ niŋa ila wo toro iŋeteye ru Ismayil inta wo tûŋa.

25 Hâkura ira-ken gani nene sutu tîle taŋa wî nî gi ye.

26 Dîŋgar ira-ken hâkuraŋ kâddur na wî lo tîran dîŋgar ûkasiye.

Hâgudu Sultan Âbakar kar saltana tula-kunuŋ basaŋa baba ta mbo nâyiriniŋa ila kûti tam undumaŋnden tuu yan, hâgudu tuu kanaa nûyee mbo beri uŋuŋgusiniŋa mbo kênjisan kulu majirii mbo bûgulaŋ mbo toron juri taŋ bûri nosiŋ ila wo ludun tela. Nenee taŋa Gereŋeŋ wâkit ilim tiro “Sultan majiri nî” uriniyere. Ili molo ti nenee taŋa Gereŋeŋ wo nîyembo njuŋo nda tusula, ka tuu Gereŋeŋ yanda wî wo eŋelesirendire.

Hâgudu dalaje wo du hâkuraŋ îniŋam de telare. Dalaje i nîyembo njuŋŋa yere.

Gurnanja âbbaŋaa nî gi

Hâgudu sene 1905 ilim Tajaddin sultan tûka-kunuŋ, Âbakar taŋ kimiŋ kûti baba îni ta gu baba îni ta tîyar Tajaddin kar tula gu “Mi minde-de kar tula” ru nda undumaŋnden, ti du kanaa nûyee îniŋa mbo beri îniŋa mbo kooy nda tula, tiro molo nelle tûsunde, tuu kimiŋ taŋ tuŋana wo jîse kesin, tuu du ganii wâyiritiŋa nûtaŋ tûŋa.

Yagu juri Dôroti ta gi mbo Kîrindaŋ ta gi mbo basaŋa nîyembo îsena. Basaŋa nî ganim âbbaŋaa ula, i dar mo nâyirii ûka.

Âbbaŋaa i ŋgata yoŋ?

Âbbaŋaa i Sultan Âbakar taŋa kimiŋ ye, hâgudu kâddur dâsi îniŋa Masaraa molok sule na ye, hâgudu tîyarce taŋa nîŋ kimiŋ mbo tusi taŋa nîŋ kimiŋ mbo babasi taŋa nîŋ kimiŋ mbo, hâgudu majiri koroo taŋam nurnaŋa mbo ye. Wî i kooy Dîrijel kûde de uŋana nurnaŋa lo, gâyiriya saltana nîŋ nîyembo nosi lo, kaŋgi tu ûyo îniŋam tusulto osendire.

Sene 1910 ilim Baharaddin Ndoka kar saltana tula gu wo âbbaŋaa tiro urakendire, hâgudu gâyiriya îniŋam koy i oŋoŋo-de

wâyiriyere. Ganii îniŋam sultan tâyin, nige nigenda noŋ igere. Kaŋgi in ûyo îniŋam kusul “Ŋgo kigegiyon?” nira kûyenden urakendire.

Hâgudu Îŋgilizi tara-gim koy âbbaŋaa i oŋoŋo-de wâyirin sîkalu “Ka wî lo dar taŋ nenee ye, kaŋgi naŋaŋte kûyendon?” ru ela. Wâkit ilim âbbaŋaa ka wo nîyembo dabaro wandaŋana. Hâgudu âbbaŋaa i lo Sultan Ndoka wo mayagine nda nanara ye, hâgudu ka in de na wo koy i lo dabaro nandaŋanarniŋa yere.

Âbbaŋaa i Faransiyinta mbo sene 1910 lo 1918 ilim wâyirini gi mbo hâgudu Îŋgilizta wara-gim wâyirini gi mbo inŋira. Sultan Ndoka gudura ne inta tejelesirenden îkala-kunuŋ, Sultan Ndoka gudura tenenden kana ta du tînenden, âbbaŋaa i mâlikta kûku ka wo away ninndiro tuu wayasina.

Hâgudu hâkuraŋ nîŋ nenee fircheŋ mbo dalaje mbo i âbbaŋaa wo seŋ kûran ininendire. Hâgudu malta kâniŋ gulusa koy seŋ indilisindire. Hâgudu jubbu ke odore ila wo koy i de inerniye. Jinene mbo munje na ila mo de kâyiri, nelle na ila wo âbbaŋaa wo de nda tela, i oŋoŋo-de kâyiri ka wo nîyembo nandaro inda gu, sultan Furta nû sene 1916 ilim uya.

Sultan Ndoka du Faransiyinta mbo kallo gâyiriya ndâŋin tena, mâlikta mbo dalaje mbo kanaa îniŋa nîne ûka. Bîyekandi âbbaŋaa nî molo ununara, Ndoka du gâyiriya taŋa alle na ila wo leyu, gâyiriya ŋundii ndâŋinu âbbaŋaa wo jeb ta molo de nîndiŋeya tândaŋina. Malta kâniŋam kosi wanjareto îya ru tûnjiniyere.

Gi ta jam Ndoka majirii wo gâyiriya taŋam nar tîyarce taŋa nîŋa ganii mbo, hâgudu mamaŋ taŋa nîŋ ganii mbo babaŋ taŋa nîŋ ganii mbo, hâgudu âbbaŋaa taŋa nîŋ ganii mbo, hâgudu Masaraa tuu Gereŋeŋ molo sule na mbo, gâyiriya ka taŋa alle na

bîyekandi mbo nâyiriniņa ila nî ganim tunduņa. Ili molo gô nare gu âminta²⁷ mbo wândariņa mbo, hâgudu ka inta molo sule na wî mbo, majirii mbo i kidime wâyirina gi Sultan Ndoka wo nîyembo awun tena, alle âbbaņaa mbo nenee taņa mbo wâyirini gi molo.

Âminta mbo wândariņa mbo gâyiriya îniņa mîru nindigeya mbo hâgudu gâyiriya tuu mbo koy ye. Hâgudu âminta mbo wândariņa mbo i mamunta âbbaņaa nîņa ye, hâgudu âbbaņaa i du ganii îniņam de inde-ken hâbutoo inetiņa de nda ênerito enarniye.

Hâgudu âbbaņaa i mîru dora îni ili nîyembo ka wo wandaren, ka du Îngilizi tara-kunuņ Îngiliz mo dâlimo lôliņ “Ka gara ka wî molo ambunus, minta wo nîyembo away ambinndire!” irnen, sultan wândariņa mbo âminta mbo ka Gereņeņ mbo sule na mbo nar nda tunduņanniyere.

Hâgudu hâkkuma du âbbaņaa wo kûru rabaso bûri kaņ tena:

- 1) Âbbaņaa wo gâyiriya sultan taņa kûde na ilam gê wâyirito ena.
- 2) Inta molo baka de kulu sossoka mîru ninndige wî nî gim naņ irmila.
- 3) Bâdawi Ndoka ta tîyar noņ mama ta Ndilili noņ Âli Abu Chanab noņ na wî Gereņeņ mana ye, inta wo Dar Furta nî molo muta uņanaye, hâgudu wâzir Âmin Ahmat Abu Chuluk ti du Mâdaraņ mana ye, gi ta jam gâyiriya nenee îniņa nîm unduņaye.

Âbbaņaa wo inko ken eneņeņera gi mbo koy wenderi hâkkuma taņa ûka. Hâkkuma kîbisin naņ sijn Fachir ta gim târsaņa. Âbbaņaa dâsi îniņa Masaraa yande ila sule nenee îniņam ko inda gu, kâni dabaro osenden ka wo nîyembo tal-tal enarre.

27 Âmin ira-ken ti alle hakim tere. Hassa âmin iran du kaņgi njiņanta ûnu-ken nundunji gi ye.

Firchekandi mbo darjeṅ tuu mbo

Firche ira gi ti mirsi kaṅgi kâddi taṅa yeka dar Erenjam urinniye. Ereṅa firche uri gi Masaraam mâlik mbo dimilij mbo dala mbo lo alle firche ta gani me yere. Mâlik mbo dimilij mbo kooy i de ye. Yaḡu dala inta molo dûmmo ye. Hâgudu dala molo dûmmo du ârkal te. Wî wo kooy ka wo gani tîlem toron kallo wâyirito ninnde igerniyere.

Hâgudu Masaraa alle sutuṅ-sutuṅ mo de kucico wâyirinniyeka, ili ta ganim mâlikkandi mbo dimilijkandi mbo dalakandi mbo unduṅaye. Hâgudu mâlikta mbo dimilijta mbo kâddur de tîranu kaṅgu tîlo de firche nûto endeleṅin firche tûteye. Hâgudu firche ili inta wo kooy todoronin kallikandi mbo de wâyiriteye.

Hâgudu darje ârkal ira ili ti Îṅgilizta lo unduṅanniye. “Ârkal” ira gi ti gâyiriya fircheṅ nîṅa wî wo sene 1926 ilim nandadal tîkalanniyere. Hâgudu mâlikta mbo dalaje mbo hâkuraṅ îniṅam de jubbu igenniye. Hâgudu kana nûka tindan koy i de ka wo toron nunduṅuṅ orgorenniyere.

Inta nokokorna ilu de firchem îniḡenniye, hâgudu dalaje mbo mâlikta mbo i fircho ela gani ta molo ganii îniṅam tacindire, i de wâyirinniyere.

Hâgudu sene 1938 ilim fircheṅ 32 ûka, kâyiri wayi gu lândiru 26 ûka. Hâgudu mâlikta mbo dimilijta mbo hâkuraṅ îniṅam nîyembo jubbu geya kallo wâyirire ka îniṅa mbo wâkit ilim.

Wâkit Sultan Ndoka Îṅgilizta mbo tindenni gi

Sultan Ndoka ti gâyiriya taṅa kûde na wî koy ti toṅoṅo-de tigerniyere, yaḡun hâkkuma tosgi mbo yan awosendo. Sene 1921

ilim ka toron rogora mbo hâgudu hâbuto geya mbo ka in de na nîña gâyiriya ila wo hâkkuma ka tuu wo ndeleŋ sultan ta ganim nâyiritiŋayeka tunduŋanniye.

Maktab hakim Îŋgilizi ta gim unduŋa, ka ila i Bâdawi noŋ wâzir Âmin Ahmat noŋ gâdi noŋ hâgudu wândariŋa dar Jabal ta gi noŋ dar Ereŋa ta gi noŋ yere. Wîm sultan ti kûjo îni ye, yagu ka wî mana tîlo koy ti saŋan tindisteyande, hâkkuma tosŋi mbo yan awosondo.

Bûri hâkkuma tos-ken sultan tâyiritiŋa ila kaŋ ye, i:

- 1) Mâlikta mbo fircheŋ mbo chekta mbo ganii îniŋa mo de ye, inta wo sultan ndeleŋ tunduŋti, hâgudu ganii îniŋa molo koy tindisti tîle to de.
- 2) Sultan taŋa gâdiyeŋ baka ûka, hâgudu ti gâdiyo tenan koy kaŋgu tuyto tenende, hâgudu kirama koy lardu nda ena ila de tunduŋjiteye, hâgudu sijin to fandaŋko teneteyande, hâgudu majiri mbo ka âlo lo nara mbo hâkkuma taŋa koroom de telteye.
- 3) Gâdiyeŋ mâlikta mbo fircheŋ mbo ena ila koy tele-ken landisiro eserteye, in kenu gani ilim gâdu gâdiyeŋ sultan taŋa neserto unduŋa. Ili ti Gâdi Zâk-Zâki yere.

Sultan tiro tisa hâkkuma Îŋgilizi ta gu ti de kuruŋ tanara. Yagu nda tunduŋaŋnden kano katab ken hâkkuma Sudan ta gim njeben ŋgo tire, “Hâkkuma dar mbo kaŋgi kamba iyaŋa kaŋgi kamba tu to niŋan kul turaye gi noŋ de mba tiniŋana” ru tûrana.

Hâkkuma ti hukum ta jam kurnaŋu âbbaŋaa wo darje îniŋa molo njûr, ti ka in de na wî mbo turgulto ninnde, bûgam²⁸ kûde sultanko tîlo tela. Hâgudu fircheŋ mbo dalaje mbo mâlikta mbo ganii îniŋa inda wî mo de wâyirito kenu, gani sultan ta gim tiro tîlo ela.

28 Bûga ti mâdine ye.

Gâyiriya njiñanta mbo wândañina-gim

Masaraa i gâyiriya îniña hâbuto sùg tam koy tûkuyen mbo malta mbo kaya mbo nîndura-de wâyiri-de, hâkkuma tara-kunuñ njiñanta ndîñaru sùg Jinene ta gim njiñanta mbo de gâyiriya tândañina-gim, Masaraa i njiñanta enenden, sùg Jinene ta gi molok koy kusulu sule de iriña. Njiñanta nî ja gim Masaraa i Jinene kûde layu jariben ken iriñnde.

Ka Jinene kûde jariben ken niriña wî i hâkkuma mbo wâyirin njiñanta tûnji wî mbo, sùg mo mendeña ke nara wî mbo, hâgudu kidimen igen nara wî, tuu mâdinem kûde ganii nibilaye mbo âni nusure mbo saa kito nêru noroke mbo, hâgudu landii sùg mo nêru noroke mbo, ila de lo tañ kesin Jinene kûde iriña. Kidimen wî wo Masaraa i inndende, in ken Jinene molo sule de hilleñ ken iriña.

Hâgudu hâkkuma saltana sultan taña ila wo njuñña sînju aye naro koy sultanko njiñanta alle na mbo 425 tûnji to tena, sene ilim 1924 yere.

Sultan ti njiñanta nda unduña molo gô nare gu, ka taña wo koy ûyo kalla mbo jera tândañina, hâgudu înim defta waran koy chayo ken nûnja wândañina. Gi ta kawa gi alle dar mo kûyendirniye, hâgudu ti kañgi bûga ta kû, tiña mbo tañe mbo binije taci mbo ti noñ tunuba taña noñ kooy hâbutoo ñundii de geya wândañina.

Hâgudu njiñanta taña wî mîri molo ndîñar ûñjiyeka sîkalu, ti de mîru nindigeya tândañina. Hâkkuma tîkala gu, Sultan Baharaddin sultanta tuu molo njuñña tûka, sultan ti noñ ninda kûyende. Ti Faransiyinta mbo surisin hâgudu ka tuu mbo koy kâddu tusuruna. Yagu sultanta tuum nûkasig tû-ken kâli âji wândañiteg

îya ru Îngilizta wo kuruŋ tanara awun ena dar to rogol tula.

Hâgudu sultan ti nîyembo kalla tûka, ka fircheŋ mbo chekta mbo koy lafinu ti tindam de îkere. Sultan ti kallikandi mbo tâyirin wayi gu, nûburanŋ ka taŋa ludun le njiŋanta de gulusa ndâŋin tindirka le tîya. Kima ta Abdarahman saltana tula.

Sultan ti Dar Masaram tîle de yere, yagu dîŋ taŋam nucice njuŋŋa tenere ila i firche N̄erneŋgi gi noŋ Mesterenŋgi gi noŋ Fukunŋanŋgi gi noŋ Firche Mahamat Yakub Rîzig noŋ firche Kuma Mun ta gi noŋ, wî lo tiro nandalanenniŋa ye. Hâgudu dîŋ îniŋam kaa nusuri nîyembo njuŋŋa enere.

Jubbu geya ŋundi njiŋanta nî Dar Masaram ena ili

Jubbu geya njiŋanta mbo wândaŋina ili kalla yandire. Alle i zaka Mula tira gu de toronu sultanta mbo fâkije mbo chekta mbo mâlikta mbo, hâgudu sultan ka ûntiŋa tîrnaŋa ila wo de ûnjinniye. Hâgudu jubbu geya tuu ila du, hille yakunuŋ kûran ûcaŋa nda unduŋa gu wo sultanko hâbi hillem ti de kalla ilu nar ûnjinniye. Hâbii ûnjinniŋa ila tîniŋgi noŋ ŋami de ta noŋ nêru ûnjinniye, hille yakunuŋ.

Yagunuŋ Îngilizta wara-kunuŋ jubbu geya sultan nîŋa ila wo rogoloŋiŋ jubbu geya înu gâŋika nda nanarndito kenu gûca jubbu nigeto ena.

Gûca îni gim ena wî mâlikta mbo fircheŋ mbo chekta mbo, inta mana koy ka kalla ka oŋoŋo nûre kanaa îni koy tîne ila 12 unduŋanniye. Gûca îni gim, gûca gi ti mîtko nduŋ hâgudu kûriŋ kâniŋa sîllaa ûs-ken jubbu geya wo koy kallikandi îni mbo de hâbii jubbu entiŋa wî wo îndiŋarin siriŋ ulusito ena.

Hâgudu katab nige wî du fâkije yere, yagunuŋ hâbuto koyonŋ

ônomise wî wo tîlo koy keɲeɲ ilisu enendinniye, kooy jubbu igegiye. Hâbi nôma gu wo ganii ûtuk enin, ûtulaɲa gu wo jubbu nige wî ulin, âday na wî neno nda ilisinniye, yagun sene 1924 lo 1925 ilim kâddi hâkkuma ta gi jubbu geya hâbuto gulusa gu wo leyu njiɲanta mbo tândaɲinnayere.

Dîginiye

Jubbu geya koyo ônomise wîm igerni gu leyu dîginiyo wândaɲina. Dîginiye gi ti kima mba lo kambaskandu nanarka mbo kima kara mûcokandu nanarka mbo indigenniye. Yagu iyaɲo kamba ta caku indigenniye, kitab mo koy iyaɲa ti kamba ta caki ye îrnaɲa gi noɲ de, hâgudu jubbu geya dîginiye ta gu leyu, jubbu geya hilleɲ mo wândaɲina ili ti jubbu geya kambas mbo iyaɲata mbo hillem ninda ila nî tânino nda unduɲin, chek noɲ kâddunjar hille taɲa noɲ tîranu nda unduɲa gu wo ŋgondo kenu kaɲgi tîle ta tânino nda unduɲin tentiyon nda undunjinniye.

Jubbu geya ila mâlikta mbo fircheɲ mbo ka gemaa âlo lo nara ila wo kuru nêru hilleɲ îniɲam nunduɲugusu “Jubbu geya wî wo wâlwala mûsunji” ru ke-de gemaa wo Dar Masaram kâddur ûsanniyere.

Hâgudu sene 1928 ilim du jubbu geya wî wo du sininta kaɲ ŋun geya wândaɲina, yagune dîginiye iyaɲa ta gu wo ndis kamba ta gu wo du njiɲanta rok nda ena. Hâgudu sene 1935 ilim kaɲgi kûjom wan hillem wan kooy nindigeya wândaɲina.

Hâgudu zako ônomam ulusi gu jubbu geya hâkkuma taɲam njiɲanta mbo gojeya wândaɲina. Hâkkuma taɲa wî wo mîru nendena gi, jubbu geya îni gi ka hâbuto koyon ônomise wî wo ulusto îya ru njiɲanta de innden, kana gim fircheɲ mbo mâlikta

mbo kurnaŋu jubbu ke nenee îniŋa mbo ûyo unjurito îya ru kurnaŋ wâyirindire.

Yagu gûca 12 na nî jubbu nige wî i de gâdiŋ lo hilleŋ malanjo kaŋgi nindiŋana tindan koy kirama ke, ila wo jebta îniŋam loyko igenniyere. Hâgudu hilleŋ nîŋ nenee du gûca taŋ nene hilleŋ ko ba ûnjuran, hille taŋ nenee hille îni gu jubbu geya baka nda unduŋto ninnde, gûca taŋ nenee wo âte nûnju diyafaŋ wo ndînjaro nda idibakenniyere. Ila “rachuwa” uriye.

Bîyekandi jubbu geya ŋundi gi taŋ

Jubbu geya ŋundi gi awaykandi kânu tosende, dar mo koyoŋ kônomoŋ kônomndoŋ ulusiye, hâgudu dar mo sereme yoŋ wâci yoŋ hâgudu arko yoŋ dar mo tûkan koy wâkit jubbu geya nî taran, ka wo gû mbo de nandarin nîndindiŋar ulusiye.

Jubbu geya alle na wî i dar mo oyoŋa tôman de igere, hâgudu gulusa îni gi koy senen kaŋ ŋun jubbu igenniye, hâgudu i dar mo hâbuto ômoŋ ômndoŋ sîkal, dee nî waja tûkoŋ, hâgudu tâwi malta nî tûkoŋ, hâgudu waja kâni tûkoŋ tûkindoŋ sîkal-kodo indigerniye, yagu jubbu geya ŋundi gi ila tosende.

Bîyekandi ŋundi darko nôdilanni gi jubbu geya ye, jubbu geya îni gi asee nulusunda, sû nulusunda, do nulusunda, tûkuyo nulusunda, innde îni gi njiŋanta de ye.

Hâgudu njiŋanta rakica gi du nîyembo tâŋinniye, kaŋgi kimiŋ taŋ mbo âsur koyesin nôm dîrije mbara yoŋ kaŋ yoŋ nucun sûg Jinene ta mo yoŋ Zâliŋge ta mo yoŋ naŋ jaribe asee oroke-gim wanday-ken, tajirta nî kâddi gi simbildu torfolin ka kooy îdiranin “Asee inna mbo de moronteye” tîrnaŋin, asee nîŋ nenee ila mbo oronan, dîrije nucun wanaŋa wî nîŋ koy warkicende. Hâgudu

îndiñin du “Jaribe tañ minnde” ire, in ken ento osendi-ken ndîñ ron koroo de rîfil le îken, ka kambas wo nda tumañnden dar saba kâddur waka. In ken ka Dar Masaram rere ûkanniye.

Hâbi tela ka Dar Masaro le îña gi hâkkuma njiñanta tûnjinde, hâgudu njiñanta kañgi nîbina ili tabasende. Tabasiñan, ken rakica gi nîyembo tâñin, warka ilu hâkkuma jubbu geyam taran ndîñ usteye. Hâgudu nirinji tindan koy hâbuto innde gu enti. Tajirta hâbuto ñundi ka osenda nêra ndâñin, âfandiñ wo hâkkuma njiñanta îniña nar tûñan koy, tajirta njiñanta ila wo kulu Andurman enjebenin, budo nda ênerinniye. In enan, sùg Jinene ta gi njiñanta baka ûkasiyye. Hâgudu kanaa wî noñ ninda wî wo Masaraa mbo Furta mbo Ereña mbo osendiyye, yagu âfandiñ mbo balusta mbo de osiyye. In kenu gi ta ja gim ka njiñanta baka rak nîbina wî wabasendiyye.

Hâgudu jubbu geya mbo gê na gi kañgi malta nene ilu malta taña molok de nda ulusinniye, hâgudu nenenda ilu mirsi taña wo karras mo nduñu, galam taña ru girichko tîlo nda ulusinniye. Ka îkala gu, dar mo ja-ken malko neyoñ nendoñ jubbu geya geteyeka îya rînañ, ka tuu wâlandirnditiñaka de îña. Dînja îni gu “joñgojoro” urinniye. Hâgudu ka niriña ila du hâbuto sùg mo wanañan njiñanta nêneri wo de goya wândañina. Ila i basalta mbo chetta mbo âñari mbo, wî njiñanta ênerin ndîñju roko jubbu nige wî wo nûñju ununaraye.

Hâgudu Masaraa darko le dînja îni gi jubbu geya do lo de yande. Gani îni ye, yagu ka tuu tîñar nda undumañnden, gani numaño ninnde darko le îñaye. Masal ñgo tire, “Tîniñgi koy buraga molo buragam ninndikili wo de toron ñamu tige gi noñ de yeka, Masaraa koy îñaye”.

Masaraa njiñanta nî jam sule kidimem nîña wî

Masaraa i Dar Masaram kûde lar îririndiye, yagu dar saba îkeyye. Sene 1925 lo 1935 ilim Dar Masara târmina. In ninda gi mbo, ka Gadarif nîke mbo Afirik Al-Wusta nîke mbo Sudan mo kûde muta nîke mbo kesin wârcananniye.

Dar Masara taña ka tîñ alu gîkeya gu awun nena gi hâkkuma Sudan ta gi ye, hâkkuma ti ka alu wayi-ken tunucendiye, hâgudu majikandi koy tiyananiyere. In ken ka gô ko gô ko igenniye.

Ka Dar Masara tañ gîlan gîkeya îni gi Kurdufan hille Nûhud ira ilim ko njiñanta ôjiritiña wan mûcoo uliña wan kulu êrinniye. In kenu ka Nûhud naka ila nîña iyañata wo “Asabat Nûhud” undunurinniye. Masaraa i alle martu jiranta îniñam de ko malta kul nar mûcoo ulusinniye, yagu hâgu Nûhud ko kadam kesin malta nar mûcoo ulusinniye.

Hâgudu bûrti mbarlaña gi du bûrti Gatar ta Babunusa lo Nala tara-kunuñ, ka Gadarif gîkeya wândañinanniye.

Bûrti kañgalaña gi du dîn ta ja dol lo Jazira Aba Mâhdi ta gani ilim Nâbi Îsa tinde irnen, “Dar mînim koy kufarta kar âmbirigigire molo ây make” ru waka gu, Nâbi Îsa yande, Abdarahman Mâhdi lo ano lamo nâbi ye ru tindayeka sîkalu Fâki Ma Koboska na gi ta le wâlandira, niriña du iriña.

Ka Masaraa Jazira Aba sene 1925 ilim gîkeya îni gi nîyembo kâddi tûka, hâkkuma kuranu Sultan Ndoka wo “Ti koy Abdarahman Mâhdi wo awun tige kînte” ru, kûri mbo tûren, Ndoka koy “Masaraa nîyembo Jazira Aba kâddur ye irnen aka ama de âkalni” ru taka gu, ka taña âsuri Abdarahman Mâhdi taña de rogoro sîngee ketero jûrum ke inde-de igegiyon njiñanta mbo igegiyon nusinjirindo ke inde-de ko tarka.

Hâgudu kâwaji hâkkuma Jinene ta gi mbo nâyiri gi kano ndînar nggo tire, “Ibirik wardi gi molo ngâcirni, buta nola lâmi gi molo du ngâcirni, 'sebe' ginda niñ molo du ngâcirni. Hâgudu njiñanta Mâhdi tañ molo du ngâcirni” tîrnaña.

Yagu lar lîrariya Masaraa nî gi Dar Masaro wandadal-kede Sudan mbo tîrmila, “siyasa” kâddur na berig Sudan ta gu wamina molo gô nare gu.

Giraye Dar Masaram

Kimin̄ gîlan̄ gâr nena wî

Hâbuto saltana nî ja do lo sâmu nenenda îndiyye, in ninda gi mbo giraye kooy na nî yoñ tîle ta yoñ kûyendiye, yagu giraye tîle nindini gi kanaa Mula taña de yeka, mâsik tam gâr igenniye. Hâgudu kanaa Mula taña gâr nige wî i kanaa ârinjeka katab geya osendiye, yagu Guranko kîjim de îbiye, giraye kooy dîn taña de ye, yagun madarsaṅ fagi taña wan tajawit taña wan nâhu taña wan kûyendiye.

Gi ta ja gim Îngilizta wandadala gu giraye madarsaṅ nîña wî koy nîyembo ndaṅ-ndaṅ ta yeka sîkalu, sultan tañ kimin̄ mbo kâddunjar tiro mbo nâyirii ila mbo gâr ken kitaba kosiñ, gâyiriya sultan taña wan hâgudu ka wo kadam igetiña wan, hâgudu sultanko awun ige-ken darko kallo tîbinteyeka, kimin̄ Sultan Baharaddin taña ila wo de gîlan̄ madarsa Fachir ta gîlan̄ na ilim giraye osiñteyeka wanañanniye.

Ka gîlan̄gu katab geya koso sultan mbo gê gâyiriya nândañina ila Dar Masara mana yande, wala Masaraa yande, i

Fachir gâr ken giraye mbo kitaba mbo kosiņ kar sultan mbo kâyiri nindenniņa ye, ıla i Ahmat Âfandi mbo Hasan Imam mbo Hasan Mâhdi mbo Dafa-Alla Ajab mbo, i kitaba koso sultan mbo gê Dar Masaram nâyirinniņa ye.

Hâgudu ka gîlaņ Dar Masara molo Fachir ko madarsam naya ıla i Mahamat ta baba Baharaddin noņ Sefaddin ta baba noņ ye. Sene 1925 lo 1928 ilim sultan kimiņ taņa wî madarsam tanaņa.

Hâgudu sene 1927 ilim fircheņ mbo mâlikta mbo kimiņ îniņa madarsaņ mo enjebeto tûrana, ilim nîyembo fircheņ wo dil tenarre, kimiņ îniņa gâr indigete ta jam. Hâgudu sene 1934 ilim kimiņ fircheņ nîņa mbo dalaje nîņa mbo gâr indigete gu gâse yandiyye. Fircheņ kimiņ îniņa girayem nenjebena wî i: Firche Musa Karama, Mâkki Bilal Kamarañ na gi, Mahamat Issag Mâhdi Forboroņa nag, Adam Abdarahman, Mustafa Juldu Kîrendik nag, Arbab Îssa Adum Bîr Tebit nag, Abdalla Nîndiko, Yaya Bachar, hâgudu ka tuu koy kimiņ îniņa enjebena.

Wî gâr ena gi ta ja gi, gâr geya mbo katab geya mbo kosiņ tunuņge îniņa fircheņ wî wo awun igeteye. Awun geya îni gi, gîlaņ njeba katab geya wan njeba wanaran gâru geya wan jubbu nindigeya wan, wîm kooy awun igeteyen gâr endenaye. Mbarlaņa gi du wajayta noram awun igeteye. Hâgudu kaņgalaņa gi du baban îniņa nî ganim wâyina yan koy wâyiriteye.

Sultan fircheņ mbo mâlikta mbo “Kimiņ kîniņa madarsaņ hâkkuma taņa wîm kanaņ-ken gâr igete” tîrnaņa gu, fircheņ mbo mâlikta tuu mbo kimiņ îniņa wanaņa, tuu du kimiņ îniņa wanaņto îya rînaņ, ka away nira nîņa kimiņ mbo inta mbo nâyiri nîņa kimiņ mbo de wanaņa gâr ken wara.

Wara-kunuņ gâyiriya urguluņuņa, away nira nîņa kimiņ

gâr ken nara ila gani raku hâkkumam gâyiriya wândañina. Yagu fircheñ mbo mâlikta mbo kimiñ îniña madarsam nenjebennda ila nîña kimiñ koroo rok ken iriña.

Âfandiñ gîlanğu Dar Masaram nândañina wî

Gîlanğu madarsañ i ganii mbara yere, mâsik mbo âfaranji mbo gani tîle mo de yere. Majirinta subbo mbo ñerem mbo Guranko igennyere, hâgudu duro du madraso gâr igenniye, madarsam kûde de fâki noñ âfandiñ noñ gani îni tîle de ye, hâgudu âfandiñ i du madarsa gîlan na gu gâr ken nod âfandiñ nûka yere.

Âfandiñ ila i: Hâdi Sale, Margani Mânsur, Musa Karama, Hamat Bilal, Mahamat Ishag Nahid, hâgudu Mahamat Adam Diñgila noñ yere. Inde-de, madarsa sina lo mâsik wan madarsa wan gani tîle ili madarsa gîlan na kû mâsikko tindisa.

Âfandiñ majirinta wo ajajatko nda kenu gîlanğu nara ila wo âfandiñ madarsa gîlan na gim kulu, tuu du sîg tam wan majalas tam wan fircheñ nîñ ganiim wan katab nigeti kulu, tuu ila wo ludun ela.

Majirinta Dar Masara molo Mâsar naka ila

Alle ka kurnağu gani madari kâddusar îdirana gani Jazire ira ilim ânari inditen nîkerniña ila koy lândiru kimiñ îniña madarsañ mo uluna.

Hâgudu dusuño dar Mâsar waci ili Dar Masaro nda tûtturarna, Sultan Mahamat Baharaddin ti koy uji mana nîyembo nesere lo, kimiñ Dar Masara taña wî wo Mâsar giraye osinjeteyeka gudura nunju Jama Âzhar ira ilim tenjebenniye. Hâgudu ka tîlo

tîlo nîke mbo, hâgudu kâddur tîran nîke mbo de yere. Yagu ka Kase taña wî ka Mâsar nîke wî wo ka “Mâsar mate” in urinniye. Ila gani îkerni ili Jama Âzhar noñ madarsaṅ Mâsar taña noñ yere.

Yagune Sudan berig to tamina-kunuṅ sossokaṅ²⁹ hâkkuma taña kâddur ûka-kunuṅ, majirinta Mâsar gâr nige ila mbo sultan mbo êneṅina. Sudan mo kooy Dar Masara taña giraye de dole yere, yagun kana gâṅika nî gi tîṅara-kunuṅ, sultan majirinta Mâsar njeba nusulu, bûrti Mâsar ta gu tûrsaṅa. Tûrsaṅa, majirinta kîjiraṅim nara wî koy saṅan wâlände.

Wâlanda ta ja gi, alle sultan jatta mbo nuṅ watiṅ mbo tûnjiniṅa ila tela. Ili du sossokaṅ hâkkuma taña kâddur na ila nuṅurim waya gi ye, hâgudu majirinta du koroo fere ye, sultan kede gudura enende. Dar Masaram niriṅa ila kumusanjiṅ kû, ka dar garbi lo Hij mo nîke ila wo nenjebe ûka. Tuu ânari ninditetiṅa du Jazire enjebeniye.

Bûrti Mâsar ta gu ûrsaṅa gi

Majirinta ila kosi nûtturarnayakan, ila nî ja dol lo dar koy ûyom taka. Hâgudu giraye mbo ka gâr nena mbo nîyembo ndaṅ-ndaṅ ta yen, ka ila i kimiṅ îniṅa kâddur madarsaṅ mo ndaca wândaṅina. Ka alle kimiṅ îniṅa madarsaṅ mo ndaca îya nîrnaṅa ila koy kimiṅ îniṅa madarsaṅ mo ndaca wândaṅina. Hâgudu ka Mâsar ko nara ila du mirsi Mâsar uri wo nar Dar Masaram kimiṅ îniṅa gura wândaṅina. Mirsi uri ila i Hilmi, Nâjib, Jamal, Kamal, inko uriye, hâgudu mirsi tuu koy uriye.

Sultan Baharaddin ti giraye wo nîyembo ṅoṅo, ka wo kooy gudura nûnju kimiṅ wo koy njiṅanta nuṅ watiṅa mbo inṅantiṅa mbo koy nû, hâgudu warago katab ken katime ta gu rofol tûṅ-ken

29 Sossoka ti hâkkuma ta hizib te.

kul ikenniye. Inko tena-ilim, nayi wî wo koy bûrti nda tâñindirre, hâgudu kañgi nîrkari gi kûye kede de waci.

Inko tige-de de sene 1955 tûka. Ili molo de majirinta mbo sultan mbo wânina, ili molo gô nare gu majirinta Mâsar gîkeya usula. Kana igi koy Sudan berigko tamina-kunuñ sossokañ kâddur na wî lo giraye Dar Masara taña wî wo dûmmo talana.

Hâgudu sossoka “Hizbal Wâtani Al-Itihadi” ira gi lo majirinta wo nînjenu sultan mbo tânañina, Dar Masara dûmmo tûka.

Madarsaṅ Dar Masaram hâkkuma taña gîlaṅ na wî

Madarsa ti de gîlaṅ na hâkkuma ta gi hassa madarsa “Jinene A” uri gi ye. Tiro molo madarsa Kajja gîlaṅgi uri gi ye. Tiro molo du Hâbila noṅ Mestere noṅ, hâgudu Kîrindaṅ noṅ Kûlbus noṅ yere.

Hâgudu madarsaṅ nuri mana Dar Masaram kûyendire, yagu sene 1955 ilim daraṅi ti de gîlaṅ madarsam katab nena ila madarsa Nala ta nuri mana gi mo yere. Hâgudu îmana-kodo, daraṅ mbara nûka ila madarsa kâli nî gîlaṅ na gi me ye. Hâgudu sene 1957 ilim gîmeya onoda, mbeli lar lîrarnu waka.

Hâgudu madarsa Jinene ta nuri mana gim, kâddi gûca ta kimiṅ wo sero nîbi ili Sultan Abdarahman Bahraddin te. Ti Dar Masara ta kûjo lo, hâbuto kooy koroo taña mo ye. Hâgudu madarsa sânaawiye mbeli nî kûyendire, yagu waraṅko enarre.

Giraye kâli nîña

Giraye kâli nîña nîyembo mal-mal enarre, yagu madarsa gîlaṅ na gi madarsa Jinene kâli nî gîlaṅ na gim, âfandiṅ gâr nindigerniña ila i: Manira Mahamat Baharaddin, Fatime Mahamat Baharaddin, Zenab Abdulmula noṅ yere. Hâgudu ṅgo giraye nî jam

mûre gi yan koy, Dar Masaram gâr ke ninda ila i kimiñ kâddur dar mo nâyiri nîñ Dar Masara molo sule na ye. Hâgudu tajirta nîñ kimiñ mbo bâlus ta nîñ kimiñ mbo de yere.

Madarsa sâlawiye

Dar Masaram madarsa sâlawiye gîlanġu ena ili, madarsa sâlawiye kâli nû Jinene enanniyere. Yagu tîrimbil kimiñ kâli kîjirañim kul, Jinene lo Fachir kul nañi-de kîbilig ken kâli mbara tayana. Ilim madraso lar ken Fachir wanaña. In ken madarsa Jinene ta kâli nî gu lar ken madarsa mbeli nî ilim nañ urmana.

Giraye njiñanta mbo wândañina gi

Hâgudu giraye darañi ñuri mana gi taña wî wo njiñanta mbo igerniyere. Hâgudu ilim koy nasañana nîñ kimiñ de igerniye. Njiñanta ila wo “masarif” ta urinniye. Hâgudu kima tara mirsi unduñ-kunuñ de jinen 12 sene taña ulusinniye. Yagu majirinta tuu njiñanta kooy enin, tuu du caku enin, tuu du caki ta caku igerniye, yagu hâkkuma mbo nâyiri nîñ kimiñ wo in de de ulusirniye.

Yagu njiñanta inko ulusi-gim, kûde koy kimiñ ka away nira nîña mbo tajirta nîñ mbo njiñanta i ira wî ba wanarndan, kimiñ ñgo giraye nîbiyan koy urayere. In ken gi ta jam kimiñ kâddur giraye le dar saba joñgojoro wa-ken, tuu du âskariyo way-ken, tuu du nenee îniña sañan binu nda enndan, madarsam irinjirniye.

Hâgudu kimiñ in de ula wî koy aru³⁰ nenee ila giraye ilisire. Wâkit ilim binije waci ila jilabiye mbo tûkuye mbo de yere.

Yagu hâbuto nîyembo bîye igenni gi, kimiñ ka away nira nîña mbo boko nasañana nîña mbo, nîyembo giraye kîbu kosi nûttararna ila wo njiñanta kâddur mbo ulusinniye. Tunuñge

30 Aru ira gi ti kañgi binu nenenda gi ye.

wasannden, giraye le âskariyo de lay iriṅa. Tuu du juri muta na gim wanaṅa ṅori tayana. In ken Dar Masara taṅ kimiṅ gâr nena baka ũka. Yagu kimiṅ gâru nena wî tajirta nîṅa kimiṅ mbo ka hâkkumam nâyirii nîṅa kimiṅ mbo de yere.

Giraye mâsik taṅa

Yagune ka Sudan taṅa nîyembo dînko oṅoṅere, hâgudu âjii lâja koy darko ṅoṅa nîṅa de ye. Sultan “Madraso nurake mâsik Mâhat dar mbe ta gim tayti” tîrnaṅa. Igi ta ja gim mûdunta Sudan taṅam kooy gani gâr igetiṅa hâkkuma taṅa yanda ena.

Yagu gani giraye nî Jinene ena ili wo ka bas ke kimiṅ îniṅa wo îniṅendire. Yagu kimiṅ Masaraa hâkkuma ta gim wayto îya nîrnaṅa ila wo de îniṅerniye. Yagu majirinta ila wo “bas mâsik” uriniṅaye. Hâgudu gani tum du “taṅi târii nî” urinniye.

Nîyembo rakisko eserenniye, yagu ka wo fayt giraye tonosiṅa, dar mo jek nomoṅo wâyirin, ka nîyembo ûṅurenniye.

Hâgudu Mâhat ili wo madarsa ṅuri mano enaye, sene 1969 ili molo gô nare gu, giraye nî kâddi Dîktor Mahayadin Sabir uri ili kurnaṅu awun tena, madarso ṅuri mano enanniye.

Ka wo giraye nafar nendena gi

Alle ka nîyembo koṅori lo inde-de, giraye nû bûrtu osenden, kaṅgi bontolonko tayan koy “Gire nûcaṅa wasi Mula ta kûru tiṅa gi” urinniye. Hâgudu kirfito nûcaṅa ilu “Ili mbo de kîbin wasi Jahanab mo wanaṅteye” urinniye. Hâgudu madraso koy “Îndiye” giraye kuffarta nîṅa mbo, hâgudu Tûrukta nîṅa mbo igeg urinniyere. Madarsa Îndiye uri gu, giraye njicil geya wo dar Hîn lo wanara yaka, Îndiye urinniye. In risin ka wo giraye nafar endenarniye.

Makatar girayem gîkeya nû

Fâki Ibrahim Yaya Abdarahman ngo tire, “Amboro baba mbe tîya sene 1954 ilim madarsam andanaŋa gu, giraye nî jam ka hille mbe taŋa mbo koy dîra alanniye. Wâkit ilim tîrimbilta wan, dîrije ijar taŋa wan kûyendire, in ken mi makatar ko jom de mîkerniye. Yagu waram jo kaŋ yoŋ as yoŋ mûnunjerniye, mayi noŋ.

Hâgudu waram seden bîyee ila inden, kurako wasii ken nâmalanjarnu mûnunjerniye. Sedeje nî kâddi gi ti amara ye, ti wasi ta dâyko nîyembo turake” in tîrnaŋa.

Kimiŋ Dar Masara mana Mâsar Jama Âzhar Chârif gîlaŋgu sene 1955 naka îla i:

1	Umar Chârif (Umar Charifta, i de gîlaŋ Mâsar naka ye. Hâgudu kimiŋ tunuba taŋa nîŋ kul Jama Âzhar taka.)
2	Mahamat Chârif
3	Adam Chârif (Ti sado ³¹ nulaye)
4	Nûren Mahamat Chârif (Ti koy sado nulaye)
5	Âli Mahamat Chârif
6	Abdulaziz Ibrahim Ismayil (Ti koy sado nulaye)
7	Ahmat Tîjani Baharaddin (Ti koy sado nulaye)
8	Âli Baharaddin
9	Mukhtar Baharaddin
10	Dîktor Âli Hasan Tajaddin (Ti koy sado nulaye)
11	Dîktor Mahamat Hasan Tajaddin (Ti koy sado nulaye)
12	Ahmat Hasan Tajaddin (Dobolomko ³² nulaye)
13	Umar Hasan Tajaddin (Ti koy sado nulaye)
14	Abdarahman Adam Âbakar (Ti du Chumu nîyembo ajalko kallo nulaye)

31 Sada ira gi sânewiyo nod ulusigiye.

32 Dobolom ira gi sada molo dole ye.

15	Mârgani Mânsur Bâdawi (Ti koy sado nulaye)
16	Âbubakar Mânsur Bâdawi
17	Âbubakar Abdalla Sâyid (Ti koy sado nulaye)
18	Îdiris Abdalla Sâyid
19	Mahamat Sale Yusif
20	Abdalla Yusif (Ti âfandi tûka)
21	Mahamat Abdalla Gamarawi (Ti majirinta Âzhar naka wî nî kâddi tûkarre)
22	Sileman Abdarahman Ahmat (Ti koy Mahamat molo gu do majirinta nî kûjo tûkaye)
23	Ishag Rîzig-alla (Ti koy sado nulaye)
24	Îdiris Rîzig-alla (Ti koy sado nulaye)
25	Ishag Rîzig-alla (Ti koy sado nulaye)
26	Abdulwahi Hasan Adum (Ti koy sado nulaye)
27	Mahamat Îdiris (Ti koy sado nulaye)
28	Mahamat Yakub Bachar (Ti koy sado nulaye)
29	Âbubakar Mâhdi Mahin (Ti koy sado nulaye)
30	Âbubakar Mahamat Hissen (Ti koy sado nulaye)
31	Âbubakar Mahamat Adam
32	Hasan Mahamat Adam
33	Bâchir Âbdulgadir
34	Abdalla Kamis Adam (Ti koy sado nulaye)
35	Hasan Kamis Adam
36	Âli Tongo
37	Mustafa Abdulmajid
38	Âli Abdulmajid
39	Âbdulgasim Ibrahim (Ti koy sado nulaye)
40	Mahamat Âbdulgasim
41	Abdalla Bâchir (Ti koy sado nulaye)
42	Abdalla Hasan Zâmbur

43	Kher Hasan Zâmbur
44	Mahamat Hasan Zâmbur
45	Ishag “Hana” Âbakar
46	Abdulaziz Umar Imam
47	Arbab Yusuf
48	Mahamat Bilo
49	Mahamat Ahmat Harun (Ti koy sado nulaye)
50	Hissen Harun (Ti koy sado nulaye, hâgudu Abdarahman molo gu do chekiyo nulanniye)
51	Îzaddin Ibrahim (Ti koy sado nulaye)
52	Abdalla Chekaddin
53	Mahamat Dafa-alla Ajab
54	Mahamat Abdarahman
55	Mahamat Âbubakar
56	Âli Mahamat Âbubakar (Ti koy sado nulaye)
57	Sâbil Abdarahman
58	Ahmat Abdarahman “Sotalarab” uri gi (Ti koy sado nulaye)
59	Âli Adam “Ibrahim Âli Adam ta baba”
60	Ibrahim Bachar Noman
61	Abdlla Mahamat Rîzig
62	Yakub Rîzig
63	Ishag Mahamat Rîzig
64	Hasan Mahamat “Hasuna”
65	Mahamat “Uztaz Tacha ta baba”
66	Mahamat Ishag
67	Mahamat Adam (Chek Kase ta)
68	Hasan “Al-Gamar”
69	Ahmat Mahamat Kâmun
70	Abdalla Hasan Gasim

71	Mahamat Âbdulkarim
72	Âbakar Dida
73	Adam Abdalla Gasim Usman Bahri
74	Hammam Ibrahim
75	Mahamat Adam Nimir
76	Mahamat Bachar Atim
77	Îdiris Barke
78	Ibrahim Mahajir

Nânjafira sultan mbo majirinta Jama Âzhar naka wî mbo ena nîg

Majirinta murabbañ mo katab mena wî lo i de gîlanğu Mâsar nakarniña yere. Ila lo dar mo lândir darko dâyko nda enarniye. Hâgudu kurun toresin bûrti siyasa nû onosiña. Ilim kûde i bûri mayagine siyasa nîg esina, inko ena-gim kosi siyasa nîg âmbutturana, majirinta Jama Âzhar taña ganii mbara ûka.

Ganii mbara na ila i tu “Hizbal Wâtani Al-Itihadi” uriye, ti kimiñ fâkije nîña mbo ka away nira nîña mbo giraye nonosinjeye. Ila nige gi du Abdalla Hasan Zâmbur uriye. Hâgudu Abdalla Hasan Zâmbur ti siyasa nî ja gim nîyembo nînaña yere, hâgudu waldamañ taña Abdulaziz Umar Imam noñ Kher Hasan Zâmbur noñ i siyasam nîyembo nâriñanniña yere, ja sultan ta gim.

Sultan ti du ka “Hizbal Umma” taña wî wo nîyembo kanaa îniña tinen, hâgudu mi minaña gûca îni Gâhira na gi tanjafirna gu, hâgudu majirinta tuu Hizbal Umma taña kanaa nine ila wo nurcesina gu koy minaña, ila i du ano lamesin sultanko kano nda enjebena. Njeba îni gi du, som tu tiñiña ru enjebena, niñiña ili ti “Sultanko awuyti” ru musaddasta koy rokesin bûrim iriña.

Sultan ngo tîrnaña, “Majirinta kana gu nena wî wo tu kîbina

nare” tîrnaŋa, hâgudu kûjo îni gi ti Abdalla Hasan Zâmbur te, tiro du kîbinu Fachir ûrsaŋa, nasa gu kooy tûrana. “Gi ta kawo tâŋgit minaŋnde, kûjo lamina ndû no nus” in nira wî du aŋsar Al-Wâtani Al-Itihadi ye.

“Hâgudu tâŋgit minaŋndo minaŋa, ka kambas wo kalala osoyo, hâgudu kalala joya gi kambas nî yande wâkit mîni-gim,” in ru Abdalla Zâmbur ti Sâyid Zâyad Hasan Arbabko Hizbal Umma taŋam kâddu gani Mestere tam wanara-gim îya tîrnaŋa, Hizbal Umma ta kâddi Abdarahman Mâhdi ŋgo tire, “Kalala joya igi tento tenende, kamba yoŋ iyaŋa yoŋ kima yoŋ dar Sudan taŋa ka alle na wî i osenden, kalala osoyenniye.” Inko nîrnaŋa wî i ka mbara ye, Abdarahman Mâhdi noŋ Âli Mârgani noŋ ye.

Majirinta acaŋaŋ wî

Majirinta ila i lo gâyiriya Dar Masara taŋa nandalaŋenniŋa ye, bîyee mbo kallaa mbo ndeto, dîra mo yoŋ koy sultan kano ti yando tûranan koy, i de gîlaŋ kurnaŋ sultan mbo kanaa nânjafirenniŋa ye dîraŋ mo.

Hâgudu sultan bîyekandu kânu dar mo tândaŋinan koy, i kurnaŋ kanaa ila wo kulu hâkkuma taŋa kâddunjar mo nînigerniŋa ye. Minaŋa, gojeya kâmari dîginiye nîŋa igendito, ka dar garbi taŋa i hâbi dîginiye ira gu ka kâmari nene wo de indige gu osire. Hâgu wandadala gu, kambas mbo mûcoo mbo kooy de indige gu tîjiŋara. Hâgudu gâyiriya sijin âmir ta gi mana ila koy ka tuu îya nira îŋara minaŋa.

Hâgudu ka sijin mo rûsaŋ ene ila wo, gâyiriya kadumaŋ nîŋa mbo majirii nîŋa mbo wânayire. Nâyiriya îni gi saa gûŋugusim nûndunjisa mbo kâtaf tam nonorta mbo kadam indigere. Yagu wâkit ilim sâfiyeŋ Dar Masaram wanarndirre, ili

molo dûmmo wanara. Hâgudu sâfiyeñ wanara-kunuñ dôgodigta ken sâfiyeñ mbara norta wândañina. Saa ênerinniña ila wo sultan mbo nâyirii taña mbo wandañerniye.

Hâgudu sultan ta iyaña Tarig nî da ka kambas wo saa nûndunjusa gu îya tîrnañarre. Tarig nî da tîkala gu, ka kambas wo away nindiro rakas geya yen îya tîrnaña, “Ka kambas i juri taña de ye” tîrnaña.

Caki tu dol lo du ûren minerre, Hizbal Umma ira ili ta ja dol lo, Hizbal Umma ira gi wâkit ilim ti de njuñña yerre. Ka Hizbal Umma wo nûrci ila Mâsar ko Jama Âzhar gâr ken wara-kunuñ, kanaa sultan nomoñndo tâyiri ila kooy îya îrnaña. Giraye Âzhar taña wî wo ka tuu ndeleñ kul ka tuu eleteyandire, ka Dar Masara tañ kooy mbo, hâgudu Dar Gimir taña mbo, hâgudu sutuñ kooy mbo wanañtiñayere.

Mâsarko assu mîrnaña, hâgudu ka i de gîlañ bûrti Mâsar to lûtturañ gâr nena ila assu mîrnaña.

Jat majirinta nî

Wâkit ilim jatta îniña âbbo nuburuña noñ muñani noñ fîlta wanjana noñ gaga noñ gîrfe sî ta baram nda oynin kul îkerniye. Ili ti mâmum makatar ta yen, ka kooy osirniye.

Hassa koy, gîrfeñ ila majirinta alle Mâsar nakanniña bûgam ninda ila nîñ tañ mo nduñ ene. Korbiñ majirinta ila nîña wî âmin-âmin koy kitabta mbo mujallañ mbo biñ de ene, sininta kâddur de nuñuna.

Majirinta i gâr ke-de kâddur ñun giraye dole nam ko gâr kesin kar alle ena ila landir îkalan, giraye alle na wî ñundii de nda ûkasi.

Kanaa gurii gâdiñ nîña ûwañ Dar Masaram ken ela

Gâdiyeñ hillem wayawenniña wî

Dar Masaram sultanko ma unduñda-ilim, gâdiñ kañgu kirama entiyar ka wo nîkarisin kañgu kirama igere, wâkit ilim.

Ka tîran gâdiyo ige gi du mâsik mo yere. Hâgudu hille taña nenee koy hâbuto ene-ken, dîra îni mâsik mo de yere. Chek hille ta gu du “kâlîfe” urinniye. Hâgudu kâlîfe ira gi ti lo dîrañ hille tañam kûjo ye. Hille tañ nenee ka kâddusar wo endeleñin, kâlîfe mbo gê ñuñ kanaa nûka ila wo wayawenniye.

Hillem kano ne dîram unuñan, kañgi hille ta kano ne nûrante tinda-ken wânjarindiye, wâru ûñ-ken tûregiye, kanaa ûre-de kar tarka ila. Kañgi hille mana ti sibina yan koy kano tûranto tene-ken oñorendaye, îya du indirndayerere.

Dîre hille ta gi ti wâkit tîlem nônodisenda ye, yagu chek ti de sîkal tena, gâdiye ba tîyndan, âjawitta³³ mbara yoñ sîkal turuñin, kana gi tîyan haddiye, lala tîyndan ajalko lamin le wârcawiyere. Hâgudu kañgi nandañana gu chek tîle koy kirama nda tunduñteye, yagu âjawitta osteye, chek kañgu ba kirama tena tunuba taña mana ko âjawitko kul taran, kana ilu landir îkalteye. Chek ti du tiro bas eno tîkalteyande, kallikandi mbo de landir îkalteye.

Kirama

Kirama kañgi nandañana gu wo nda unduñtiyan, gîlanğu jâniye ta gu nosiñ-kodo kirama âjawitta i de nda nduñ-kodo, chekko

33 Âjawit ti chek mbo gê gani gâdiye tam nuñugusi ila ye.

indilin toŋoninin igenniye. Hâgudu bûrti tu dol lo du, chek ti de kirama nandaŋana gu nda tunduŋin ken-kodo, âjawitta du chek tunduŋa gi molo dûmmo ûmmanin, kûcaŋ nda undunjinniyere. Yagu gâdiyo landir îkalteyan, mâlik koy tinnde-ken ûcenniyere.

Hâgudu kirama kaŋgu nda unduŋa ba tîndiŋaran, chek hille ta gi taŋa koroom de indeteye, yagu âjawitta koy osgi mbo teneteye. Hâgudu chek kurnaŋ mâlik hâkuraŋ nî nene gu ko, kirama nû tenin, niriŋa ila wo du chek mbo âjawitta mbo tîran ka hille taŋa kooy mâsik mo îdiranin, kirama ila wo iŋaye, kaŋgi kirama nda unduŋa gi mbo gê de.

Kirama ndunja gi du kaŋgu dâlul geya ye, hâgudu kirama kaŋgi nda unduŋa gi hâbi tene gu ulusinniye. Kiramam ulusinniŋa ila i tûkuye yoŋ mûkuldi âŋari ta yoŋ malta nîjiri tîce yoŋ dee yoŋ jôci yoŋ hâgudu koyo ônomisem du kâcamuu yoŋ fîlta yoŋ ase soror yoŋ ulusinniye. Hâgudu hâbuto tuum du nûri yoŋ kenkenâ yoŋ kaŋa yoŋ torboŋa yoŋ joka yoŋ tene gu ulusinniyere.

Sijinta guru igerniŋa wî

Alle sijn kûyenden, iyaŋa yoŋ kamba yoŋ tандаŋanan sîŋge goŋim ucuŋin, hâbuto ndîŋar tujurnin wacacenniye, ndûm bîyo igendaye, nîyembo bîyo tenan awosendo.

Jamanko sijinta kûyere, yagu sijn ta ganim hâbi tu “tûkurke” uriye, âdumo nar âgu nûrim kaŋgi ta joni tayte nanno leŋen, hâgudu âgu tu bûto kôr ento leŋen, kaŋgi jâniyan gi joŋu tay-ken kôr igegiye.

Tûkurkem kaŋgu joŋu nday kôr ba enan, ŋgo tigen koy tîle to joŋu saŋan tîndiŋarndiye. Hâgudu kaŋgi ilu mâsik mo kamim, âyŋge dir-dir mo yoŋ wasarŋa nîyembo kîrima tira gi mo yoŋ ele-

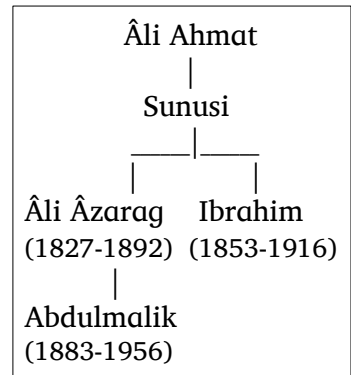
ken, bûgulaṅ muturakta kul malanjo-malanjo rujo dalul igenniye. Yagu înesinte tûkan, tûkurke molo îndiṅarin nuba taṅa mbo gê daram nuṅ tînesinin, landir tûkurkem kôr igennyere. Hâgudu sugurti mo yan du kucuṅ ilisinniye.

Hâgudu sijnin tu du âgu kûllaṅu sereko in suru, taṅu kedel dole rucu ela, ninda ilim jâniyanko ulunin, joo nda efela ila wo tonodin de ûtturarniye. Hâgudu âgu gi ti nîyembo sereka yeka, ka tîle înu saṅan oyosirendirniye.

Gâdiṅ Dar Masaram

Gâdiṅ Dar Masaram sene 1884 lo 1956 nayi gu sininta 72 uṅuna.

Yagu ila i kooy tîyarce mbo de yere. Ila i Âli Âzarag Sunusi ta kima Âli ta kima, Ibrahim Sunusi ta kima Âli Ahmat ta kima, Abdulmalik Âli Âzarag ta kima Sunusi ta kima Âli Ahmat ta kima ila, i lo gâdiṅ lo kana “Cheriya Islamiya” tira gi mbo de nâyirinniṅa yere.

Gâdi gîlaṅgu saltana Ismayil Âbdulnabi taṅam nâyirini gi, Fâki Âli Âzarag kima Sunusi ta kima Âli Ahmat ta kima Umar ta kima Mahamat ta kima Adam ta ye. Hâgudu nuba taṅa Humer kima Saba ta kima Yachejib ta kima Yarib ta kima Gahtan ta ye. Luṅa ta gi sene 1827, hâgudu wâkit gâdi tûkarni gi du 1884 yere. Ti gâdi lo kadam ke sininta 12 tuṅuna, Sultan Âbakar Ismayil mbo. Hâgudu lîsa ta gi du sene 1892 ilim tîya. Gimisa ta gi du hille Chaṅgalba ira Kîrendik molo saba do imisiṅanniye.

Hâgudu gani ta gim tîyar ta Ibrahim Sunusi Âli Ahmat ta kima tuṅunarniyere. Tiro luṅa ta gi sene 1853 uṅanarniyere. Hâgudu gâdi gûkasa gu du sene 1892 tûkarniyere. Hâgudu gâdi tûka-kunuṅ, sininta 20 tuṅunarniyere. Hâgudu lîsa ta gi du sene 1916 tîyarniyere. Tiro uṅana molo sininta 63 nenenni yere. Hâgudu gimisa ta gi du gani Ardamatam matar Jinene ta gi mbo munje na gim imisiṅa.

Ti Sultan Âbakar Ismayil mbo du kadam nena yere, hâgudu Sultan Mahamat Tajaddin Ismayil mbo du kadam nenarniyere. Hâgudu Sultan Mahamat Baharaddin Âbakar Ismayil mbo du kadam nenarniyere. Tiro Mula raham tenni, ti kûri ta kalla yere. Ti “fago” koy gâr nenarniyere. Hâgudu kitabta tuu koy nîyembo gâr nenarniyere. Hâgudu hukum ta gim koy bûrti Mula tira gi mbo de tigere. Hâgudu tu mbo kû tu tilisinndire, hâgudu hâbuto nûka tindoṅ ka lo êṅinoṅ nûrim lay torgorerre.

Gâdi Ibrahim Sunusi ti tîya, tîya ili sene 1916 yere. Hâgudu ti tîya, tîyar ta gâdi gi ta kima Abdulmalik Âli Âzarag Sunusi ta kima Âli Ahmat ta kima sene 1883 uṅanarniyere. Ili lo sene 1916 ilim baba ta ta tîyar Ibrahim Sunusi ta ganim gâdi tûka-kunuṅ sininta 40 tuṅuna, ti Sultan Mahamat Baharaddin mbo du kadam tena, hâgudu Sultan Abdarahman mbo du koy kadam ken sene 1956 ilim tîya. Mula raham tenni.

Ti sininta 73 ne de tîya, hâgudu tiro ndûruk Tîrti muta garbi nuṅgusa “majalas” mâdine Jinene ta gim imisiṅarniyere. Ti kaṅgi nîyembo kalla yere, hâgudu tiro Mula saburko tûṅa, ka lôriṅir kar ûyo taṅam uṅuṅan koy kallikandi mbo de torgorere. Hâgudu ti bûrti Imam Malik ta gi mbo niyenniyere. Hâgudu ti nânanirenda lo Mula tira gu de niyenniyere. Hâgudu târikta jurinṅ Sudan garbi

nûka wî wo kooy tosire.

In ken gâdiñ mbo sultanta mbo kadam nena ila i:

- 1) **Gâdi Âli Âzarag** Sultan Âbakar mbo sininta 12 kadam nena yere.
- 2) **Ibrahim** du Sultan Âbakar mbo sininta 6 kadam nena yere.
- 3) **Ibrahim** Sultan Tajaddin mbo sininta 6 kadam nena yere.
- 4) **Ibrahim** Sultan Baharaddin mbo sininta 8 kadam nena yere
- 5) **Abdulmalik** Sultan Baharaddin mbo sininta 34 kadam nena yere.
- 6) **Abdulmalik** Sultan Abdarahman mbo sininta 6 kadam nena yere.

Jâribe tîle mo de gâdikandu sininta 72 nuñunanniña yere.

Gâdiyeñ Dar Masara taña

Gâdiye dala ta gi koti molo dûmmo na chekko nalfina wî de ye, gâdiye koti ta gu sultan de tigeniyere.

Sultan Hajjam ta gâdi gi Abay yere, hâgudu Âmir Ismayil kimiñ taña mbo na nî gim gâdiñ îniña jâribe tîle molo de yere, i du sutu îni Bôrno yere, i kooy Fâki Âli Âzarag taña kimiñ yere, Kuŋga indirka Dîrijel kar hâgudu Jinene wayarniyere.

Gâdi tu kanaa Mula taña (“Cheriyè”) mbo de nayawe tinderniye, yagu sultan ti koy gâdi lo gâdiye ena gu, landir sîkal keñek tenin wayawerniye, hâgudu gâdiyeñ kâddunjar ila wo mahkama ta fandañ ilim de ken tayawerniyere.

Hâgudu tu dol lo du gâdikandim Bôrno koy indirre, yagu Gâdi Zâkzaki de yere ti du Hawusa ye.

Gâdi Zâkzaki

Gâdi Zâkzaki tiro mirsi taña Mahamat Umar Zâkzaki urinniyere. Gâdi Zâkzaki ti kaŋgi mbarlaña gâdiyo nigerni mana ye, ti kaŋgi kûjo ta nîyembo awun tigen ka kooy ajab irniyere. Ti fâki lo kanaa Mula taña nîyembo tosire, hâgudu ti Jinene kar tayi-gim giraye nîyembo koso kar taya, Sultan Baharaddin tiro gâdu tunduŋarniyere, mahkama ɲuri mana gim. Hâgudu ti nîyembo gâdiyo lila mbo ken tayawen, ka kooy ajab irniyere.

Gâdiyɛn koti taña

Gâdiye koti ta ilu sultanko de nda enjebenniye, ba sultan dîye nda tunduŋan, ajalko enin nuya gi taŋ nenee wî ajal ilim nda ênerirniye. Ba wanar-kede ajal ilu indilinan, sultan nâyirii taña tunduŋanin, hille îni mo yoŋ gani malta saa wandaje mo yoŋ ko malta warka ila wo, kaŋgi tîle taña yan koy, ila molo de dîye nîña kul, hâgudu jo taña koy kul îkerniye. Hâgudu ka nuya gi taŋ nenee kurnaŋ malta wo toronu, kaŋgi malta nda ula gu nda walasirerniye.

Yagune nda uya gi taŋ nenee “Mal mbo koti mbo mûndulndiye” ba ira-ken, sultan tuyte mbo de hakam ken sijin ta gim naŋ tûrsaŋin, mbîri kaŋ tuŋun-ken, nda uya gi taŋ nenee wo turuŋin wa-ken, kusaŋko njindi kaŋ ka warniña mbo kaŋgi sijin mana gu ndîŋaru ɲuyu “Kanaña ti kîni gu ken tuya gi noŋ de kena luyi” ru tuŋu-ken naŋ wayawerniye.

Inko de ke hakam ke inde-de, Îngiliz kar sîkalu bûrti hukum to Dar Masaram igeto nda tunduŋa, hâgudu jo 26 aye 3 sene 1929 ilim kanaa ke ka wo Dar Masaram orgoretiña tunduŋa. Ka tunduŋa ila i:

- 1) **Firchen mbo dalaje mbo** hâkuraŋ îniŋam kanaa sibinaa wî wo, i de wayaweto nda tela, alle dûmmo ke wayawerni gi noŋ de.

2) **Mahkamaṅ kâniṅa wî** koy ganii as teneneṅera:

- a) sultan ta mahkama
- b) gâdi ta mahkama
- c) gâdi tîle nuṅ tîndinasi noṅ
- d) gâdi awun nige gi ta noṅ.

Hâgudu mahkamaṅ wâyiri wî i hâkkumo nda nundumaṅnda nîṅa noṅ, kanaa kotiṅ nîṅa nî noṅ, hâgudu majirii nî noṅ.

Yagun hâkkuma Sudan ta gi mbo Dar Masara mbo niṅiṅirarniṅa yere. Hâgudu mahkamaṅ wî i gâdiyeṅ nîṅa wî Ardamata dûkum hâkkuma ta gim nakinda ye, yagu hâkkuma nda tanaran, i osi gi mbo ken wayawere.

Hâgudu mahkamaṅ wî i jâniṅ ka gemam nûkasi gu tiso enendaye, ila i:

- a) gemaa âlo lo wanara dûni yanda ila nî noṅ
- b) ka Mâsar lo nara ila noṅ
- c) ka hâkkuma mbo nâyiri ila noṅ

Yagun bûga ta kûjo “mutamat” ira gi, hukum mahkamaṅ wî ena gu teletiyonṅ caciy tu tentiyonṅ, tiro molo ye. Inko de kâyiri inde-de berig Sudan ta gu wamina. Ili molo gi dol lo, kûjo gâdiṅ nî ili kano aye 8 sene 1957 ilim, mahkamaṅ tuu Dar Masaram bûgaṅ mo ento tûrana. Kûjo gi ti Gâdi Yaya Umran te.

Wâkit ilim mahkamaṅ 12 ye. Ilam kaṅ na wî i: mahkama sultan Dar Masara ta gi noṅ, hâgudu mahkamaṅ mbara na wî du mahkama Dar Masara ta kooy na nî Gâdi Mahamat Umar Zâkzaki ta gi ye, hâgudu Mahamat Dar Gimir ta kooy na nî Sultan Usman Hachim ta gi ye.

Mahkamaṅ mbara na wî mbo, hâgudu mahkamaṅ âday na wî wo du, injiraṅa gi mo ye, gâr kena sîkali:

	<i>Mirsi mahkama taɗa</i>	<i>Mirsi kùjo taɗa</i>	<i>Gani hakam tigete gi</i>	<i>Darjeɗ mahkamaɗ nîɗa wî</i>
1	Bûga ta ɗuri mana gi	Mahamat Umar Zâkzaki	Dar Masaro kooy de ye, yagu Dar Gimir sule ye.	a) Gâdiyeɗ hâkkumam naɗ wayawe wî sijinko sininta kaɗ molo ûyom nîkenda gi ye. Hukuma du 200 Jine molo nalfinnda gi ye. Ruca du mahkama kâddi gim igegiye.
2	Kulbus Dar Gimir	Usman Hachim	Dar Gimir lardi ta molo kooy de ye.	b) Gâdiyeɗ hillem de wayawe wî i: Hukuma îniɗa 200 Jine nalfinnda wî ye. c) Kaɗgi nandaɗana gu hâbii ganii îniɗa ilam ene ila mbo unusegiye.
3	Mestere	Yakub Arbab	Mestere, Kariye, Bîr Tebit	a) Gâdiyeɗ hâkkumam naɗ wayawe wî sijinko sininta mbara nalfinjenda, hukuma du 100 Jine nalfinjendaye. Ruca du mahkama kâddi gim urceye.
4	Arara	Hasaba Al-Karim Âbakar Nindikonji	Firchekandi Nîndiko Adam ta gi noɗ Wenegaliya noɗ Charaw noɗ Yakub Âdiɗgi ta gi noɗ ye.	b) Gâdiyeɗ hillen mo wayawe wî i: hukuma îniɗa 100 Jine nalfinjenda wî ye.
5	Hâbila	Namsa ta baba Abdulgadir	Nabare, Kamaraɗ, Hâbila, Gûbbe, Maɗarsa, Mâgarura	c) Kaɗgi nandaɗana gu hâbii ganii îniɗam ene ila wo ndîɗ unusegiye.
6	Murne	Alhaj Mahamat Hasan Ndirka	Firchekandi kooy na nî Abdarahman Nûren noɗ Yusif Abdulgadir noɗ ye.	

	<i>Mirsi mahkama taja</i>	<i>Mirsi kâjo taja</i>	<i>Gani hakam tigete gi</i>	<i>Darjeñ mahkamañ nîja wî</i>
7	Kîrendik	Tajaddin Fudul ta baba	Firchekandi Âbakar Zîber ta gi noñ Âli Hanno noñ Ismayil Taga noñ Chalbi Mahamat noñ	
8	Abu Suruj	Musri ta baba Baharaddin	Gani Asungorta nî mbo Mâraritta nî mbo hâgudu Garga noñ Madmuri noñ Chali noñ Arigat noñ ye.	
9	Siliya	Ahmat Mâhdi Mahin	Dar Jabal ta nî kooy na nîg	
10	Al-Bandar Mahkama Al-Umnda	Hasan Jibiril	Firchekandi Jinene ta dar tañ kami mana wî	
11	Jimeza	Abdarahman Ahmat Bede	Ka Hawayta, Mâraritta, Gimir, Mahadi, Tarjam, Marasi, Ndûrukta kooy na nî ye.	

Bûrti ka Masaraa alle guru iyenni gi

Bûrti Masaraa sultanko ene-kede kîbin iyenni gi, bûrti ili ti hâkuraṅ mbo dîngarta mbo Masaraa i “koyoṅa” urinniye. Hâgudu koyoṅa gi ti namalanjirna lo hâkura mbo nûne ye, hâgudu mirsi tu du “kâraṅgal” urinniye. Ti bûrti sultan mo koy “dîngar” urin osi gi de ye. Hâgudu koyoṅa yakunuṅ hilleṅ kâddur nene gi ye. Hâgudu koyoṅa ta nene gi ti sutu ta kûjo ye, hâgudu koyoṅa ta nene gu tiro “dala” uriye.

Hâgudu kâddunjar hilleṅ nîṅa ila i dala ta ganim nâyiri yeka, masarak mbo “kâlîfe” urinniye, yagun ârinjek kanaa waya-kunuṅ, koyoṅa ira gi mbo kâraṅgal ira gi mbo “hâkura” de kuru, hâgudu “dar” uriye. Dala ira gu wo du “mâlîk” kuru, hâgudu sultan sona urinniye, yagu kâlîfe ira gi ârinjek kanaa mbo koy “chek” de yekan orgoloṅiṅaye.

Hâgudu Dar Fur ta bûrti gu orgoli-gim, ṅundu in ûndula kûyende, Dar Fur mo alle sultan kâddi gu “Chartawi” urinniye. Hâgudu wândariṅa garbi na ru urinniye. Ila molo hâbuto kâddur de ûrgurtarna.

Tûrukta mbo Mâsariyinta mbo ma warnda ilim, Dar Masaram fircheṅ as de yere. Ila i : 1) firche Nernerṅ nî gi noṅ 2) firche Fûkuṅaṅ nî gi noṅ 3) firche Mestereṅ nî gi noṅ 4) firche Mînjiri nî gi noṅ ye.

Hâgudu Îṅgiliz Mâsari tara-kunuṅ, Dar Masaro fircheṅ kâddur eneṅeṅera. Hâgudu firchekandi gi ti koyoṅaṅ kâddur tenere, hâgudu firchekandi gu dalaje molo undunjinniye, hâgudu firche ti bûrti ṅundi gu nûrcinni ye. Yagu waldamaṅ taṅ dalaje wî wo neṅelenda ye, hâgudu firchekandi gi ti sutu tîlem de nusulnda

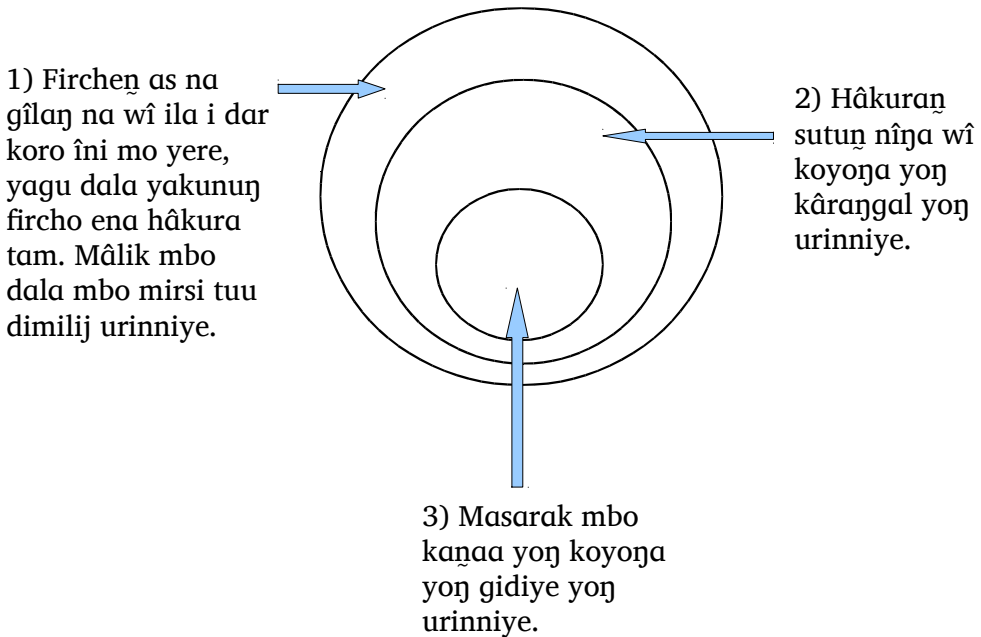
ye, kaŋgi hâbuto koso ka mbo kallo nâyiri ilu de undunjinniye. Hâgudu dala taŋ nenee molo de undunjindaye, firchekandi Kino ta gu nda tûka gi noŋ, i dalo sutu mano unduŋnde. Yagu sutu Matarmbe mano Hasan Jukuti wo unduŋa.

Fircheŋ Dar Masara taŋa mbo Ârinje nîŋa umndaŋ mbo hâgudu sutuŋ tuu Jabalta mbo Ereŋa mbo, bûrti gâyiriya îniŋa nî gi gâyiriya Masaraa nî gi mbo nûne ye. Hâgudu hâkura yoŋ dîŋgar toŋ gaŋgaŋ dalakandi ta yoŋ ye, hâgudu tuu nas ira gu nenee ye, yagu i nuri înim nânîkinda ye.

Dar Masara

Ganii but-but eneŋeŋeraye dîsir na injiraŋa gim sîkal:

Dar Masara

III GANI MASARAA NÎ

Gani Masaraa nî alle guru lo koy Masaraa i gani îni inda gi mo de ninda ye, ka kanaa kâddur de îre, yagu wâkit wara gu nosgi kûye.

Masaraa tuu i ser de ganii îniyam ninda ye, tuu du sutuñ tuu mbo rûgurtarn ninda ila wo “Masaraa Hoch” uriye, hâgudu Masaraa sutuñ tuu mbo rûgurtarnu nindanda ila wo du “Masaraa” de uriye.

Dar Masara ti Dar Maba molo saba nûkasi ye, hâgudu Dar Fur molo du garbi nîliye ye, hâgudu wâsikandi to joo mbîri mbo efereye, cukankandi to du joo aya mbo efereye. Masaraa i ka cukani yande, wala dortola yande, nuri-nuri na ye, hâgudu fariñi îni du ililibaye.

Dar Masara tiro lardi ta ja gu bûri kañ mbo osiñaye:

- 1) Dar Masara sene 1874 ma tû-kede saltana Furta nîyam tinda ilim
- 2) Dar Masara saltana unduña molo sene 1874 gô do sene 1922
- 3) Dar Masara sene 1922

Dar Masara sene 1874 ma tû-kede saltana Furta nîyam tinda ilim

Furta nîyam tinda ilim, Dar Masara ti kûcañ tîle nûkindirni ye, yagu ti sutuñ-sutuñ kinjinjirin mâlikta mbo dalaje mbo de ne inderniye. Yagu lardu ka kooy osgu igerniye, hâgudu ganii mbara niñjira ye:

- a) Caki Dar Mabo nâbañina gi “Saba nag” uriniyere, ti agit saba na gi tañ koroo mo yere, lardi to osiniyere, Tirja Dar Maba molo

saba urinniye, hâgudu muta kanaan du gani Masaraa Hoch urini, mutu ken ko dar Bero fânjin, hâgudu dar Ruṅa nîg fânjin, hâgudu dar ka Karaa ira nîg nâbaṅina ye.

b) Caki Dar Fur kanaan naḡ tiro “dar Garbi” uriye, dar Garbi ti koroo mâkdum taṅa mo yere, lardi garbi na gu Tirjo Dar Fur urinniye, yagu caki muta na gu lardi to nosgi kûyendiye, yagu Masaraa ila wo Masaraa Âmbus urinniye, hâgudu nîdirana ila wo Masaraa urinniye.

Dar Masara saltana unduṅa molo sene 1874 molo gô do sene 1922 ilim

Dar Masara ti saltana taṅa wî 1875 lo 1922 molo gô do unduṅaye, ilim Masaraa Dar Maba molo sabam lardim nindirniṅa ila, âmin-âmin koy mîdiriye madaldi Asuṅa uriye.

Hâgudu Masaraa Dar Fur molo lardi garbi na gim ninda wî wan, Dar Jabal ta nî gi wan, "Jabal Mun" hâgudu Dar Ereṅa wan, wî kooy Dar Masara mo de ye. Yagu lardi sutuṅ nî gi de teneneṅeraye.

Dar Masara sene 1922

Dar Masaro sene 1922 lardu îṅa, hâgudu dar Cadko dôlo ena ilim, Dar Masara ti Dar Jabal noṅ Dar Aboje noṅ, hâgudu Masaraa garbi mâkdumko nenee wî wan, hâgudu Masaraa muta na wî wan, hâgudu gani Siṅarta nî gi wan, hâgudu madaldi Kajje todorona wî noṅ madaldi Âzzum Mâgurura do todorona wî noṅ, kooy Dar Masara ta saltana mo de yere. Yagu saltana Dar Gimir taṅa wî saltana Dar Masara taṅam kûde de ye. Yagu darje îniṅa nenerniṅa ye.

Lardi Dar Masara ta

Lardi Dar Masara ta garbi na gi ndâṅa to rî hille Jîmeza Haraza Aboje nî gi molo ndâṅin, muta do hille Gûndo Masaraa nî gi do kar, hâgudu garbi dol lo Mâraritta nî lardi gu do Gargire wo kar, lardi Mâratiṅ mbo Aboje mbo ene gi do kar, gani kuma Turane ta gi do kar, hille Melle Aboje nî gu tîṅar, hâgudu kuma Jûlo Aboje nî gi do kar, muta garbi nanjaṅ madaldi Ab-Geleṅ nakakare gim kar, lardi Aboje nî gu tîṅ, madaldi Ab-Geleṅko rucu âlo lo ko garbu ken, Giles ko nanjaṅ Ūrkulu ko Lutok ko Kere ko Kâwde ko, hâgudu Loṅge madaldi Hamare ko kûmaci Loṅge taṅa ila tîṅ, lardi Maba nî gu tîṅ, lândir sabbu ken lândir Fôje ko Chokoyo ko Coṅgore ko Kodolok Kendejem ko, hâgudu Kâṅgur ko Chîchi ko Kûrbulaṅ ko Tîrke ko Gunjare ko Hajis ko Dûd Kunjara nî gim ko Rataye ko Matarude gani Am Ndam tam ko Nagire ko, wî kooy lardi Maba nî mo ye.

Hâgudu Gôs Laban Maba mbo lardu ko Nagire ko Âbakar ko Âb-Dum ko Âb-Lêla ko wî hilleṅ Kûrṅgulaṅ nîṅa ye, gani Am Ndam ta Aboje do ko, hâgudu Bereje mbo du lardi îni Dôroti ye. Hâgudu nanjaṅ Kamaranṅ wakaye, Kamaranṅ ili du i kooy Masaraa Kunjara mbo Maṅgire mbo ye, lardi îni du Lâyna Sisi lo Bede nokoṅṅa ye. Hâgudu mutu ken Dar Berem naka ye. Kanaa wî wo kooy nûrana gi mîyar Mahamat Ibrahim Bakhit mâlik Hasan Ibrahim Hajar Hadid na gi ta tîyar lo tûranaye. Tûrana-gim ka kâddunjar mbo sona mbo kooy oṅṅina, sininta baka nene gi 70 ye, hâgudu i kâddurkandi îni gi 80 ye, i Abdalla Habaddin ta da tîya-gim kalawam waraye, sene ili 2007 aye 4 jo 15 ye.

Yagu lardi caki rî do Dar Jabal ta lardu naka gu tiro ka kooy osgiye, hâgudu Dar Gimir ta mbo ye, hâgudu ndâṅa ta gi

muta garbi Kûdari mbo munje lo rîtu ken naka ye, Kuma Mun molo saba do. Ti Dala Daga ko Kach-Kach ko "Om" Jabal Mun mbo rîmil ko, Dar Jabal ta nî mbo Dar Tamañ nî mbo rîmil garbu ken naka ye.

Lardi Dar Masara ta saba do nag Arkala tûrana, gani madaldi Bare molo saba dol ko kuma Kono wo nâbañina ilu Masaraa i “Gani ili mîni ye” ire, yagu lardi ilu gani to nosgi kûye, gani ilim hassa hilleñ Masaraa nîñ kâddunjar lo ninda ila koy gani Masaraa nî yoñ nânday kûye. Masaraa gani ilim ninda ila Chartawi Furta nî gu ûrci de hâkkuma Mâhdi tag koy taranniye.

Lardi gu osiña gu madaldi Bare tândañina molo kurnañ gani Kûl-Kûl ira gi mbo munje tîñar, Âzzum ko gani Mâgurura ira gim ko garbu ken Forboroña ko, madaldi Âzzum mbo madaldi Kajje mbo îdirana gu do ko rîtu ken ko madaldi Charoñ taka.

Madaldi Charoñ gi du madaldi Kajje mbo Âzzum mbo tîran madaldi Charoñ ûkaye, in ken Dar Masara ti hassa tinda gi noñ de tûka.

Dar Masara gani tûkasi gi caki gani tamalaña Âmulmul nibiya rî lo muta na gi, 12 lo 15 acalta³⁴ idaa nî gi ye, hâgudu caki cukañgi saba lo garbi nibiya gi 21 lo 23 acalta idaa nî gi ye, hâgudu ti njira cukañgi Gîrintich ira saba lo garbi nibiya gi molo saba do ye.

Dar Masara gosinja osiña gu ti bûc tande, murabba yande, yagu ti njuluta ye. Caki rî na gi du rîtu ken sabu nena ye, in ken cukankandi ta gi rî lo muta 140 “mel”³⁵ ye, hâgudu dortolkandi ta gi du 30 lo 70 inko ye “mel”ta, in kenu kûñii taña 7000 lo 7500 “mel” namalaña ye.

34 Acal ira gi ti darje mâwiye ye.

35 “Mel” ira gi ti 1600 mitirta tene.

Masaraa ganii inda wî

Masaraa i Sudan mo ganii kâddur mo inde, hâgudu i Bar Cad ta gi molo garbi lo dar Habach mo lardi saba do na gim nateg kooy indaye, hâgudu Masaraa Cad mana wî hâkkuma mbo nâyirii koy kâddur ye, hâgudu Guranko koy kîjim nenenniŋa kâddur yere.

IV SUTUŊ MASARAA NÎŊA

Sûtuŋ Masaraa nîŋa dûsuŋ îniŋa mbo

Ibrahim Yaya Abdarahman ŋgo tire, “Ama dûsuŋ wî adroni gu nîyembo aymirna, hâgudu sininta 15 molo ando, ka jimsiyen ka wo nda nude wî awun ambena, dûsuŋ 100 ândiŋara. Yagu dûsuŋ sina dûsuŋ kâddusar wî molo nîŋara wî tuu annde, hâgudu Masaraa garbi buhayrat Cad lo saba dar Habach mo alle kûyo, gim andayan koy ti fira ye. Hâgudu dûsuŋ wî awun andena kûyenden tuu arkinde ama annde gi noŋ” in tîrnaŋa.

	Mirsi sutuŋ nîŋ	Ganii îniŋa
1	Âbidaŋ Marase	
2	Âbunaŋ Dûsuŋ îniŋa: Abiyat, Gamarkuŋaŋ, Tîlib, Dîlab	Maŋgalali, Hâbila Kejeŋgese mbo Hajilija mbo munje ye, Amndokon
3	Âfundaŋ Dûsuŋ îniŋa: Sâbun, Musa, Aba, Tûka, Minjaŋ, Âmunaŋ, Âbunaŋ. Hâgudu Macan mbo Âjumaŋ mbo Mirkirin mbo Miŋiki mbo koy dewan îni tîle ye.	Âfunde hille kâddi, Kondobe, Tachafa
4	Agaraŋ	I Surbakal, Jûro, madaldi îni du Kârchalfil ye, kuma îni du Sîrime ye.
5	Agumaŋ	Sîdag, Salka, Galala, Agume, Rûkka, Âfunde, Fâkije.

6	<p>Âjumaŋ Dûsuŋ îniŋa: Bataran, Keŋa, Dûduŋga, Gagura, Ûrta, Bar, Aba, Haj, Neles, Kâbinaŋ, Basko. Hâgudu Soroŋ, Maŋgire, Kunjara, Âfundaŋ, Marnaŋ, Komore, Jâbunaŋ, Kûsube wî mbo dewan îni tîle ye.</p>	<p>Bîr Tebit, Nûri, Dasa, Kôloldiyo, Tûnfuka, Magarse, Îriji, Ândiwen, Keŋa madaldi Kana, Mabaruka, Mestere, Kîrendik, Nadara.</p>
7	<p>Ajuro</p>	<p>I kuma Nûmuri nî gi mo ye.</p>
8	<p>Âmburcuŋ Âmburcuŋ Dûruŋga ira wî i dewan îni Mâdaraŋ mbo Mînjiri mbo Bâruŋ mbo Âfundaŋ mbo Foroŋ mbo Soroŋ mbo Ûraŋ mbo ye. Hâgudu dûsuŋ îniŋa du Matache, Dalme, Âriyal, Sâyid, Ramala, Umar, Majagaraŋ, Katul, Kâkariŋ ye.</p>	<p>Ûyor, Kenndere, Kîrendik, Firche Tachafa nî gim koy ganu nene ye.</p>
9	<p>Âmunaŋ Dûsuŋ îniŋa: Âmburcuŋ, Mbâri, Kûmuchaŋ, Tûkundaŋ, Kûdurnaŋ. Hâgudu Âfundaŋ mbo Macaŋ mbo dewan îni tîle ye.</p>	<p>Kûrbe, Âbu-Nayima, Mâzarug, Hachaba, Tifiriri, Tumtume Adire molo rî nag 40 km, Zayina, Gûndo, Sildi, Haracha, Tûbo.</p>
10	<p>Aŋgoloŋ</p>	<p>I Mogorne ye.</p>

11	Aṅgorloṅ	Hille îni Tûmi ye, inta mbo Jimiya mbo ye.
12	Araṅ	Gani îni Hijer ye.
13	Âriṅaṅ	Ida Sayal, Tîkirṅo, Kuṅga, Rose, Kîrendik, Mugchacha, Mâzarug, Hajar Cad mo Adire molo rî ye.
14	Asuṅaṅ Dûsuṅ îniṅa: Kunar, Bûtuk, Gântur, Silik, Nahas, Kunjuldaṅ	Jâbun, Ûturi, Negere Hâbila Kenjeṅgese molo rî, Kâmaliṅ, Âbu Dâyiye, Dâgajuro, Liliṅgi, Dalmaṅa-Amkaruba, Dôroti, Rijil-Nabag, Châtag, Gâdir, Tuga rî, Tândalti, Sildi.
15	Âwurnaṅ	
16	Bâruṅ, Sûgur-Goṅ, Dûsuṅ îniṅa: Senten, Sambu	Gani îni Âbun ye, dala îni du Mestere ye.
17	Dîrimbaṅ	Hille Mariyo, Fôji, Kûka
18	Dîsaṅ Dûsuṅ îniṅa Baraṅgar, Kuturṅga, Batan, Âmbul, Âdilim-goṅ, hâgudu ka daṅa Mûtu taṅ, Jurab, Andun, ka Dîse taṅ, Kileb, Fachir, Binadi, Kerteṅ, Jabir, Hamndun, Sika, Munjaṅ.	Hajar Hadid, Adire, Gilane Cad tag, Dîse, Gûbe, Giriri, Uchura, Dambusa Jagit, Milebide, hilleṅ Tûkul-Tûkuli lo koy, Boro, Njalate, Hachaba, Gâdir, Biske.
19	Dôlkoyoṅ	Kîrendik, Njocoke, Wadaṅala, Terbebe, Ndîta
20	Fartaṅ	

21	Foroŋ Dûsuŋ îniŋa: Sâbunaŋa, Saman, Jamaŋa, Tabit, Argat, Ramadan, Alim, Kîja, Jadide Kuma Furŋgi, Gâdir, Jama, Sâbun, i Tûnji mbo Mâdayne mbo ye. Fârigta, Zâwiya, Kâruba, Gos Kâdarug, Terbebe, Kîja, Tabit nira wî i helu Dar Bere molo Abu Sogo lo Dûrti lo Lâyuna lo ye.	Dar Îjôre mbo nîdirana wî i Tûnji, Jadida, Gâdir, Zâwiya, Kuma Furŋgi, Tare, Atamar, Bakhad, Amchidere, Mâdayne, Dîliso. Hajar Bakhad ti Gôndoroŋ molo garbi nûkasi ye, hâgudu Terbebe wo nûrci mbo ye.
22	Fûkuŋaŋ Dûsuŋ îniŋa: Sar, Arasaŋ, Mûrtaŋ, Nûtkum, Sakinaŋ.	Kuma Fâkum, firchekandi Kododol ta Gereŋeŋ nî Mahamat Yakub Rîzig, firchekandi Tabarig ta, Tândalti, Dîliso, Naga, Di, Zâwiya, Nîso. Hâgudu bûga îni gani dala îni tinda gi Kâdo ye.
23	Gafaraŋ	Abu-Dâyiye noŋ Joroko noŋ i ka Basi taŋ, hâgudu Harun Lâyimun, Nîndaŋ, Cheka.
24	Gamaŋ Dûsuŋ îniŋa: Jâmus, Âdîlim, Asab- goŋ, Sarab	Dar Game Hâbila Kejeŋgese, Kuŋga Haraza, hâgudu Cad mo du Forkunjune, Nîl ta, Nugurme, Tembeli.
25	Gereŋeŋ Dûsuŋ îniŋa: Ūrut, Simbil, Dûllaŋ, Salame, Asumaŋ i du Dawe ye.	Cad mo Surbakal, Tôŋgori Kuma Gereŋe noŋ ye, Dîrijel, Jinene.
26	Gireseŋ i Komorem waci.	Bîdine noŋ Gonja noŋ i firchekandi Yaya mbo Musa Achigar mbo ta me ye. Hille Âbuluk molo saba i Komore ye, Gôs-Banat, Gûndo, Âmbikali ye.
27	Goŋkakaŋ Dûsuŋ îniŋa: Mile, Sade, Kokomi, Kâkaru.	Chabaki, Arafa, Furwali, Tututam, Joroko, Surbakal Cad mo ye.

28	Goṅ-Mûraṅ	Dûwed, Naga, Hâbila-Kanare. Hâkura îni du Adire ye.
29	Gufa Sîmbirkiṅ îniṅa dûsuṅ Terab mbo Tom mbo ye.	Mestere, Aram Tandala, Tulus, Hâbila Kanare, Âbulug, Aṅate, Kaṅimeje.
30	Gurambaṅ Dûsuṅ îniṅa: Âturon, Tana, Tâmbul.	Lamandi, Silika, Naganjo, Dîra, Andarboro, Sîdag lo madaldi Sayya kase mana gi molo gani Ker Wajid ye.
31	Iyala I Masaraa ye yagu i kanaa îniṅa ûre ene.	
32	Jâbunaṅ Dûsuṅ îniṅa Jâmus mbo Aba mbo ye. Hâgudu Âjumaṅ, Âmburcuṅ, Mestereṅ wî koy dewan îni tîle ye.	Ganii îniṅa Adire molo rî, Bîrega, Dûrti-Jâbunaṅ, Bûre, Tândalti, Tumurne, Ndîta, Mogorne, hille Fârig, Tôṅgori, Jâbun.
33	Jerkereṅ Dûsuṅ Hasaballa- Goṅ, Bûkur-Goṅ, Sallum, Mundi, Tonoko, Dîdi, Gâmurkuṅaṅ, Asabalaṅ	Gûrum, Atamar, Gûṅgur i heluṅ Cad mo de ye.
34	Jibirnaṅa I Jimiya mbo ye, hâgudu dûsuṅo îni Mestere ye.	
35	Jimiya, Foroṅ	Kunjuldi, Bare, Koboska
36	Jûrnaṅ	Bûre, Jûrnaṅ, Kîrendik, Hijer
37	Kâdakaṅ	I Jârku ye.
38	Kâkaru I Goṅ Kakaṅ ye	Jîna, Kîrendik, Hâbila Kanare ti dîṅgar îni ye.

39	Kariyaŋ Dûsuŋ îniŋa: Jarab, Bataran, Jâmus, Matar, Gândul. Sutuŋ tuu inta mbo îrmila wî: Âmunaŋ, Tegerenŋ, Asuŋaŋ.	Kariye, Kîrendik, Jûrnaŋ Sudan, Dulle, Kâdo Cad
40	Kârmbaŋ	Bûre Kârmbaŋ
41	Kasabaŋ	Arara, Dâŋgajiro, Sînje ti Cad mo ye
42	Kâsaraŋ	Kîrendik
43	Kâyidaŋ	Amndokon
44	Kayilaŋ	
45	Kenndeje Abduruk, Fâkum naya ye.	Mirayat Kîrendik mbo munje Dar Fur molo du rî ye.
46	Kennderenŋ	Hachaba Koro, Kenndere, Ndîta, Sisi, Wîrkiche
47	Koboroŋ I Kobore ye.	
48	Komore Dûsuŋ îniŋa: Jumar, Ŋarmaŋ, Sâbun, Koboroŋ, Rejeb mbo Tonortoŋ mbo, Tachafa, Bîyara, Jâmus, Machafaŋ. Hâgudu Kusube, Kasabaŋ, Lere, Gereŋenŋ, Khuzam, Dîsaŋ, Tenjerenŋ, Âjumaŋ, Ūraŋ mbo wî koy dewan îni tile ye.	Aram Tandala, Tachafa, Kîrindaŋ, Bîyara mbo muta inta mbo gê nolona wî: Âjumaŋ, Jâbunaŋ, Mirkiriŋ, Âburundi, Bîr Tebit, hâgudu Adire molo muta.

49	Kunjaŋ	
50	Kunjara Dûsuŋ îniŋa: a) Âdukaŋ, Andaŋa, Ûlaŋ, Kobosoŋ b) Sagar, Tachamar, Chekh, Matiŋ, Kobosoŋ c) Lûkaŋ Dewan îni du Dîsaŋ, Tegereŋ, Numuri.	Dasa, Jâbun, Ker Wajid, Ifene Cad. a) Ganii îniŋa: Arara, Dâŋgajiro, Sanambe ti Cad mo ye. b) Ganii îniŋa: Ambiliŋ, Dasa, Ker Wajid, Kideda. c) Gani îni Fayge ti rî-garbi Hâbila Kenjeŋgese molo.
51	Kûnjuldaŋ I Asuŋaŋ Dalam, Jâmus-Goŋ ye.	
52	Kûrbulaŋ	Dûwed mbo Gireda mbo ye.
53	Kûrŋgulaŋ	
54	Kurtuŋa	
55	Kusube Dûsuŋ îniŋa: Tachamar, Siyam, Haj, Chekh, Fame, Dime, Tom, Jîgir, Nârji, Jamal, wî koy dewan îni Kasabaŋ mbo Âjumaŋ mbo ye.	Gani îni Asuŋa ye, ka tuu du Arara ene. Ganii îniŋa: Arara, Charaw, Bîr Tebit, Mestere kaŋaa ene (kaŋaa îniŋa du Dâbbe, Mahmudi).
56	Lere Dûsuŋ îniŋa: Rûju, Jafal, Masmud ti kana nasa ta gi Machmud ye.	Libiri, Joroko, Arara, Kuma Gadi Namun tag.
57	Lisaŋ	Murne, Lise
58	Lîminaŋ	Gani îni hille Lîma Kîrendik na gi mo ye, hâgudu Sultan Tûrkucha taŋ tunuba ye.

59	Macakaraṅ I dewan îni Macaṅ mbo ye.	Agaraṅ, Gelu, Tamurne, Asuṅa
60	Macaṅ Dûsuṅ îniṅa: Kutur, Kâkirnaṅ, Chadaraṅ, Dîlmaṅ Umar, Âdilim, Machje, Tûkulaṅ, Ramalla, Katil.	Sâwe Tulus mo, Âfande, Ūrbe Âtite ti Mestere molo garbi ye, Tîre Kojojoma, Matache, Âbu Dâyiye, Bare, Marli.
61	Mâdaraṅ Dûsuṅ îniṅa: Sadan, Jîmel, Tukuli, Sadag. Dewan îni Macaṅ, Mûrlaṅ, Foroṅ, Faraṅ, Lîmaṅ, Âriṅaṅ, Kariyaṅ.	Gûraṅ, Hille Tîri, Kîrendik, Duduṅgusa, Hâjilija, Hille Fârig, Mestere, Hajar Hadid molo muta, Tumtume, Kuburaṅ
62	Magaraṅ	
63	Malmataṅ	
64	Mandara	Bede, Hajar Jâbuk, Korṅgoṅog, Tâjuna kase manaṅ
65	Maṅgire Dûsuṅ îniṅ: Tatur, Hasan goṅ, Jobo, Mînjirnaṅ, Diyab, Kusube, dar Sâyid mbo Kase mbo hâgudu Fatur, Ūrdi, Fasalaṅ, Gamar-Goṅ. Dewan îni Mirkiriṅ, Maṅgiriṅ, Mestereṅ mbo ye.	Ganii îniṅa Bede mbo Tîre mbo ninda ye. Hâgudu Mestere du dimilij ta as ene, ganii îniṅa du Bîr Dabuk, Kamaraṅ Cad dûmi îni ye, hâgudu Tûkume ti kuma îni lo Cad mo Surbakal ninda ye. Hâgudu Gireda Dar Fur molo rî na gi ye, Hâbila Kanare, Jâbun Dîri. Hâkuraṅ îniṅa Bede, Terbebe, Kamaraṅ, Mestere, Gireda, Hâbila Kanare, Bîr Madina, Kîrendik, Haskinita, Chadar, Toto, Jâbun, Tîre.
66	Maṅgiriṅ Dûsuṅ îniṅa: Kûjuki, Wâlis, Najajaṅ, Sâkinaṅ Niriṅ	Wâygo, Caki Tândalti ta, i dumi îni Gireda ye, Maṅgire mbo gê ninda ye. Hâgudu i Adire molo rî Tumtume ninda ye.

67	Mara	
68	Marase ka Yaya Koskos taña ye.	
69	Matarañ	I Kuma Tare ye.
70	Mâratin Dûsun ãniña: Dûlo- gon, Niri, Chigiri, Kûjunjur. Dewan ãni Asunã, Kûrngulan mbo ye.	Kûjunjur, Kûka, Rafida, Bîr-Saliba, Âbu Suru, Bîr-Tâwil, wî lo hâkuran ãniña ye.
71	Marfa I Bôrgo mbo nûnana ye, hâgudu Muro koy inta mbo ye.	
72	Mereñ Dûsun ãniña: Sami, Sani, Naga, Munã, Anndarab.	Asirne ka Haj Chiger tañ, Jâbun, Kuma, Haraza, Sildi, Tîre ti Cad mo ye.
73	Merneñ	Koñose, Allamarga, Sândi Koro, Kûku Manda, Âbiñga-Gino, Hille-Zagawa, Hâbila- Bede, Bede, Korkoriye, Gondoroñ, Kuñga- Jabal-Sarir, Todorona, Nagali, Nadara, Kharuba, Adide, Nûri, Gândari, Adalata, Koñose, Dar Kerne, Jabal Kono, Gokor, Koro, Hachaba, Kondola.
74	Mestereñ Dûsun ãniña: Jode, Jodaña, Matar, Bedeña, Kôboroñ, Âmburcuñ	Gôs Gâduruk, Âbuluk, Mestere Kase, Gokor, Mestere Bûga, Terbebe, Kôndoli, Hajar Sileman (Âdilim-Jâmus)
75	Metermbe Dûsun ãniña: Hamid mbo Tabit mbo ye.	Ganii ãniña mbo hâkuran ãniña mbo gani Albas ira Cad mana gi me ye, hâgudu Sudan mo du gani Kino Sudan mana gi me ye.
76	Migimsa	I Tûre lo hâgudu Bûre hâgudu Jinene molo saba ye.

77	Miniki Maŋgirta i ganii îniŋa Cad mo ye. Dûsuŋ îniŋa: Jide, Subaŋ, Giren, Malik, Sali, Fatur, Hasaballa.	Ŋgobe, Daŋkaj, Dâŋgaje, Joroko.
78	Mînjiri Dûsuŋ îniŋa: Abdulgadir, Sileman, Hândal, Sâbun, Jasir, Turmundaŋ	Fora, Himeda, Mesmeje, Kâŋti, Mûkute
79	Mirkiriŋ Dûsuŋ îniŋa: Jame- goŋ Margaraŋ, Kûdusaŋ, Âturun, Ardeb, Bûre. Dewan îni Maŋgire, Maŋgiriŋ, Tâchurkuraŋ, Kâkaru, Komore, Tenjereŋ.	Usure, Wadaŋala, Âburundi, Tâni, Kôbore, Bûruŋguru, Jinene caki muta dol lo nag, Tarcana, Safari, Garkuŋo, Amndokon. Hâkura îni Jumal Sûgu Dar Bere Cad mana gim, hâgudu Sudan mo Dar Fur mo ye.
80	Mîrnaŋa	I Acamara ye.
81	Morloŋ Dûsuŋ îniŋa: Achigar, Ambari, Tumur i Mûruŋ Baŋge ye, Sâyid, Nur, Fudi.	Hille îni Murle ye.
82	Mura	Am-Uch, Tachukuraŋ, Kâlmakarika, Hajar Leben, Âmuraŋ, Fagas, Asuŋa, Kîrendik molo garbim.
83	Mûraŋ Dûsuŋ îniŋ: Jâmus, Aram	I Kuma Furŋgi mo ye. I sutu ye, ka cukani lo mûgula ye.
84	Murga mbo Marfa mbo i ûwa îni tîle ye, i Gereseŋ de ye.	

85	Mûrunaᅇ Jaba-gon Dewan îni Surbaᅇ, Mestereᅇ, Âmburcuᅇ, Mûrlaᅇ, Nerneᅇ.	Kîrendik, Agunaᅇ, Kurca-Turmunuᅇ, Meleli- Marli, Dîrimba, Alache Cad.
86	Mbâri	I Kamalaᅇ ye. I ka daᅇa Kîya noᅇ Jime Nagarji noᅇ Sileman Dûᅇgursuk nîᅇa ye.
87	Nayiᅇ	I Abu Dâyiye lo kuma Dîri lo ye.
88	Nerneᅇ	I dûsuᅇ mâri nârcana ye, ila i: a) Siger noᅇ Âbus noᅇ Gonti noᅇ Doᅇga noᅇ Dâᅇgisaᅇa noᅇ, i dûsuᅇ tur lo dalakandu Koᅇose nene ye. b) Agaraᅇa, Salaᅇa wî dûsuᅇ nene gani îni ili Nagale ye. c) Marbe i dalakandi îni gi Bare ye, i ka Abdalla Atim taᅇa ye. d) Kerne dalakandi îni gi Sûgu ye. e) Âroᅇ kuma îni Âre ye. f) Fatarᅇgi Tandanara noᅇ Âriᅇgi Tandanara noᅇ, gani îni Namaᅇay Bare ye.
89	Nûmuri Fôji	Magarse, Wiresa, Kûburi, Ichbara Gôs, Wadi Hamra ti Cad mana Âsoᅇgur ta mbo lardu eneᅇiye.
90	Sataᅇ inta wo Aᅇgorloᅇ ûrci iraye	
91	Sîrmaᅇ	
92	Sîrmbaᅇ	
93	Soroᅇ mbo Foroᅇ mbo i koy tîlo de ye. Dûsuᅇ îniᅇa: Abudaᅇ, Kâdijaᅇa, Chârif, Hachaba.	Mejmere, Terbebe, Ker Wajid Cad, Ndîta Korbo na gi noᅇ Mâdayne noᅇ i du madaldi Bare ta gi mo ye.
94	Surabe	
95	Surbakalaᅇ	Kondobe, Tabarig, Surbakal
96	Surbaᅇ, ti de kâddi ye, tiro molo tuu dûsuᅇ kû îᅇa.	Bûre, Kîrendik, Amndokon, Galala, Fajara, Jokhana, Cad

97	Tandaŋa	I Mînjiri mbo Tenjereŋ mbo olona mo ye, kuma Kûjunuŋ Kase me ye.
98	Târsumbe I ka Chek Yusif taŋa ye. Dûsuŋ îniŋa: Asuŋaŋ, Nimin, Jâmus, Tôr ye.	Tulus, Sûgu, Noye, Tûnfuka, Gûndaŋ ti Cad mo ye.
99	Tegereŋ	I Kariyaŋ mbo lardu ene. I ka Abdulaziz Hilu taŋa ye, ganii îniŋ: Dar Tegere, Tîrti, Leriya, bûga Jinene molo rî ye.
100	Tenjereŋ	I Njalate molo rî do ye, i ka Fâki Charfaddin taŋa ye.
101	Tînaŋ Dûsuŋ îniŋa: Argat, Faŋir, Sakiŋ, Bargari, Kûmba	Hajar Hadid Cad mo Macaŋ mbo gê ye.
102	Tîraŋ	I Biske mbo Adire mbo olona mo ye.
103	Tonortoŋ I Komore ye, hâgudu Goŋkakaŋ mbo koy ye. Dusuŋ îniŋa: Jâmus, Gamar, Jamaŋ.	Âsumuluk, Dûwed garbi, Kâskidik, Kûka, Dûrub.
104	Tôroŋ Dûsuŋ îniŋa: Maraban, Sibiyani, Muse, Kennde, Achagar.	I Mestere kûde ye, Mâbarike, Kume ti Tîre ye, Derende, Barde.
105	Tûraŋ Dûsuŋ îniŋa: Dôr, Jabir, Âsad.	Mogorne, Fârikta, Mbimbice, Fôji, Sildi Kase
106	Ûraŋ Dûsuŋ îniŋa: Aba, Neles, Salame, Hije, Aboye	Mâburuka, Kîrendik, Nadara, Nûri, Bîr Madina.

Sutuŋ Masara nîŋa saŋan todorona wî 106 ye. Yagu îwi molo koy kâddur ye, niriŋa wî wo Mula taŋ gudura mbo tummu menti.

Bereje Masaraa

I Dar Masaram ninda ye, hâkuro înu koy nene ye, hâgudu i Masaraa mbo jîse lîrarnu rugurtarnu ninda ye. Hâbuto bakam mo yan awosondo, inta mbo Masaraa mbo sajan neñeñerndiye. Hâgudu gûreya îniña koy masaraka de ye, hâgudu mûrnu-mûrnu tûka-gim koy i de lo Masaraa mbo kusul fariñ Dar Masaram nundunaniña yere.

Âmin-âmin koy inta mbo minta mbo duñ mûnjurindaye. Ganii îniña: Kûjunuñ Kase, Kûjunuñ Gûre, Dîwed, Naga, Fôfo, Ârum, Dîro.

Dûsuñ îniñ: Kûmu Kujuruñ, Lâruke, Nîjimi dûsuño îni Daldokochoñ mbo ye, Dîwed dûsuño Kûmu wâzir Hasan Kunji nîña ye. Ganii îniña: Girese, Fôfo, Dîro, Âruñ, Arara, Anndoborro, Ramaliya, Kûka ye.

Îwi i ûwañ îniña Kuma Dûngi lo Urbe lo nârcana ye, ganii wî lo dûmi îniña ye, hâgudu i ka Hasan Kunji taña lo Dar Masaram gidiyen mâri ene, gidiyen îniña tuu Cad mo Âbuluk ye, tuu du Sudan mo Kuma Dûngi me ye.

Gidiyen Dîwed, Bare, Nûri, Njimi, Kûjunuñ, Dîro, Fôfo, Mâmun wî lo gidiyen Bereje nîña ye. Bereje Cad mana wî Kûku uriye, Dar Masaram ninda wî du Kûmu uriye. Yagu sâñakar ye.

Dewan îni Macañ, Âjumañ, Mestereñ, Mañgire, Mînjiri, Dîsañ, Mâratiñ, Âmunañ ye.

Firchekandiñ Masaraa nîñ dar Sudan mana wî

1) Firchekandi Nerneñ nîg

Firchekandi Nerneñ nîg ti dar Kerne ta gi ye. Ti firchekandi kâddi lo guri ye Dar Masaram.

Ti hukum Tûrki-Mâsari Dar Fur mo kar tay-kede lo ninda ye, sene 1874 ili molo ây dol lo ninda ye, yagu tiro molo de firchen tuu wî kooy eneñeraye. I firchekandi garbi na Mestereñ nî gi noñ, hâgudu muta na Mînjiri nî gi noñ, hâgudu firchekandi Nerneñ nî gu, tiro dar Kerne urinniye, hâgudu wâsikandi ta gi ti nîyembo wâsiye yere, hâgudu ti tindam kûde hâkurañ kâddur inderniye.

Firche N̄nerneḡ n̄i gi ti Bilal tere, d̄iḡ taḡam nuciceḡ du N̄uren Kuru-Kuru Kodo T̄âkija urinniyere. Yagu juri T̄âkijo ta kase Melkeje ta-gim, Furta n̄i k̄ujo Usman Adam Jano yaka, Masaraa n̄i k̄ujo du Sultan Âbakar taka usuruna-ilim, Firche Bilal b̄ubuḡ luykurnu³⁶ n̄ori ilim takinden, N̄uren d̄iḡ taḡam nucice gi taka. Tiro firche tenjebendaye, ti de kurnaḡ taka. Ilim Firche Bilalko n̄juru d̄iḡ taḡam nucice gu unduḡa. Hâgudu tiro molo kulu Umanko ûḡa. Hâgudu hâkkoy Umar tinda molo kulu N̄urenko nda walana.

Ti tene-de, kima ta Abdarahman kurnaḡu baba ta ta ganim tuḡuḡa, hâgudu Abdarahman ta kima Adam kar baba ta ta ganim tuḡuḡa. Firche ta gani gi du hille Allamarga uri gi mo yere, ili molo lar ken Murne b̄ugam wanaḡa, firche Adam Abdarahman ta mahkama koy ili mo yere.

Firchekandi Adam Abdarahman N̄uren ta gi, dar Kerne:

	Hillen	Sutuḡ Masaraa
1	Jargusere	Foroḡ + N̄nerneḡ
2	Kûkumanda	Târsumbe + Âmburcuḡ + N̄nerneḡ + Mûrlaḡ + Maḡgire
3	Sândi Koro	Târsumbe + Âmburcuḡ + N̄nerneḡ + Maḡgire
4	Allamarga	N̄nerneḡ + M̄injiri + Târsumbe
5	Ndatirne	N̄nerneḡ + M̄injiri + Târsumbe
6	Konndata	M̄injiri + N̄nerneḡ + D̄isaḡ
7	Dôroti	Fûkuḡaḡ + N̄nerneḡ + D̄isaḡ + Mesterenḡ + Âmburcuḡ
8	Hachaba	D̄isaḡ + Târsumbe
9	Ûcce	Macaḡ
10	Bertenu	N̄nerneḡ

36 B̄ubuḡ luykuriya igi ti kaḡi kâni kâddi hâbuto tento koso-koso wâl de n̄iniri gi ye.

11	Hille Zagawa	Ñernej
12	Hâbila Bede	Foroñ + Mañgire + Macañ + Ñernej + Mesternej + Âmburcuñ
13	Kondola	Jâbunañ + Gereñej
14	Âbiñgar	Ñernej + Kâsarañ
15	Korkoriye	Ñernej + Kâsarañ
16	Kôkota	Ñernej + Kâsarañ
17	Njalate Tembeli	Gufa + Âmburcuñ
18	Njalate	Dîsañ
19	Gôndoroñ	Târsumbe
20	Naga	Fûkuñañ + Gufa + Gereñej
21	Gereño	Ñernej + Âwurnañ
22	Urabe	Ñernej + Âwurnañ
23	Urabe Kûdo (Bîrka)	Ñernej + Âwurnañ + Âmburcuñ
24	Leriya	Âmburcuñ
25	Nujutuchki	Tînañ
26	Gidera	Âjumañ
27	Tûndusa	Âjumañ
28	Askinite	Âmburcuñ + Ñernej
29	Istirene	Ñernej
30	Tarcana	Fûkuñañ + Ñernej + Âjumañ + Âmburcuñ
31	Doforta	Ñernej
32	Dofor Iñundi (Jâdid)	Ûrañ
33	Dofor Fur	Ñernej
34	Kamkule	Ñernej
35	Barakat	Kâkaru + Ñernej
36	Hijer	Ñernej + Ûrañ. Yagu Ûrañ i ka baka ye.
37	Korbo	Ñernej + Târsumbe
38	Dîrese	

39	Sisi	Ñernerę + Ūraņ + Mîņiki
40	Ambortonag	Ñernerę
41	Mîndiņe	Ñernerę + Âjumaņ + Dîsaņ
42	Genderne	
43	Suranġe Aboje	Ñernerę
44	Bardane	
45	Nabagaya	
46	Rimaliye	
47	Hachaba	
48	Galala	Ñernerę + Gufa
49	Mutukurne	Ñernerę
50	Ichbarra	Ñernerę
51	Murne	Fûkuņanġ
52	Wiresa	Ñernerę (Bîr Madine) + Ūraņ + Târsumbe
53	Mogorne	Tîraņ + Âfundanġ + Soronġ
54	Mogorne-Birnatjak	Tîraņ
55	Tôngori	Tînanġ + Âfundanġ
56	Âfande	Âfundanġ + Âjumaņ
57	Tâjuna	Tîraņ + Andanġa
58	Rûkka	Tînanġ
59	Fârikta	
60	Bîdine	Giresenġ
61	Sarifa	Ñernerę
62	Bûre	Tînanġ + Giresenġ
63	Kûdumi	Tînanġ
64	Farjane	Tînanġ
65	Urabe Urbe	Fûkuņanġ + Ñernerę + Goronġ
66	Urabe Urbe Itete	Fûkuņanġ + Ñernerę + Goronġ
67	Ñûri Koma	Ñernerę + Ūraņ

68	Ñûri Ajilija	Ñerneŋ
69	Ñûri Bede Anŋar	Ñerneŋ
70	Ñûri Bede	Ûraŋ + Ñerneŋ
71	Ñûri Hille Kâwde Kâddi	Ñerneŋ
72	Ñûri Cólolo	Ñerneŋ + Ûraŋ
73	Ñûri Haraza	Ñerneŋ + Foroŋ + Târsumbe
74	Ñûri Katire	Dîsaŋ + Âmburcuŋ
75	Mejmere	Soroŋ
76	Hajar Atama	Soroŋ
77	Ârdeba Melmele	Dîsaŋ ilim firchekandu enegiye.
78	Rimaliye	
79	Hille Fârik	Âmburcuŋ + Kûrŋgulaŋ
80	Dîdingaji	
81	Bakit Âwukar nag	Foroŋ
82	Sildi	Âbunaŋ + Macaŋ + Ûraŋ + Dîsaŋ
83	Ârdeba	Dîsaŋ + Macaŋ + Marfa
84	Ustane	Âbunaŋ + Dîsaŋ + Gufa
85	Côrkoldi	Tînaŋ + Gufa + Dîsaŋ
86	Kîgilo	Âjumaŋ + Ûraŋ + Âbunaŋ
87	Araza	Âbunaŋ + Gufa + Macaŋ + Ñerneŋ + Dîsaŋ
89	Konde	Âbunaŋ + Dîsaŋ + Macaŋ + Kunjara
90	Istiware	Âbunaŋ + Kunjara + Dîsaŋ
91	Rôci	Macaŋ + Âjumaŋ + Kunjara
92	Galala	Âjumaŋ + Âbunaŋ + Kunjara
93	Ñariya	Âjumaŋ + Âbunaŋ + Ñerneŋ
94	Werjek	Ûraŋ + Maŋgire + Kunjara
94	Hugune	Dîsaŋ + Âjumaŋ
95	Kûjuŋgur	Mâratiŋ + Macaŋ + Dîsaŋ

96	Haraza Nûri	Âjumaŋ + Macaŋ + Âbunaŋ
97	Galala Tajaw	Âjumaŋ + Asuŋaŋ
98	Tagata	Marfa + Dîsaŋ

2) *Firchekandi Fûkuŋaŋ nîg*

Firchekandi mbarlaŋa gi Dar Masaram rî do lo nûkasi gi ka Masaraa mbo ka Ereŋa mbo olonarniye, ili ti dar Fiya wo nûrci nî yere. Fircheŋ caki ili taŋa ila i:

- 1) Mâlîk Ishag Ndokoŋ, ti hâkkuma Tûrki mbo kadam nena ye, hâgudu hâkkuma Mâhdi ta gi mbo du kadam nena ye.
- 2) Mâlîk Hasan Êrko 3) Zakariya Harun 4) Mahamat Ibrahim Gâse.

Sutu gi taŋ fircheŋ tuu koy indaye, ila i:

- 1) Firchekandi Tachafa ta 2) Firchekandi Annur Umar.

Hille Niso ira ili alle ti taŋ baka de yere, hâgudu ti Ardamata molo muta nûkasi nî yere, gani ili du ti Fûkuŋaŋ nî kâddi Ishag Ndokoŋ ira gi tîndinasiniyere.

Firchekandi Mahamat Ibrahim Gâse ta gi, dar Fâkum:

	Hilleŋ	Sutuŋ Masaraa
1	Tândalti	Fûkuŋaŋ + Kasabaŋ
2	Gelu	Fûkuŋaŋ + Kasabaŋ + Tîraŋ
3	Kûrti	Âriŋaŋ + Kasabaŋ
4	Adar	Dimilijikandi Yaya Mustafa Ereŋa nî gi
5	Dûrti Muŋgache	
6	Welo	Fûkuŋaŋ + dimilijikandi Adam Âddum Fûkuŋaŋ nîg
7	Masalme	
8	Konndobe	Fûkuŋaŋ

9	Baguda	Fûkuṇaṇ + Kasinaṇ
10	Hachaba	
11	Cherchere	
12	Ndâtirne	
13	Chamich	
14	Ṇogome	
15	Salafaye	Fûkuṇaṇ + Kasabaṇ + Âriṇaṇ + Kâsaraṇ
16	Jarban	Gereṇeṇ
17	Ûrbe	Fûkuṇaṇ + dimilijkandi Bendikoṇ ta gi Ishag Âli Dûden
18	Borta	Fûkuṇaṇ + Kasinaṇ + Kûrṅgulaṇ. Dimilijkandi ili du Gereṇeṇ nî ye.
19	Milebide	
20	Gije	
21	Am Sibeka Kûrṅgulaṇ	Kûrṅgulaṇ. Dimilijkandi îni du Arbab Îdiris
22	Gargar	Dimilijkandi Mâratiṇ nî ye, dimilij îni gi ti Yusif Goṇ-Furṅga
23	Tajuna	
24	Talaya	
25	Ârbukune	
26	Dûrti Zaltaya	Fûkuṇaṇ + Kasabaṇ. Dimilijkandi Jâbunaṇ nîg ti Annur Tombocha ye.
27	Dallam	
28	Bûre hille Mâraritta nî	
29	Bûre hille Tamaṇ nî	
30	Dûrti Jâbunaṇ	Jâbunaṇ
31	Dîleba hille Masara	
32	Hajar Zagawa	
33	Khachkhacha	

34	Dôroti Borno	Kasabaŋ + Fûkuŋaŋ + Kûrŋgulaŋ
35	Ichbare	
36	Babunusa	
37	Dîleba hille Tamaŋ nî	
38	Jokhana	
39	Abrom Îbet	
40	Dîleba hille Masara nîg	
41	Gelo Tamaŋ	
42	Gelo Maba	
43	Jaraf hille Mâryam ta	
44	Jaraf hille Âbakar ta	
45	Am Judul	
46	Bîr Kilab	Fûkuŋaŋ + Kasabaŋ + Kûrŋgulaŋ
47	Hille Manzula	
48	Kûrke	
49	Jokana hille Mahmud ta	
50	Jokana hille Chek Jîddi ta	
51	Jôz Jamat	
52	Simiŋaŋ	
53	Kîr-Kîr	
54	Amkulol	
55	Rahad Mâryam	
56	Tole	
57	Ârdeba	Mûllaŋ
58	Mûlli	Mûllaŋ
59	Atiya	Dîsaŋ
60	Jeta	Kâkaru
61	Njalate	Dîsaŋ
62	Daŋkuc	Miŋiki

63	Kolonje	Kâkaru
64	Jâbun Kuma	Lisaŋ + Kunjara + Âbunaŋ
65	Jâbun Jadide	Âjumaŋ
66	Jâbun Haraza	Macanŋ + Âbunaŋ
67	Jâbun Bûle	Kunjara
68	Jâbun Halawa	Kunjara
69	Jâbun Arara	
70	Jâbun Daŋgajiro	Âjumaŋ
71	Jâbun Gûndo	Kunjara
72	Jâbun Kestere	Kunjara + Âjumaŋ
73	Jâbun Âdukaŋ	Kunjara

3) Firchekandi Mestereŋ nîg

Firchekandi kaŋgalaŋa gi Mestereŋ nî ye. Ti mâlikta (dîmilijta) taŋa kâddur yere, yagu i sutuŋ but-but yere.

Hâgudu ilim kûde koy mâlikta daraŋu-daraŋu walfinjenniye, hâgudu firche îni du Mahamat Arbab tere. Yagu tiro molo gîlaŋ na gi tîyar ta Yakub Arbab tere. Hâgudu Mahamat Arbab mbo Yakub Arbab mbo gani îni gîlaŋ na gi ti Âbuluk mbo munje hille Mestere Kase urinniyere. Hâgudu ili molo Mestere Bûga uri hasa na ilim wara.

Hâgudu mâlikta îniŋa nînaŋanniŋa ila i: Mâlik Jumma ti wâkit Mâhdi ta ilim nâyirinni ye, hâgudu Usman Jano Furta nî ili wo koy neŋelilanni yere. Hâgudu Faransiyinta mbo koy nusurunanni yere. Hâgudu Dala Nonno mbo Dala Kunji mbo i fircheŋ kâdducar yere.

Firchekandi îni gi molo de saltana Dar Masara taŋa urnaŋanniyere, Hajjam Hasaballa Fartaŋ Mestereŋgi gi dol lo.

Firchekandi Mestereṅ nî Firche Mahamat Arbab “Nîl”:

	Hillen	Sutuṅ Masaraa
1	Mestere Bûga	Mestereṅ
2	Tûndusa	Mestereṅ
3	Konndoli Base ta	Mestereṅ
4	Konndoli Haraza	Mestereṅ
5	Abusoga	Maṅgire
6	Âbota	Mestereṅ + Maṅgire
7	Kojo	Mestereṅ + Maṅgire
8	Ârdeba	Maṅgire
9	Keteltek Dala ta	Maṅgire
10	Hârunaṅ	Mestereṅ + Kulije
11	Gûndoo	Âfunduṅ
12	Ajilija	Mestereṅ + Kulije
13	Sale ta	Kusube
14	Kunjuldi	Jimiya
15	Mbûrgifilo	Mestereṅ + Kunjara
16	Kûdumule	Mestereṅ + Mînjiri
17	Dâbbe	Maṅgire
18	Tûmi	Surabe
19	Naga-Naga	Maṅgire
20	Sisi	Maṅgire
21	Kôllongo	Mestereṅ
22	Barde	Tôroṅ
23	Barde	Ûraṅ + Kunjara
24	Dôyota	Mestereṅ + Âmunuṅ
25	Mâbarike	Ûraṅ
26	Kûdumi	Ûraṅ + Kariyaṅ
27	Muddata	Ûraṅ

28	Fâtagta	Mestereŋ
29	Kôŋgi	Mestereŋ
30	Todorona	Ūraŋ + Maŋgire
31	Sere	Mestereŋ
32	Keŋa	Âjumaŋ
33	Derende	Tôroŋ
34	Ajilija	Macanŋ + Âjumaŋ
35	Tûrjo	Mestereŋ + Mirkiriŋ + Maŋgire
36	Âwuye ta	Maŋgire + Âmunaŋ
37	Amara ta	Âmunaŋ
38	Kijil-Kijile	Mûruŋaŋ
39	Kurca	Mûruŋaŋ
40	Ŋarama	Mûruŋaŋ
41	Jîmeza	Mûruŋaŋ
42	Kûkaye	Âfundaŋ
43	Wereweta	Âfundaŋ
44	Gûri Fârik	Âfundaŋ
45	Gûri Bede	Âfundaŋ
46	Gûri Ŋoro	Mestereŋ
47	Abbune	Âfundaŋ
48	Kâŋimeje	Mestereŋ + Gufa
49	Hajar Jambe	Âfundaŋ
50	Terbebe	Foroŋ + Soroŋ
51	Hajar Sileman	Foroŋ + Soroŋ
52	Sa Ŋebe	Kunjara
53	Âjiji	Kunjara
54	Uŋana ta	Kunjara
55	Kerwajit	Kunjara
56	Aboje	Kunjara + Bâruŋ

57	Tîrti	Tôroņ
58	Tîrti Amndokon	Tôroņ
59	Dîra ta	Tôroņ
60	Dîkiņa ta	Tôroņ
61	Ņâltita Hille Kâddi	Mestereņ + Kunjara
62	Bôn̄ta	Âjumaņ
63	Bârbari	Kulije
64	Nûrkani	Mestereņ
65	Jumata	Ūraņ
66	Ârdeba Mâratin̄	Mâratin̄
67	Bara	Ūraņ
68	Jîmeza Saba	Mâratin̄
69	Jîmeza Nimidig	Tôroņ
70	Korboje	Muruņaņ + Kariyaņ
71	Ņaltita Istirene	Kunjara
72	Sisi	
73	Kûrti	Maraņ
74	Todorona	Mestereņ + Ūraņ
75	Kotoketa	Mestereņ
76	Sâdi ta	Gufa
77	Hille Firche	Mestereņ
78	Ndukure	Mestereņ
79	Kâskidik	Lisaņ + Maņgire
80	Chadar Kamaraņ	
81	Chadar Mâhdi ta	
82	Ņoro Âdiņgi	
83	Hille Sulaye	Kunjara + Kusube
84	Nurune	Gufa
85	Tândusa Sibina	Maņgire + Mirkiriņ

86	Hajar Sileman Bîliyota	Mestereŋ + Jerkereŋ + Âmunanŋ
87	Ŋgâŋgisa	Maŋgire
88	Gûndo Daltanŋ	Âfundanŋ
89	Arona	Maŋgire + Mestereŋ

Mâlikta dar Mestere taŋ firche Mahamatko nûrci wî i 20 ye:

	Hillen	Mâlikta
1	Keteltek-Maŋgire	Dimilij Abdalbanat
2	Kurca-Mûrunanŋ	Dimilij Mahamat Âdingi
3	Kônndoli-Mestereŋ	Yakub Ndindi
4	Derende-Tôroŋ	Dimilij Abdarahman Âbolo
5	Tûrjo-Mestereŋ	Dimilij Rijiko
6	Mâbarike Ūranŋ	Katir Raŋga
7	Ker Wajid-Kunjara	Dimilij Âli Girman
8	Terbebe-Soroŋ	Ahmat Adam Âbakar
9	Ŋôre-Komore	Ŋôrome
10	Kunjuldi-Jimiya	Fâki Yakuba Ŋôrome
11	Ŋoro Garbi	Dimilij Diŋgila Mestereŋ
12	Gûri-Bede	Dimilij Uchar Âfundanŋ
13	Kôbori-Jumata	Dimilij Bare Mâratinŋ
14	Tûndusa	Dimilij Îdiris Baraka Mestereŋ
15	Gûndo-Kusube	Dala Îdiris Kusube
16	Bârbari	Fâki Karama Kule
17	Mestere-Mestereŋ	Dala Tacha (Mahamat Adam)
18	Âbota	Dîya Âtim Mestereŋ
19	Kôŋgi	
20	Aboje-Bâruŋ	Dimilij Abdalkarim Juma

4) Firche Mahamat Yakub Rîzig

Firche aslaᅇa gi Mahamat Yakub Rîzig sultan taᅇam dũmmo n̄ayirinniᅇa mana yeka “Dũmmo na” uruᅇaye. Firchekandi gu mirsi in ru ũᅇa gu, gani tiro ũᅇa gi taᅇ nenee w̄i k̄addur ye, ila i Mestereᅇ, D̄isaᅇ, Kariyaᅇ, Fũkuᅇaᅇ mbo ye.

In ken w̄i wo toron firchekandi gu K̄alife R̄izigko n̄ũ sultanko ũnurcuᅇanniye. In ken ka sultan ta taᅇi mbo munje ninderniᅇa ila wo dũmmo na urinniye.

Dar Firche Yakub ta gi n̄yembo w̄asiye ye, ka ninda w̄i du sutuᅇ k̄addur ye, h̄agudu darta k̄addur (h̄akuraᅇ) ye. Firchekandi ilu tiro Kododol uriye.

H̄agudu Firche Yakub Kododol kurnaᅇ M̄adayne taka, firchekandi ili ti Jinene molo garbi ye.

Firchekandi Mahamat Yakub ta gi:

	Hilleᅇ	Sutuᅇ Masaraa
1	M̄adayne	Foroᅇ + N̄erneᅇ + Maᅇgire + Mestereᅇ
2	Hajar Gigite	Soroᅇ + Âjumaᅇ + Maᅇgire + Mestereᅇ
3	Abusogo	Foroᅇ + Kariyaᅇ + Maᅇgire + Miᅇiki
4	Njimi	Kariyaᅇ + Fũkuᅇaᅇ
5	Gokor Merem ta	Fũkuᅇaᅇ + Gufa
6	Katire ta	Fũkuᅇaᅇ + D̄isaᅇ + Soroᅇ
7	Kododol	Fũkuᅇaᅇ + D̄isaᅇ + J̄abunaᅇ
8	J̄udul ta	Fũkuᅇaᅇ + D̄isaᅇ + Ũraᅇ + K̄urᅇgulaᅇ
9	Wadaᅇala	Fũkuᅇaᅇ + N̄erneᅇ + Mirkiriᅇ + M̄adaraᅇ + Dolkoyoᅇ + N̄umuri + Kenndereᅇ + S̄irnaᅇ
10	Usure	N̄erneᅇ + Mirkiriᅇ + K̄irnaᅇ + Âjumaᅇ
11	Siratiye	Macaᅇ
12	Coroᅇ	D̄isaᅇ + Fũkuᅇaᅇ
13	Coyo	Karnaᅇ + Fũkuᅇaᅇ

14	Mâkkada	Mâdaraᅇ + Kulije + Fûkuᅇaᅇ
15	Agurmula	Miniki
16	Kûraᅇ	Jerkereᅇ + Miniki
17	Saraf-Jidad	Mâdaraᅇ
18	Korboje	Maᅇgire + Jaba-goᅇ
19	ᅇoro	Maᅇgire + Miniki
20	Chadar Mâhdi ta	Maᅇgire
21	Chadar Kamararaᅇ	Maᅇgire + Mestereᅇ
22	Agume	Fûkuᅇaᅇ + Gamaᅇ + Âmunaᅇ + Kunjara
23	Ajilija	Mâdaraᅇ + Sîrinaᅇ
24	Hille Tîri	Mâdaraᅇ + Miniki + Sîrnaᅇ
25	Dûduᅇgusa	Mâdaraᅇ + Ūraᅇ
26	Birediya	Mâdaraᅇ + Âjumaᅇ + Sîrnaᅇ
27	Kûrti	Mâdaraᅇ + Mînjiri + Kennderereᅇ
28	Teneᅇo	ᅇumuri
29	Doᅇgeta	Mâdaraᅇ + ᅇumuri + Foroᅇ
30	Daltaᅇ	Âjumaᅇ + Mestereᅇ + Foroᅇ + Tôroᅇ
31	Kechmere	Gereᅇereᅇ + ᅇumuri + Maᅇgire + Ūraᅇ
32	Kôᅇeta	Gereᅇereᅇ + ᅇumuri + Maᅇgire + Ūraᅇ
33	Kelkej	Mestereᅇ + ᅇerneᅇ
34	Gokor Âmunta	Mestereᅇ + Maᅇgire + Foroᅇ
35	Achaba Kondoroᅇ	Mestereᅇ
36	Âbuluk	Maᅇgire + Mestereᅇ + Kunjara
37	Gôs Kâduruk	Maᅇgire + Mestereᅇ
38	Kharuba	Foroᅇ + Mestereᅇ
39	Kuᅇga	Mestereᅇ
40	Am Haras	Mestereᅇ + Foroᅇ + Maᅇgire
41	Mestere Kase	Mestereᅇ + Foroᅇ + ᅇerneᅇ + Maᅇgire
42	Adala ta	

43	Bede	
44	Kase	
45	Konde	
46	Ichbare	Dîsaŋ
47	Dâlike	Dîsaŋ + Kenndererŋ
48	Mbâri	Dîsaŋ + Kenndererŋ + Fûkuŋaŋ
49	Tândusa	Dîsaŋ + Dôlkoyorŋ + Kenndererŋ
50	Naddara	
51	Raŋga	
52	Bâbunusa	Fûkuŋaŋ + Kenndererŋ
53	Tore	Dîsaŋ
54	Wânji	Dîsaŋ
55	Tâbari	Dîsaŋ
56	Jarabi	Dîsaŋ
57	Dûnuka	Asuŋaŋ + Kenndererŋ + Fûkuŋaŋ
58	Njimi Coyo	Asuŋaŋ + Kenndererŋ
59	Âdikoŋ	Âdikoŋ + Asuŋaŋ + Fûkuŋaŋ + Kunjara
60	Hâbila	Goŋ-Mûraŋ + Kûrŋgulaŋ
61	Gerreŋ	
62	Geŋe-Geŋe	
63	Ndîta	Asuŋaŋ + Dôlkoyorŋ + Kenndererŋ + Goŋ-Mûraŋ + Jâbunaŋ
64	Sisi	
65	Koro	
66	Hachaba	
67	Kenndere	Kenndererŋ

5) Firchekandi Kariyaŋ nîg

Firchekandi dar Kariye ta gi ti firche Diŋgila Charara yere.

Sutu Kariyaŋ i gani kâddi îni ta gi Faŋgaŋta ye.

Firche Kariyaŋ nî gîlaŋ na gi Nîdig Adam tere, tiro molo Diŋgila Charara yere. Dar ta gi du Firche Mahamat Yakub mbo hâgudu Firche Mahamat Arbab mbo hâgudu dar Cad mbo olonam gani ta reke de ye, ti du Jinene molo garbi nûkasi ye, yagu firchekandi ti de sina ye.

Firchekandi dar Kariye ta ye:

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Tîcho	Mâdaraŋ + Mestereŋ + Surbaŋ + Kariyaŋ
2	Dûda ta	Mâdaraŋ + Mestereŋ + Kariyaŋ + Komore
3	Milebide	Mâdaraŋ + Kariyaŋ + Dôlkoyon + Maŋgire
4	Siratiye	Âfundaŋ + Surbaŋ + Fûkuŋaŋ + Kariyaŋ + Âmunaŋ
5	Dôyo ta	Âfundaŋ + Mestereŋ + Ūraŋ + Âmunaŋ + Kariyaŋ
6	Jimmeza	Surbaŋ + Foron + Kariyaŋ + Lisaŋ
7	Haraza	
8	Ânjulu ta	
9	Sarab	
10	Hille Âwin	
11	Kûrika	Kariyaŋ + Macaŋ
12	Ântisar	Kariyaŋ + Asuŋaŋ + Surbaŋ
13	Ântisar Geŋege	
14	Ântisar Nîdigta	
15	Faŋgaŋta	
16	Jirib-Jirib	
17	Gûndo	
18	Kûdumi	
19	Muddata	

6) Firchekandi Âjumaŋ nîg

Firchekandi itilaŋa gi ti Âjumaŋ nî ye. Firche ti Arbab Îsa Âddum tere. Bîr Tebit ti alle Mestere wo nûrcinni ye, yagu Mestere molo neŋeŋer Bîr Tebit nar, hâgudu Bîr Tebit lo Kuŋga Haraza wanara. Kuŋga Haraza ti Mestere molo garbi Maŋgo molo rî hâgudu Cad molo muta ye.

Firchekandi Bîr Tebit ta gi ti Âjumaŋ nî firche ye, ti Arbab Îsa Âddum tere.

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Kasiye	Âjumaŋ
2	Mejmeje	Âjumaŋ + Kunjara
3	Dime	Âjumaŋ + Kunjara
4	Bâwude	Âjumaŋ + Kunjara
5	Oboke	Gamaŋ
6	Bîr Tebit	Âjumaŋ
7	Îjâwre	Komore
8	Sisi	Âjumaŋ
9	Kûrti	Âjumaŋ
10	Kuŋga	Âjumaŋ + ka tuu mbo
11	Kâsarus	Âjumaŋ + ka tuu mbo
12	Meŋenu Hajar Dime	Jerkeren
13	Meŋenu Teŋa	Jerkeren
14	Dime	Jerkeren
15	Gunji	Âjumaŋ
16	Bakhite	Âjumaŋ
17	Arara Dîri ta	Jerkeren
18	Bâkure	Âjumaŋ
19	Kadaŋo	Âjumaŋ

20	Âwuye ta	Bâruŋ
21	Haraza	Âjumaŋ
22	Kuma Furŋgi	Maraŋ + ka tuu mbo

Dar Âjumaŋ nî gim mâlikta tur ye. Mâlikta mbo dalaje mbo:

	Mirsi hilleŋ dalaje inda wî	Sutuŋ
1	Kuma Furŋgi Ŋâwre (Salab)	Moroŋ
2	Oboke-Dûŋgur	Gamaŋ
3	Âwiyakar	Bâruŋ
4	Meŋenu dimilij ta nî kâddi	Jerkereŋ
5	Dimilijta Bîr Tebit	Âjumaŋ

7) Firchekandi Bede Korŋgoŋok tag

Firche kâddi Bede Korŋgoŋok ta gi ti mâlikta kâddunjar kaŋ tene, ila i Miŋiki Maŋgo, Mandara Hajar-Jâbuk, Maŋgire Bede mbo Tûkul-Tûkuli mbo ye.

Yagune gîlaŋgu Mâlik Mâkke Yasin mâlik Mandara nî gi ye, tiro molo du Firche Nîndiko Miŋiki mana gi ye, tiro molo du kima ta Âbita yere, ili molo gi do dûmmo jiciriya (intigabatta) ena, Dûden Nasir Maŋgire mana gu wo ena.

Hâgudu lardi ta gi du saba kanaŋ Mestereŋ mbo, hâgudu muta saba dol lo du firchekandi Arara ta gi mbo, hâgudu rî dol lo du firchekandi Bîr Tebit mbo, hâgudu garbi dol lo du dar Cad mbo ye.

Hâkuraŋ taŋa du:

- a) Hâkura Maŋgire nîg Mâlik Sileman te, dîŋgar ta Bede ye.
- b) Hâkura Mandara nîg Mâlik Sâbun te, dîŋgar ta du Hajar-Jâbuk ye.
- c) Hâkura Nernerŋ nîg Mâlik Bara Ismayil te, dîŋgar ta Ŋjaliye ye.

d) Hâkura Miñiki nîg Mâlik Abdalla Chokota ye, dîngar ta Maŋgo
Burat te.

Firche Bede ta gi ti Dûden Nasir Arbab te.

a) *Hâkura Maŋgire nî Mâlik Sileman*

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Bede	Mandara + Miñiki + Maŋgire
2	Tûkul Tûkuli	Maŋgire
3	Tambaldiye	Maŋgire
4	Kurca	Maŋgire
5	Kuŋga	Maŋgire
6	Anndiriŋ	Maŋgire
7	Meremta	Miñiki + Maŋgire + Foroŋ
8	Welege	Sârkulaŋ + Jerkereŋ + Dîsaŋ

b) *Hâkura Mandara nî Mâlik Sâbun*

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
9	Ginda	Mandara
10	Siratiye	Mandara
11	Kûlkute	Mandara
12	Sa Kunji	Mandara
13	Israta	Mandara
14	Israta hille Chek ta	Maŋgire
15	Hajar Jâbuk	Mandara
16	Daŋgajiro	Mandara

c) *Hâkura Nerneŋ nî Mâlik Bara Ismayil*

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
17	Am Kharuba hille Dajo nî	Mandara

18	Am Kharuba hille Masaraa nîg	N̄nerneŋ
19	Am Kharuba Khartum Jadid	N̄nerneŋ
20	Achaba	N̄nerneŋ
21	Chuchta s̄ug b̄urti	N̄nerneŋ
22	Chuchta Safarne	N̄nerneŋ
23	Sabarna	N̄nerneŋ
24	Kase Mbeli	N̄nerneŋ
25	Kondoroŋ	N̄nerneŋ
26	Welege Hille Kawde	Jerkerneŋ + D̄isaŋ
27	Bede	
28	Bede Hille Njoldoŋ	Maŋgire
29	Tarawa	Jerkerneŋ + S̄arkulaŋ
30	Ajabane	S̄arkulaŋ + Maŋgire
31	Âwin Rado	

d) Hâkura Mâlik Abdalla Chokota Miŋiki nî

	Hilleŋ	Sutuŋ Masaraa
32	Hajar Nimir	Miŋiki
33	Ŋgobe	Miŋiki
34	Kuma D̄uŋgi	Miŋiki
35	Dime	Miŋiki
36	N̄ûrum ta	
37	Andiriŋ M̄ubu nîg	
38	Gidere Hille Abu Toyota	Maŋgire
39	Azurugi ta	Mandara
40	Kondola Bede	
41	Kurca	Maŋgire
42	Haraza Kulkulte	Mandara

43	Maŋgo	Miniki
44	Tembeli Maŋgo	Miniki
45	Haraza Maŋgo	Miniki + Âjumaŋ
46	Bûratta	Miniki + Âjumaŋ

8) *Firchekandi Kusube nîg*

Firchekandi kâddi Kusube nî Arara nag, firchekandi gi Kusube nî ye. Gani ta gi du Arara ye. Hâgudu hâkuraŋ tiro mbo nûrmana koy tene, ila i Âjumaŋ noŋ N̄nerneŋ noŋ ye. Firche îni ti Musa Karama ye.

Firchekandi Arara ta Firche Musa Karama Âdiŋgi ta ye:

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Gidera	Mînjiri + Kusube
2	Caraw Kase	Kusube
3	Sarafaye	Jerkereŋ + Kusube + Kulije
4	Ajilije	Foroŋ + Kusube + Jerkereŋ
5	Ustane Kuma Gânji	Maŋgire + Mînjiri
6	Ustane Nole	Kusube
7	Ustane Tembele	Kusube + Mârlaŋ
8	Njalate	Kusube
9	Korkoro	Kusube + N̄nerneŋ
10	Foroŋ	Kusube + N̄nerneŋ
11	Dûluŋa	Kusube (Dumi îni ye)
12	Arara	Kusube + Foroŋ
13	Aŋata	Kusube + Foroŋ
14	Kallaldiyo	Kusube
15	Arbata	Kusube + Âjumaŋ + Kulije

16	Gogone	Kusube
17	Dîri ta	Kusube
18	Agara	Kusube
19	Njalate	Kusube
20	Mirmiro	Kusube + Âjumaŋ
21	Kase Mbeli	Ñerneŋ + Âjumaŋ
22	Hachaba	Ñerneŋ
23	Am Kharuba	Ñerneŋ
24	Chuchta	Ñerneŋ
25	Kandaru	
26	Aŋgara	Ñerneŋ + Gufa
27	Dumbari ta	Âjumaŋ + Ūraŋ + Foroŋ
28	Kandaru	Ñerneŋ + Tînaŋ + Kusube

Firchekandi gi mâlikta mbara tene. Ila i:

1) Mâlik Hibba hille Kallaldiyo ta gi ye.

2) Mâlik Arbab Arara ta gi ye.

“Gideye” ira-ken kaŋa ye, kanaa dîniya taŋ hâkuram ûka yan koy kaŋaa nîŋ nenee lo karu ñurim lay ka wo nda orgorenniye. Hâkuraŋ nîŋ nene i: 1) Kusube 2) Âjumaŋ 3) Ñerneŋ.

9) *Firchekandi Mînjiri nîg*

Firchekandi âdaylaŋa gi ti firche Mahamat Yakub Ishak Mînjiri nî gi ye, tiro mbo nûrmaki wî dar Fora noŋ Mînjiri noŋ dar Gûro noŋ Foroŋ noŋ ye.

Yagu sutuŋ sona-sona kâddur tene, ila i: 1) Mînjiri-Fora 2) Asuŋaŋ-Kamalaŋ 3) Foroŋ-Guraŋ 4) Lûkaŋ-Dar Lûkaŋ 5) Bereje-Kûjunuŋ 6) Gufa-Aŋate.

Ndâŋa mâlikta îniŋa wî du: 1) Sileman 2) Abdulgadir

- 3) Handal 4) Mima 5) Jasir 6) Nidam 7) Mahamat 8) Sileman
 9) Ishak Raja (ti jaribe Sileman ta molo sule ye) 10) Yakub
 11) Mahamat Yakub.

Firchekandi dar Fora ta Mînjiri nî gi ti mâlikta iti tene, ila i:
 1) Kunjita Mînjiri nîg Dala Ndel 2) Kondola-Dûngi 3) Foroŋ 4) Dala
 Tûca Mînjiri 5) Dala Sûlda Gâmarkuŋaŋ 6) Kûjunuŋ Gûre Bereje.

Firchekandi Mahamat Yakub Ishak Mînjiri nî ta gi:

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Hajar Gâbine	Fûkuŋaŋ
2	Kûjunuŋ Gûre	
3	Kûjunuŋ Kase	Foroŋ
4	Kuma Furŋgi	Foroŋ
5	Kuma Jabune	
6	Jadide	Foroŋ
7	Dôroti	Foroŋ
8	Abusogo	Foroŋ
9	Gâdir	Foroŋ
10	Atomor	Mirkiriŋ
11	Teweŋ	Foroŋ
12	Kumo Ore	Mînjiri
13	Koboska	Mînjiri + Jimiya + Gamaŋ
14	Koboska Mînjiri	Mînjiri
15	Îgûrumi	Mînjiri + nûrgurtarna
16	Kondola Doŋgi	Mînjiri + Komore
17	Kôŋe	Mînjiri + Bâruŋ
18	Kaŋti	Mînjiri + Gufa
19	Sisi	Surabe + Mînjiri + Gamaŋ
20	Asbure	Mînjiri
21	Ŋabare	Mînjiri + nûrgurtarna

22	Kuŋga	Macarŋ
23	Chôdiŋ	nûgurtarna
24	Kûrti	Kulije
25	Dûweliŋ	Mînjiri + Kunjara
26	Fora	Mînjiri
27	Dûrti	Asuŋarŋ
28	Zibde	Mînjiri
29	Himeda	Mînjiri
30	Suwane	Mînjiri + Gamaŋ
31	Asmuluk	Mînjiri
32	Kuchkucheta	Mînjiri + Gamaŋ
33	Îriji Keŋa	Âjumaŋ + Mînjiri
34	Îriji Erdi dole	Âjumaŋ + Mînjiri
35	Kurca Ndorjo	Foroŋ + Mînjiri
36	Mesmeje	Mînjiri + Foroŋ
37	Kâruba	Asuŋarŋ
38	Kâmaliŋ	Asuŋarŋ
39	Nabagaye	Asuŋarŋ
40	Dâgajiro	Asuŋarŋ
41	Châlluki	Gamaŋ
42	Alfayige	Lûkaŋ
43	Chakam-Chakam	Lûkaŋ
44	Hille Ârinje	Gufa
45	Nogor-Nogor	Foroŋ
46	Mâkke ta	Mînjiri
47	Nagajiki Bîdi	
48	Gamarkuŋi	Mînjiri
49	Fârik Abdalla ta	Mînjiri
50	Hille Fâki Sayidna	Mînjiri

	Yakub	
51	Dûluᅇa Jamata	Mînjiri
52	Kîᅇgita	Mînjiri
53	Tamunta	Macan
54	Kurca	Mînjiri
55	Fârik Ârinje hille Haj ta	Mînjiri
56	Sibit	Gaman + Kunjara + Dîsan + Mînjiri
57	Kojojoma	Macan
58	Aᅇata Gufa	Gufa + Foron
59	Dîlmaᅇa	Asuᅇan + Soron
60	Gûre	Asuᅇan + Soron
61	Liᅇa	Asuᅇan
62	Âbu Dâyiye	Asuᅇan + Macan + Jâbunaᅇ + Foron
63	Kûjunuᅇ Celcela	
64	Barde	Mînjiri + Dîsan
65	Rîwina	Mînjiri
66	Rijil Nabag	Asuᅇan
67	Dîlmaᅇa	Asuᅇan
68	Îᅇari	Gaman + Asuᅇan + Jimiya
69	Cêrkeri	Gaman
70	Cêrkeri	Gaman + Mînjiri
71	Âbu Dayiyeta	nûrgurtarna
72	Dâgajiro	Asuᅇan + Mînjiri + N̄neren
73	Cakam-Cakam	Lûkaᅇ + Mînjiri
74	Alfege Aramta	Lûkaᅇ
75	Alfege Hille Kâddi	Lûkaᅇ + nûrgurtarna
76	ᅇabare Kaseᅇ	N̄umuri + Âmunaᅇ
77	Barde	Dîsan

78	Bereņa	Bâruņ + Kulije
79	Teweņ	Mînjiri + Gamaņ
80	Jamata	Mînjiri + Macaņ
81	Tiņgitta	Mînjiri + Komore
82	Sibit	Gamaņ + Mînjiri
83	Tâmutta	Mînjiri + Macaņ
84	Gâmurkuņe	Mînjiri + Âjumaņ
85	Gos Abulaganta	Mînjiri
86	Ârdeba	Mînjiri
87	Kûnunari	Mînjiri
88	Temereņa	Mînjiri
89	Mûkute	Mînjiri + Foroņ
90	Mogota	Mînjiri
91	Îchbare	Ûraņ + Mînjiri
92	Aņate	Gufa
93	Fura Kobe	Mînjiri
94	Aja Jâmus	Mînjiri
95	Korkoro	Mînjiri + Kulije
96	Kurca Ņgurumi	Mînjiri
97	Kurca Âņgay	Mînjiri
98	Fârig Ârinje	Mînjiri
99	Rîdaga	Mînjiri
100	Kijil Kijile	Mînjiri
101	Fârig Ustata	Maņgire + Mînjiri
102	Ņânji Kabide	Kunjara + Mînjiri
103	Ida Dûņgi	Mînjiri

10) *Firchekandi Hâbila tag*

Firchekandi gi ti mâlikta koy tene. Mâlikta ila i:

1) Firche Abduljalil Ndirko, tiro molo du kima ta Chette Abduljalil kulu sininta 1956 koy taka. Firchekandi ta gi hille Îyor yere. Sutu ta gi du Âmburcuŋgi ye.

2) Mâlik Dûd Mura gani ta gi Andarboro ye, sutu ta du Gurabaŋgi ye.

3) Mâlik Gamaŋ nî gi du Kejeŋgese ye.

4) Mâlik Âsuŋaŋgi gi du Kâmalaŋ na ye.

5) Mâlikkandi Macaŋ nî gi koro îniŋa molo tîŋ Âbu Dâhiye tam tûkare. Lukkur-lukkurdi tag dîsir na gi lo ti ye:

Mâlik Gôs ti alle hakim tere. Wâkit Âbu Richa sultan Bereje nî gi Dar Masaram gâli mbo sene 1905 kar tayi-gim, Mâlik Gôsko kîbin ninje de Dîrijel dumi Masaraa nî gim koy tanara. In ken Âbu Richa ta Dîrijelko ucumaŋa. Yagu mâsik ka sallu ige gi de tiriŋa, Bereje i mâsikko koroo îniŋa mbo ûmmanto îya rînaŋ Masaraa kîbin înje ila wo de “Kûmmani” irnen, Mâlik Gôs du tûmmana.

Sultan Âbu Richa Dar Masaro le tîŋa Gôs taŋ nenee wî du ti mâsikko tûmmana gu kûri tiyen mâlikkandi molo ndisu Firche Îbedalla Kombo-Kombo wo gani Âbu Dâyiye tam unduŋa.

Hâgudu ti tîya-kunuŋ, Aliyo ta Banda mbo firchekandu wândatirna, inta wo leyu Koboyo Diŋgila wo gani tam unduŋa. Hâgudu Koboyo tîya, Nurta Bilal Jaga mbo firchekandu wândatirna, inta wo le Bilal Barra wo unduŋarniye. Yagu lukkur-lukkurdi gim, mâlik noŋ dimilij noŋ firche noŋ marka wî kooy darje îni tîle mâlik de ye. In ninda mbo firche gi tûkanniye.

Hâgudu mâlikta koy kâddur tene. Firchekandi Hâbila ta gi dîŋgarta tur tene, ila i: 1) Haram Kawal-Gamaŋ 2) Îyor-Âmburcuŋ 3) Andaraboro-Gurambaŋ 4) Dîlisu-Fûkuŋaŋ 5) Guraŋ-Darnaŋ.

Firchekandi Hâbila ta gi:

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Âbu Dâyiye	Dîsaŋ + Asuŋaŋ + Jâbunaŋ
2	Cherkere	Gamaŋ + Agumaŋ
3	Kejengese	Gamaŋ + Agumaŋ
4	Haram Kawal	Gamaŋ + Agumaŋ
5	Tembeli	Bâruŋ
6	Ŋgurumi	Gamaŋ + Agumaŋ
7	Hâbila	Kunjara + Agumaŋ + Gamaŋ + Jâbunaŋ + ka tuu mbo
8	Simmbila	
9	Îyor	Âmburcuŋ
10	Abor Masaraa	Dîsaŋ
11	Umande	Gurambaŋ
12	Sala	Mînjiri
13	Anndarboro	Gurambaŋ
14	Tarcana	Gurambaŋ + Mînjiri
15	Bororo	Gamaŋ i gani kaŋ ene
16	Salka	Gurambaŋ
17	Sîdok	Gurambaŋ
18	Ajilija	Gurambaŋ + Foroŋ + Kulije
19	Fârig Dîliso	Foroŋ + Fûkuŋaŋ
20	Dîliso Kâddi	Fûkuŋaŋ + Kulije
21	Mâdi	Fûkuŋaŋ
22	Nagaŋje	Gurambaŋ
23	Dîra	Gurambaŋ
24	Mornoŋ	Mînjiri
25	Ârom	
26	Goroŋ	Mandara + Macaŋ

27	Nagire	
28	Kechemere	Dùllaŋ
29	Kuma Kujungur	
30	Asra	Gurambaŋ + Mirkiriŋ
31	Châloloki	Gamaŋ
32	Aram ta	Mâdaraŋ + Gamaŋ
33	Dar Âwin	
34	Îjâri	
35	Ûruŋ	
36	Gûndo	
37	Rûsaŋa	
38	Gum Sakit	
39	Lumani	

11) Firchekandi Gûbbe tag

Firchekandi Gûbbe ta gi ti firchekandi Dîsaŋ nî ye. Bûga ta gi du Gûbbe ye. Firche Adam Îdiris Dâbi ta ganim nuŋuŋanni gi ti kima ta Barra Adam “Nağaldaŋa” ye. Hassa ninda gi du Jamal te.

Lardi ta muta na gi Forboroŋa mbo ye, hâgudu lardi saba na gi du Kînoya mbo ye, lardi ta rî na gi du Hâbila mbo ye, lardi ta garbi na gi du dar Cad mbo ye. Nenee taŋa kûde ninda wî i: Dîsaŋ, Kunjara, Numuri.

Fircheŋ îniŋa wî: 1) Adam Îdiris Dâbi 2) Barra Adam Îdiris Dâbi 3) Jamal Abdujabbar.

Dalaje îniŋa wî: 1) Kunjara i ka Ibrahim Sâyid taŋa ye. 2) Dîsaŋ hâkura îni Dîse ye.

Hâkuraŋ îniŋa wî Dasa mbo Ambiliŋ mbo ye. Nenee îniŋa wî Kunjara mbo Dîsaŋ mbo ye.

Firchekandi Gûbbe ta Dîsaᅇ nî gi:

	Hilleᅇ	Sutuᅇ Masaraa
1	Ambiliᅇ	Kunjara
2	Jaᅇit	Dîsaᅇ
3	Dûluᅇa	Dîsaᅇ
4	Dambusa	Dîsaᅇ
5	Kurcha	Dîsaᅇ
6	Dasa	Kunjara + Dîsaᅇ + Tînaᅇ
7	Talhaya	Kunjara
8	Tûndusa	Kunjara + Dîsaᅇ
9	Hamnda	
10	Ârdeba	
11	Kire-Kire	Kunjara + Dîsaᅇ
12	Am Kaba	Kunjara
13	Am Dâbuk	Kunjara
14	Tambali	Dîsaᅇ + Fûkuᅇaᅇ
15	Hajilija	Dîsaᅇ
16	Dokomta	
17	Kecheker	Gurambaᅇ + Fûkuᅇaᅇ
18	Dîᅇjar	Gurambaᅇ
19	Sunta	Gurambaᅇ
20	Bandata	Gurambaᅇ + Kunjara + Dîsaᅇ
21	Bakatata	Kunjara
22	Ker Wajid	Gurambaᅇ + Dîsaᅇ
23	Tundusa	Gurambaᅇ + Dîsaᅇ
24	Arrabak	Gurambaᅇ + Dîsaᅇ + Asuᅇaᅇ
25	Himmeda	Gurambaᅇ
26	Janna Barra	Dîsaᅇ + Asuᅇaᅇ
27	Keceker	Dîsaᅇ

12) *Firchekandi Forboroŋa tag*

Firchekandi Forboroŋa tag ti Firche Abdulhamid kima Ishak Nahid Hagar ta gi ye.

Firchekandi gi ti gîlaŋ mâlikkandi daŋa Abdalla Kîdik ta ye. Yagune sultan Masaraa nî Baharaddin ti kimiŋ sultan Siŋar ta nî gi taŋa wî wo awun tento tîkala, yagune darje Siŋar ta nîŋa wî ganii kaŋ eŋeŋere. Tu garbi Cad mo Anjireme ira gi mo ye, ilim saltana Siŋar ta nîŋa indiye, hâgudu saba kanaŋ du Dar Masara ye, hâgudu muta na gi du Wadi Sale Dar Furko nûrcuŋa gi ye. Hâgudu firchekandi gi du ti ka kâddur tene. Ila i Siŋarta, Bereje, Masaraa.

Alle Mâgurura ru urinniye, yagun Mâgurura ti caki muta Cad mo ye, ili ti Dar Siŋar ta nî yen, in kenu mirsi ila le Forboroŋa uruŋaye. Forboroŋa ti Dar Masaraa nî ye, nene i Hissen Abdalla Kîdik ta ye, lardiŋ taŋa du rî-saba firchekandi Kino ta gi ye. Rî-garbi firchekandi Gûbbe ta gi ye. Saba dol lo du Dar Fur te, muta-garbi dar Cad te.

Firchekandi Forboroŋa ta gi ti: 1) Abdalla Nahid 2) Ishag Nahid Hagar 3) Abdulhamid kima Ishag tag

Hilleŋ wîm ninda wî i:

1	Forboroŋa
2	Tamra
3	Jîmeza Bâbikir hilleŋ kaŋ
4	Boro
5	Kajabagul
6	Hajar Bagar
7	Salmanja
8	Welege
9	Korenaŋa

10	Ramakaya
11	Tayiba

Yagu hasa na wî fircheṅ mbara ye:

- 1) Firchekandi Siṅarta nîg Firche Abdulhamid Ishag Nahid
- 2) Firchekandi Masaraa nîg Firche Sale Sayir Abdalla

Hâgudu dalaje kaṅ na wî:

- 1) Dala Hasan Abdalla Kîdik te, ti Masara Fûkuṅaṅgi ye.
- 2) Dala Bihayra Tacharon (Dala Kamis) Dala Dajo
- 3) Dala Siṅarta nîg

13) Firchekandi Kino tag

Gîlaṅgu Firche Hissen Njûkute sutu Nûmuri mana gi yere.

Yagu ti ndû tenen, nenee taṅ ndisu firchekandi ta gu kul Firche Âbu Sin sutu Matarmbe mana Dâgajiro lo nara gu wo ûṅanniye.

Tiro sultan lo firchekandu tûṅanniyere, yagu Umnda Abdalla Banda umnda Tonoko ta gu uya-kunuṅ Âbu Sinko firchekandi molo njûr sijn mo lun, Sileman Abdigile wo gani tam nâyirito unduṅa. Yagun nîyembo rûgurta tândaṅina, sultan tiro molo kulu Harun ta wo tûṅa, hâgudu Harun molo du Sileman ta kimo tûṅa. Yagu hukum koroo îniṅa molo sene 1995 molo tîṅa.

Firche Sileman tîya-kodo, kima ta Adam Sileman gani tam tuṅuṅa. Yagu kaṅgi tu Adam ta tîyar Zakariya firchekandu ninnde gu ûṅto tîkala, yagu sultan îya rînaṅ Nûren “Andagabo” wo tûṅa.

Nûren Mahamat sutu Nûmuri mana gu unduṅa, tiro molo du Mahamat Musa sutu Surbaṅ mana gu unduṅa, âmin-âmin koy tindaye.

Lardi firche gi ta gi muta dol Forboroṅa ye, rî dol du Hâbila

ye, garbi dol du Gûbbe ye, saba dol du Dar Fur mbo madaldi Âzzum ye.

Firchekandi Kino ta gi:

	Hilleŋ	Sutuŋ Masaraa
1	Magarse Jîne	Mirkiriŋ + Numuri + Nerneŋ
2	Magarse Âjumaŋ	Âjumaŋ
3	Kaskaru	Numuri + Âjumaŋ
4	Dâyro	
5	Magarse Numuri	Numuri
6	Keŋo	Metermbe
7	Magitiya	Metermbe + Jâbunaŋ
8	Haraza	Lere + Asuŋaŋ
9	Wâygo	Maŋgiriŋ
10	Mamun Lere nîg	Tôroŋ + Lere
11	Joroko Dibnagira	Surbaŋ
12	Joroko Kâddi	Surbaŋ + Macaŋ
13	Bûraŋa	Jâbunaŋ + Mirkiriŋ
14	Kijaŋ	
15	Safari	Mârkuŋaŋ + Nerneŋ
16	Hille Fâki	Lere

Firchekandi Musa Kamis Mahamat ta gi mâlikkandi mbo hâkuraŋ mbo ye, ila i: 1) Metermbe 2) Numuri, gani îni Magarse ye 3) Jâbunaŋ, gani îni Forboroŋa ye.

14) Firchekandi Kôbore tag

Firchekandi Cikab ta gi ti Fôfo yere, firchekandi gi ti ka Fûkuŋaŋ nî lo Furta wo nûrcirni ye, Dar Masaram sultanko ma unduŋda-gim.

Hâgudu Timbiri Dâwudko ûṅa. Firchekandi gi ti gûru koy Mirkiriṅ nî ye. Hâgudu Timbiri tîya, kimiṅ taṅ firchekandu wândatiren, baba îni ta tîyar Abakora tene-de firchekandu nulte gu endeleṅaye. Abakora ti tîyar ta Ṃamsa Abdulgadir molo kâddi ye, hâgudu Abakora tîya, tîyar ta Yusif Abdulgadir tula.

I kooy Gereṅeṅ ye, Abdulgadir Ṃamsa wo Sultan Âbakar tiro gani Murne ta ilim tâyiriteyeka tunduṅa.

Firchekandi Ibrahim Yusif Abdulgadir Ṃamsa (Murne) ta gi:

	Hillen	Sutuṅ Masaraa
1	Ûruṅ Hille Tarawa	Macañ + Târsumbe
2	Noye	Târsumbe
3	Tachar-Tachar	Mînjiri + Târsumbe
4	Dar Âwin	Dîsaṅ Mâlik-goṅ + Târsumbe
5	Guraṅ	Âbunaṅ
6	Ândilef	Tînaṅ + Târsumbe
7	Siwe	Âmburcuṅ + Macañ
8	Kûsul	Târsumbe
9	Tulus	Târsumbe
10	Morro	Târsumbe
11	Hille Erdi	Târsumbe
12	Dûdduk	Târsumbe
13	Acamara	Macañ + Mereṅa + Târsumbe + Ṃumuri
14	Dâbaṅa	Mereṅa
15	Tunfukka	Mînjiri + Âjumaṅ
16	Andaṅa	Asuṅaṅ + Mûraṅ
17	Kuma Bede	
18	Arara	Ṃumuri + Mûraṅ
19	Rôce	Mereṅa + Âjumaṅ

20	Nennemi	Âjumaᅇ
21	Koneli / Kebere	Âjumaᅇ
22	Kûsul	Tînaᅇ
23	Amsidere	Macaᅇ
24	Sugune	Mînjiri + Âjumaᅇ
25	Hille Fârik	Macaᅇ
26	Âmbikeli	Âjumaᅇ + Kunjara
27	Tâni Sisi	Mârkuᅇnaᅇ + N̄umuri
28	Tâni Ndeli	Mârkuᅇnaᅇ + Tînaᅇ + N̄umuri
29	Fôfo	Komore
30	Tûndusa	Dîsaᅇ
31	Môde	
32	Âtik	
33	Kûrti	
34	Korbo	

15) Firchekandi Tachafa Fûkuᅇnaᅇ nî gi

Firchekandi Tachafa Fûkuᅇnaᅇ nî gi Firche Ismayil Baru ye. Alle firchekandi gu nenerni gi Âfandi Ibrahim Yakub Ibrahim Dar Furi yere. Yagu tiro mbo iyaᅇa ta Aza Hanifa mbo koy wayana molo firche Ismayilko unduᅇaye.

Firchekandi Tachafa Fûkuᅇnaᅇ nî gi:

	Hilleᅇ	Sutuᅇ Masaraa
1	Tachafa	Fûkuᅇnaᅇ
2	Salame	
3	Ârdeba	
4	Am Haraza	
5	Gûndo	

6	Milebide	
7	Ser Tomoŋe	
8	Nejeloni	
9	Nili	
10	Are	
11	Kâmkali	
12	Sisi	
13	Jayin Tîlo	
14	Korbo	
15	Dofor	
16	Barakat	
17	Jâdide	
18	Dofor Furta	
19	Istirene	
20	Askinite	
21	Hajar Îse	
22	Tarcana	
23	Randile	Âmburcuŋ + Tînaŋ
24	Tundusa	
25	Gidera	
26	Markuba	
27	Gôs Âmir	Ka ninderniŋa wî Sultan Âbakar noŋ ka Dîrimbaŋ noŋ yere.
28	Asuŋa	
29	Hugune	
30	Côlolo	
31	Beda	
32	Ŋûri Kuma	
33	Sâwe	

34	Ajilija	
35	Mûkut	
36	Mile	
37	Îjârîno	
38	Urabe	
39	Okkori	
40	Katir	
41	Adidi	
42	Mindine	
43	Fôji	
44	Tâchachuki	
45	Kera	

16) Firchekandi Kîrendik taq

Firchekandi Kîrendik ta gi Firche Abdalla Âbakar Zîber te. Ti firche Surbaŋ nî Kîrendik na gi ye, hâgudu darje nulusi wî Zîber taŋ tunuba ye, inta wo “Rûse Hafir Rûse” undunurinniye.

Firchekandi Abdalla Âbakar Zîber ta gi:

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Kîrendik	Dîsaŋ + Asuŋaŋ + Âmburcuŋ
2	Rûse	Surbaŋ + Gereŋeŋ
3	Kideda	Tînaŋ + Kusube
4	Fagas	Surbaŋ + Fûkuŋaŋ + Asuŋaŋ
5	Hajar Gâdi	Lere
6	Lîma	Surbaŋ
7	Chutak	Asuŋaŋ
8	Am Rakina	Surbaŋ
9	Gâdir	

10	Jûrnaŋ	Jûrnaŋ
11	Bîr Dâbuk	Maŋgire
12	Gireda	Surbaŋ
13	Ragide	
14	Ramata	
15	Marayat	
16	Hachaba	Fûkuŋaŋ
17	Jîmeza	Dîsaŋ + Sîrnaŋ + Tînaŋ

17) Firchekandi Jamal Bâdawi Katir “Bidine” tag

	Hillen	Sutuŋ Masaraa
1	Bûre	Fûkuŋaŋ
2	Sirefa	Komore
3	Rûkka	
4	Gânja	
5	Bidine	
6	Galala	
7	Ârdeba	
8	Muraya	
9	Mbimbice	
10	Âbari	
11	Ârbari	
12	Girese	
13	Korome	
14	Korome	
15	Fâjaki	
16	Duwane	

18) Firchekandi Chelbe tag

Firchekandi Chelbe ti darje sininta 30 tuɗuna. Kima ta Mahamatko ûna tene-de, Ârinje sene 1998 aye 1 jo 19 uya. Umudiye Mahamat Chelbe ta gi hille Gûre Kâddi uriye.

	Hillen	Sutun Masaraa
1	Bûlaye	Asuɗaɗ + Âmunaɗ + Tacharkunaɗ
2	Kûrti	Asuɗaɗ + Âmunaɗ
3	Âbu Nayima	Asuɗaɗ
4	Gâdir	Asuɗaɗ
5	Hajar Bûke	
6	Garadaya	Asuɗaɗ
7	Jûrnaɗ Dalata	Asuɗaɗ + Surbaɗ + Jûrnaɗ
8	Dalam	Asuɗaɗ
9	Gunji	
10	Berte	
11	Koɗgom Junub	Âmunaɗ + Fûkuɗaɗ
12	Rijil Nabag	
13	Âbu Nayima Chimal	Âmunaɗ + Asuɗaɗ + Kariyaɗ
14	Âbu Nayima Wasti	Âsuɗaɗ
15	Kûjunaɗa	

19) Firchekandi Kase Jinene molo saba nag

Firche Abdalaziz Âli Hanno ta gi, Âmunaɗ Âbu Nayima taɗa ye.

	Hillen	Sutun Masaraa
1	Hachaba Tegere	Âmunaɗ
2	Kûmme	Tôroɗ

3	Âbu Nayima Chimal	Âmunan
4	Âbu Nayima	Âmunan
5	Âbu Nayima	Âmunan
6	Rijil Nabag	
7	Bûlaye	
8	Mazarub	
9	Âbule	
10	Kajanaña	
11	Hille Dâbbe	
12	Dalba	
13	Kônga Chimal	
14	Jayin Tîlo	
15	Mukchacha	
16	Todorona	
17	Mazarub Tama	
18	Hachaba Toche ta	

20) Firchekandi Sileman Dîna tag

Firchekandi Sileman Dîna ta Ismayil Adam Nimir mbo i sutu Lere ye.

	Hillen	Sutun Masaraa
1	Biri Karaza	Jâbunan + Lere + Âmunan + Asunan
2	Biri Zaltaya	Guramba + Jâbunan + Lere + Âmunan + Kariyan
3	Biri Hajar Bibi	Gufa + Lere
4	Biri Jûrnan	Jûrnan + Surban + Lere
5	Magma (Biri mbo Tâchabaki mbo olonam)	
6	Hille Karak	

7	Hille Borgo	
8	Achar Wâli	Dîsaŋ + Maraŋ
9	Achar Wâli Dîsaŋ	Dîsaŋ
10	Achar Kuje	Dîsaŋ
11	Achar Mârarit	Dîsaŋ
12	Tâchabaki hille Mîma	Dîsaŋ
13	Tâchabaki hille Borgo	Dîsaŋ
14	Tâchabaki hille Borgo	Goŋkakaŋ
15	Tâchabaki hille Mîma	Goŋkakaŋ
16	Arfa Mîma	Dîsaŋ
17	Milebide Nîso	Dumi Fûkuŋaŋ nî ili ti Ishak Ndo Kunji Fûkuŋaŋ nî kûjo tindirniŋiye.
18	Fur Wâli Daŋata	Goŋkakaŋ
19	Fur Wâli Kuma	Goŋkakaŋ
20	Libiri Lere (Himmeda, Arda, Siratiye)	
21	Biri Gurambaŋ	Gurambaŋ
22	Noye	
23	Wahide	
24	Wahide Kârtum Jâdid	
25	Fur Wâli Goŋkakaŋ	
26	Libiri	
27	Libiri Hîmeda	
28	Libiri Arda	
29	Libiri Siratiye	
30	Libiri Âtoro	
31	Libiri Hachaba	
32	Korome	
33	Dûwed Nukta	
34	Amchirena	

35	Kâlmokari	Mûraᅇ	Dûmi Muraᅇ nî
36	Asirne	Mûraᅇ	
37	Asirne Haj Chagir	Mûraᅇ	
38	Am Ich	Mûraᅇ	
39	Am Ich	Lere	
40	Gurase	Fûkuᅇaᅇ	
41	Âburandi Hille Kurca (Hamid Mahamat Adam)		
42	Biri Istirene	Lere	
43	Mâtawi		
44	Gîrnaᅇa		
45	Karak Hille Kir	Goᅇkakaᅇ	
46	Achar Hadahid		
47	Ardamata Chârik Kûbri		
48	Kokorike		
49	Dûwed		
50	Dûwed Hillele		
51	Dûwed Kûrbo		
52	Dûwed Saᅇgar	Âmburcuᅇ	
53	Sildi		

21) *Firchekandi Dar Kase taᅇ*

Firchekandi Dar Kase taᅇ gi taᅇ nenee i Annur Umar Êdiris noᅇ Abdalaziz Abdalla Yusif noᅇ Sale Arbab noᅇ ye.

	Hilleᅇ	Sutuᅇ Masaraa
1	Hâbila Kanare	
2	Sildi Kase	Tîraᅇ
3	Gâsajne	

4	Kûsul	Tînaᅇ
5	ᅇariya	ᅇumuri
6	Rôce	Mûraᅇ
7	Mejmere	Soroᅇ
8	Ūrbe Âtite	Fûkuᅇaᅇ
9	Ūrbe Kaseje	Fûkuᅇaᅇ
10	Njocoke	Soroᅇ
11	ᅇârîᅇo	
12	Ūrbe	
13	Chorkoldi	
14	Hille Zagawa	ᅇerneᅇ
15	Kondola Jesa	ᅇerneᅇ
16	Ndukure	
17	Murli Hille Kâddi	
18	Murli Kûdumi	
19	Âburandi	
20	Kaja	
21	Hachaba	
22	Gâdir	Komore
23	Tabarik	
24	Kûka	
25	Kûdumi	
26	Fur Wâli	Gonᅇkakaᅇ
27	Daᅇata	
28	Âmmo Amini	
29	Giriri	
30	Kâskidik	Komore
31	Darkota	Komore
32	Naga	Komore

33	Zawiya	Foroᅇ
34	Dôroti	
35	Mara	
36	Tîre	
37	Gokar	Mestereᅇ + Maᅇgire
38	Kûro	Mestereᅇ + Mûraᅇ
39	Ilili	Dîsaᅇ
40	Atik	Dîsaᅇ
41	Tûnduᅇ	Dîsaᅇ
42	Kûrti	Dîsaᅇ
43	Amchidera	Dîsaᅇ
44	Ustuware	
45	Kônde	
46	Arara	ᅇumuri
47	Haraza	
48	Hôgone	Âbunaᅇ
49	Wastane	Âbunaᅇ
50	Karnak	Foroᅇ
51	Mestere Kase	Mestereᅇ + Foroᅇ + Maᅇgire
52	Kase	Maᅇgire i gani Foroᅇ nî me ye
53	Kâruba	Mestereᅇ + Maᅇgire
54	Am Haraz	Kooy Foroᅇ nî ye
55	Kuᅇga	Maᅇgire + Mestereᅇ
56	Adala ta	Mestereᅇ + Maᅇgire + ᅇnerneᅇ
57	Ker Wajid	Muruᅇaᅇ
58	Dîrijel	Gereᅇneᅇ
59	Kanare Hille Kûrbo	Gereᅇneᅇ
60	Kanare Areba	Miᅇiki
61	Korome	

62	Bôro	
63	Dûwed Hille Kâddi	
64	Dûwed	Kasabaŋ
65	Erdi	
66	Koro	Ñerney
67	Bîr Madine	Ûraŋ

Masaraa Sudan mo gani tuum inda wî

Masaraa Gireda taŋ mbo Jokhana Zarga taŋa mbo

Masaraa Gireda taŋa wî nasko ne saltana koy Jokhana Zarga ne indaye. Masaraa Jokhana taŋa wî i Surbaŋ ye. Masaraa Gireda taŋa wî du Maŋgire ye, hâgudu gani ilim hâkuraŋ îniŋa wî wo nûna wî sultanta Furta nîŋa wî ye. Masaraa Surbaŋ i Sultan Sileman Salun ira Furta nîŋ gi taŋ mamaŋ ye.

Gireda taŋa ka i Masaraa Maŋgire ye, mâlikiyo koy nenenniŋa ye. Mâlikta îniŋa ila i:

1. Mâlik Sagur	10. Mâlik Hissen ti juri Âli Dinar
2. Mâlik Awod	Ârinje Rizegatta mbo na ilim
3. Mâlik Bôdur	nîyembo nusuruna ye.
4. Mâlik Jar	11. Mâlik Dûd "Jo mbîri tâlandira"
5. Mâlik Albayin	12. Mâlik Mahamat Nadif
6. Mâlik Musa Matar	13. Mâlik Yagub
7. Mâlik Albayin	14. Mâlik Mahamat
8. Mâlik Laben	15. Mâlik Yagub ti âmin-âmin koy
9. Mâlik Dûd	ninda gi ye.

Masaraa Gadarif taŋa

Masaraa i dar Gadarif wâkit uŋuŋa gi wâkit Mahamat

Ahmat Mâhdi ta dar Habach mbo noru ene ilim ununarniye. Mahamat Ahmat wâkit Habach mbo usuri-ilm, Masaraa koy nusurii Mahamat Ahmad tañ ka mbo gê îndirniye, Habachta wo rayin dar înim walana.

Hâgudu ka dûni Gadarif ta gani ilim nindirniña ila mutu ken dar muta waka, gani ili fero riñ sîngee îriju loyn sede ne tinde-de, Masaraa ko sede nunjursin sîngee yasin ganu lûtturañ ununã. Hâgudu ka dar Habach taña ila kêru Masaraa wo nunjuri ige-de, nuran de dar ilu ûtturaña.

In ken gani ilu âsur ûtturaña aniñaa nîyembo tumisen, âjijaña Ache Falatiye ira gi âju koy tâjiñanniye. Ili molo gani ilim ka kâddur ûka, hâkkuma koy gani ili kalla yen kosin âsuri wâsiye tûtturaña, kâcamuu mbo aniñaa mbo buraga âyñge "Zaharat Chamis" taña mbo âmin-âmin koy oyeye.

Masaraa Gadarif ninda wî senten mo 30 lo 40 ye. Hâgudu bûga Gallabat ninda wî du 80 ye. Ka Masaraa i lardi Sudan ta dar Habachko nâbaniña ilu rûcuñ nuñuña ye. Bûgañ îniña kâddunjar wî Gallabat, Bandakaw, Gurecha, Âtbarawi, Dôka, Basunda.

Hâgudu hilleñ sina wî mbo bûgañ mûgula wî mbo Dôka, Bandakaw, Basunda, Bâbikiri, Am Karayid, Rachid, Jabal Gena, Khor Zaraf.

Hilleñ îniña du kâddur ye, yagu gim baka de mûmmana: Tored, Jazuli, Tamra.

Masaraa i ganii tuum koy inde, ganii ila:

1. Fawo	5. Jazira-Aba
2. Damazin	6. Kosti
3. Sinja	7. Kurdufan
4. Nîl-Abiyad	8. Murayad

Masaraa i Bar Cad ta gi molo lardi Habach mbo Sudan mbo ene-gim naka ye. Ganii hasa mûmmana wîm Masaraa i de kâddur ye. Intiki-ken 4,000,000 molo koy kâddur ye.

Konton Masaraa nîŋ dar Cad mana wî

Konton Masaraa nîŋ dar Cad mo dumii mâlikta Masaraa nîŋ Cad mana wî gani îni hasa na gi Mîdiriye Asuŋa ye. Gani gu tiro Faransiyinta nî ja dol lo sene 1919 ilim ketel Cad mo urmanaye.

1) Konto Gereŋe

Mâlikta nurecudurna wî:

1) Mâlik Adam Mustafa 2) Mâlik Ahmad Baraka 3) Mâlik Harun Mahamat Ahmad 4) Mâlik Ishak Harun 5) Mâlik Jîddo Harun Ishak. Jîddo ti âmin-âmin koy mâlik lo ninda ye.

Hilleŋ îniŋa wî:

	Hilleŋ	Sutuŋ Masaraa
1	Tâbari Mirsalta	Ûraŋ + Tegereŋ
2	Tâbari Wadita	Kunjara + Kariyaŋ
3	Gundo Tandorta	Âwurnaŋ + Ûraŋ
4	Âjine	Ûraŋ
5	Mâdaraŋ	Mâdaraŋ + Âwurnaŋ
6	Tandi	Mâdaraŋ
7	Hilele	Kariyaŋ
8	Kûdumi	Kariyaŋ + Kûrŋgulaŋ
9	Corota	Kariyaŋ

10	Tembeli	Kariyaŋ
11	Siratiye	Kariyaŋ
12	Tondoŋ	Kariyaŋ
13	Muraye	Tegererŋ
14	Geŋeŋge	Tegererŋ
15	Sisi	Tegererŋ
16	Ârdeba	Tegererŋ
17	Tegere	Tegererŋ
18	Mecce	Macarŋ + Tegererŋ
19	Hajilija	Macarŋ + Gereŋerŋ + Asuŋarŋ
20	Gûndo	Macarŋ + Tegererŋ + Maŋgiriŋ
21	Tândalti	Asuŋarŋ + Tegererŋ
22	Liŋe Birediya	Mâratinŋ
23	Liŋe Garfata	Jâbunarŋ
24	Liŋe Bûtata	Dîsarŋ
25	Liŋe Jati	Jâbunarŋ
26	Liŋe Garaday	Mâratinŋ + Gereŋerŋ
27	Liŋe Dîsarŋ	Dîsarŋ
28	Bôro	Ûrarŋ
29	Ili	Ûrarŋ
30	Kârtum	Gereŋerŋ
31	Hawata	Gereŋerŋ
32	Gokorŋgita	Gereŋerŋ
33	Gerene	Gereŋerŋ
34	Tukuyi	Gereŋerŋ
35	Tukuyi	Dîrmbaŋ
36	Milebide	Gereŋerŋ
37	Sandi Fôk	Gereŋerŋ
38	Dôroto	Gereŋerŋ

39	Line Berediye II	Gereneᅇ
40	Line Berediye III	Gereneᅇ
41	Nodorchoᅇ	Gereneᅇ
42	Babunusa	Gereneᅇ
43	Ambeliya	Goᅇ Mûraᅇ
44	Atachane	Goᅇ Mûraᅇ
45	Butte	Goᅇ Mûraᅇ
46	Fârig Joroko	Goᅇ Mûraᅇ
47	Kunji Ŋârama	Goᅇ Mûraᅇ
48	Muraye	Goᅇ Mûraᅇ
49	Anjukuttumuna	Goᅇ Mûraᅇ
50	Îyer	Goᅇ Mûraᅇ
51	Tillita	Dîsaᅇ
52	Amkaruba	Dîsaᅇ
53	Hachaba	Dîsaᅇ
54	Gilane	Dîsaᅇ
55	Wâriwarita	Soroᅇ
56	Ârdeba	Goᅇ Mûraᅇ
57	Joroko	Dîsaᅇ + Tegereᅇ + Âwurnaᅇ + Miᅇiki + Asuᅇaᅇ + Mereᅇ + Âbunaᅇ
58	Dodorok	Asuᅇaᅇ
59	Koᅇore	Asuᅇaᅇ
60	Wallad	Asuᅇaᅇ
61	Kodolok	Asuᅇaᅇ
62	Askinite	Asuᅇaᅇ
63	Ndâtirne	Asuᅇaᅇ
64	Andaja	Asuᅇaᅇ
65	Galane	Asuᅇaᅇ
66	Njindi	Asuᅇaᅇ

67	Tîrti	Tegereᅇ
68	Ebetenᅇgi	Tegereᅇ
69	Âdikota	Tegereᅇ
70	Gadarif	Tegereᅇ
71	Dulle Tambadi	Tegereᅇ + Kariyaᅇ + Âwurnaᅇ + Dîsaᅇ
72	Dulle Kase	Tegereᅇ
73	Kumme	Tegereᅇ
74	Dewer	Tegereᅇ
75	Miyata	Tegereᅇ
76	Bîr Moᅇgo	Tegereᅇ
77	Biske Jîmeze	Dîsaᅇ
78	Biske Kuro	Dîsaᅇ
79	Biske Dullata	Dîsaᅇ
80	Biske Wâdi Îyer	Dîsaᅇ
81	Biske Nubuta	Dîsaᅇ
82	Biske Faride I	Dîsaᅇ
83	Biske Faride II	Dîsaᅇ
84	Magaji	Dîsaᅇ
85	Tôᅇgori Bârkutta I	Jâbunaᅇ
86	Tôᅇgori Bârkutta II	Jâbunaᅇ
87	Tôᅇgori Sisi	Jâbunaᅇ
88	Tôᅇgori Doromta	Jâbunaᅇ
89	Tôᅇgori Adarmanta	Jâbunaᅇ
90	Adire	Goᅇ-Mûraᅇ

2) Konto Barde

Konto Barde gani ta gi Hajar Hadid ye.

Mâlikta kontom nâyirna wî i: 1) Mâlik Bakit 2) Mâlik Ibrahim Bakit 3) Mâlik Adam Ibrahim 4) Mâlik Mahamat Ibrahim 5) Mâlik Hasan Ibrahim. Ti âmin-âmin koy mâlik lo ninda ye.

Gani gi ta mâlikkandi gu jârîbe tîle taña Masaraa de enegiye, gani ti konton tu wî noŋ yande.

Hilleŋ îniŋa wî:

	Hilleŋ	Suton Masaraa
1	Arkum	Surbaŋ-Imamiya
2	Istirene	Surbaŋ
3	Haraza	Macaŋ
4	Gûndo	Ñerneŋ
5	Hille Mam	Macaŋ
6	Gabad	Jerkereŋ
7	Doroŋgol	Sîrmbaŋ
8	Barde Surke	Âmunaŋ + Tôroŋ + Macaŋ
9	Kocholoŋ	Macaŋ
10	Kechemer	Macaŋ
11	Kunjube	Guruŋgaŋ
12	Gôs Bagar	Surbaŋ
13	Gôs Bagar Hilele	Surbaŋ
14	Todorona	Surbaŋ
15	Tachule	Macaŋ
16	Soŋeŋ	Macaŋ
17	Allache	Macaŋ
18	Kunduse	Anŋgoloŋ
19	Gundiyaŋ	Âmunaŋ + Surbaŋ + Mandara

20	Tîn	Aᅇgoloᅇ + Âmunᅇ
21	Abu Tantar	Macᅇ + Aᅇgoloᅇ
22	Burtay	Duma + Âmunᅇ
23	Gorne	Surbaᅇ + Aᅇgoloᅇ + Mandara
24	Allacha	Dîrmbᅇ
25	Ajiz	Tînaᅇ
26	Chantarur	Tînaᅇ + Mandara
27	Dudu	Fûkuᅇ
28	Kûrjuᅇgul	Tînaᅇ + Gereᅇ
29	Wata	ᅇnerᅇ + Aᅇgoloᅇ
30	Labar	Dîsaᅇ + Soroᅇ
31	Hille Dahiya	ᅇnerᅇ + Aᅇgoloᅇ
32	Hijerat	Sîrmbᅇ
33	Mârsiki	Soroᅇ
34	Nûriᅇ	Tînaᅇ
35	Hâbila	Aᅇgoloᅇ
36	Furtukuje	Gufa + Agumaᅇ
37	Mâturuda	Gurᅇgaᅇ
38	ᅇgeri	Âbunaᅇ
39	ᅇgeri Haguna	Âbunaᅇ + Kusube
40	Achara	Tekereᅇ-Duma
41	Âbu-Dom	Kunjara
42	Âbu-Layla	Âriᅇ + Kûrmbuluᅇ
43	1. Limaᅇ 2. Hille Nûri 3. Gûndo 4. Nagar-Kûje 5. Gûnji 6. Harunaᅇ	Âjumaᅇ + Kenndeje + ᅇumuri + Mâratᅇ + Âbunaᅇ + Tînaᅇ
44	Kûrbulaᅇ	Macᅇ + Macakaraᅇ
45	Kûnjaᅇ	Macᅇ + Agunaᅇ
46	Njîlim	Macᅇ + Kûrmbuluᅇ
47	Kodolok	Macᅇ + Machadalaᅇ

48	Kûchakin	Macaŋ + Tînaŋ
49	Fôji	Gurambaŋ + Macaŋ
50	Rataye	Dalmaŋ + Tînaŋ
51	Chamchurta	Tîraŋ + Âriŋaŋ + N̄umuri
52	Bôro	N̄umuri + Macaŋ
53	Hachaba	Bâruŋ + Macaŋ
54	Kôrorok	Âriŋaŋ
55	Barde	Âriŋaŋ
56	Dar Kabach	Âjumaŋ
57	Kôŋga	Âjumaŋ
58	Darta	Durmaŋ + Asuŋaŋ
59	Labide	Âriŋaŋ + Âjumaŋ
60	Faraje	Farŋgaŋ + Mînjiri + Asuŋaŋ
61	Dîra	Mînjiri
62	Birejin	Asuŋaŋ
63	Istirene	Asuŋaŋ
64	Sira	Asuŋaŋ + Maŋgiriŋ + Maŋgire
65	Bakite	Asuŋaŋ + Tînaŋ
66	Dârîb al-Almi	Âjumaŋ + Âriŋaŋ
67	Gôs Met	Tîraŋ
68	Lira	Kariyaŋ
69	Mâbuko	Âjuraŋ + Âmunaŋ
70	Kôle	Kunjara + Kenndeje
71	Fagire	Mandara + Bâruŋ
72	Katinaŋ	Tînaŋ
73	Kiniwan	Tôroŋ
74	Hajar Hadid	Dîsaŋ
75	Kundulba	Asuŋaŋ
76	Urkuloŋ	Kunjara + Tôroŋ

3) *Konto Kâdo*

Konto Kâdo mâlikta nâyirna wî i: 1) Mâlik Musa Tôrjok 2) Mâlik Dînges 3) Mâlik Simba 4) Mâlik Dîdibo.

Konto Kâdo ti Faransiyinta ma warnda-ilm mâlikkandi ta ilu Masaraa de wâyirinniye, yagu Faransa tara, Masaraa du Faransa wo minndende ru esina-kunuŋ, Faransa Masaraa wo mâlikkandi îni gu kenju kaŋgi sutu Gimir ta mana Sar-Sar Yunis ira gu mâlik Konto Kâdo to tunduŋa.

Tiro molo du kima ta Âli Yunis tere, hâgudu ili molo Adam Bachar tere. Âmin-âmin ninda gi Ibrahim Yunis te. Yagu mâlikta alle na wî nîŋa atineŋ gani taŋa nenee wî mâlikkandu innden nda teleto îya tirnen indaye.

Hilleŋ îniŋa wî:

A) *Dar Fâkum* (sutu Fukuŋaŋ)

	Hilleŋ		
1	Kôrorak	8	Wendelu
2	Gabine	9	Barrata
3	Duwane	10	Mummatta
4	Tâbari	11	Abusoga
5	Jati Fuŋa	12	Yakata
6	Kîsikita	13	Kôle
7	Chekata	14	Sileŋu

B) *Dar Komore* (sutu Komore)

	Hilleŋ		
15	Gûndo	18	Gôs Banat
16	Wâjiye	19	Akabach
17	Ŋûruki	20	Tarcana

21	Melleṭa	24	Tûkuli Derta
22	Arkoye	25	Dedeta
23	Tûkuli		

C) Dar Aram Gufa (sutu Aram Gufa)

	Hilleṇ
26	Birejil
27	Mimiṇe
28	Sarab Jidad
29	Âbuluk Kâbir
30	Âbuluk Ore
31	Gôs Âmir
32	Jukuti

D) Dar Kariye (sutu Kariyaṇ)

	Hilleṇ	
33	Kâtil	46 Gârkuṇo
34	Andabarta	47 Tûndusa
35	Ambenu	48 Didiṇata
36	Atachane	49 Ambenu Masara
37	Atachane Zagawa	50 Ambenu Zagawa
38	Atachane Waday	51 Bûwata
39	Koloṅge	52 Daṇata
40	Kondola Jesa	53 Sisi
41	Tâbari Wadita	54 Andaja Surabe
42	Âdisanta	55 Andaja Kormododo
43	Berbereta	56 Tâbari
44	Teweṇ Masara	57 Gûṅgur
45	Teweṇ Maba	58 Dûweta

59	Dûweta Zagawa	67	Kâtafarita Zagawa
60	Damire	68	Tinta
61	Kûdumi	69	Gûndaŋ
62	Tonoŋon	70	Jerkeriye
63	Mbâkaki	71	Sibit
64	Kâdo	72	Ŋgojeta
65	Hagarta	73	Bâku
66	Kâtafarita	74	Tûrta

E) Dar Mûruŋe (sutu Mûruŋaŋ)

Hilleŋ			
75	Kodole	83	Kûrbujta
76	Nûrkani	84	Sabirta
77	Hille Âjine	85	Dâbbe
78	Mburgita	86	Aliŋgita
79	Kikata	87	Nûnuŋaye
80	Kafarta	88	Ârdeba
81	Katarfa Ore	89	Njocoke
82	Kerkeŋta	90	Kûzi Wayit

F) Dar Jerkereŋ (sutu Jerkereŋ)

Hilleŋ			
91	Fatumata	98	Dime Gâmarkuŋaŋ
92	Direse	99	Dime Ajilija
93	Dokoyet	100	Hille Hassane
94	Kûle Mîmi	101	Kâtil
95	Kûle Tûkuŋi	102	Bîr Tâwil
96	Kûle Ŋgûrumi	103	Farajane
97	Dâbiyota	104	Hille Âjine

105	Ŋarman	131	Chimeliye
106	Tarawa	132	Hilleket
107	La Tâji	133	Njocoke Mîmi
108	Moroŋ	134	Gôs Merem
109	Gore Zagawa	135	Garadaye
110	Gore Waday	136	Diñese
111	Hille Âbdu	137	Doŋdoŋta
112	Kusbara	138	Hille Mâmudi
113	Mogorne	139	Makinta
114	Siratiye	140	Gôfota
115	Ŋoro	141	Caŋgaya
116	Gûndo Matar	142	Caŋgaya
117	Bîr Sale Masaraa	143	Hille Âbu Almi
118	Bîr Sale Mîmi	144	Cokoy-Cokoyta
119	Hille Kirzini	145	Mirkiriŋ
120	Goyne	146	Agune
121	Mâdayne	147	Kiraŋa
122	Biltiŋa	148	Muguchache
123	Kûrti	149	Nakuluta
124	Usure Masaraa	150	Tondoŋ
125	Usure Mîmi	151	Kûle Hille Sibina
126	Ŋaŋulita	152	Hille Gimir
127	Bûratta	153	Ratay
128	Diñese Kâddi	154	Ndukure
129	Tembeli	155	Bîr Sale Maba
130	Tembeli Ŋgûrumi	156	Fûkuŋaŋ

G) Dar Kunjara (sutu Kunjara)

	Hillen
157	Bîr Kâdawus
158	Aningita
159	Bîr Kanji
160	Sisi
161	Keteltek
162	Dukkane
163	Târsu
164	Ifene
165	Lâyna

4) Konto Môlo

- 1) Mâlik Dûtum 2) Mâlik Adam Dûtum 3) Mâlik Abdalkarim
4) Mâlik Fadul Dûtum ti âmin-âmin kâyiri ninda gi ye.

Hillen îniņa wî:

	Hillen	Sutuņ Masaraa
1	Lômba	Tîraņ
2	Tulgo	Tîraņ
3	Darsalame	Tîraņ
4	Kanaga	Tîraņ
5	Takase	Tîraņ
6	Tâņgore	Tîraņ
7	Fârinji	Tîraņ
8	Ņatiņa	Tîraņ
9	Hijer	Tîraņ
10	Subi	Tîraņ
11	Dotomita	Tîraņ

12	Rototo	Tîraŋ
13	Bagar Baki	Tîraŋ
14	Welege	Tîraŋ
15	Ichbara	Tîraŋ
16	Habila	Tîraŋ
17	Côlolo	Tîraŋ
18	Njocoke	Tîraŋ
19	Birejiŋ	Tîraŋ
20	Tândalti taŋ	Tîraŋ
21	Gudumi	Maŋgiriŋ
22	Gos Banat	Maŋgiriŋ
23	Bôro	Maŋgiriŋ
24	Tumtume	Maŋgiriŋ
25	Kodige	Maŋgiriŋ
26	Galala	Maŋgiriŋ
27	Dime	Asuŋaŋ
28	Dime Berke	Asuŋaŋ
29	Maŋgile	Maŋgiriŋ
30	Maŋgile Nabagay	Maŋgiriŋ
31	Alingita	Maŋgiriŋ
32	Abu Defa	Maŋgiriŋ
33	Doŋgita	Maŋgiriŋ
34	Gudmi	Asuŋaŋ
35	Ârdeba	Asuŋaŋ
36	Kuduk	Asuŋaŋ
37	Galikta	Asuŋaŋ
38	Adiŋeta	Asuŋaŋ
39	Daway	Gereŋeŋ
40	Boro	Gereŋeŋ

41	Hajar Dabaye	Gereneṅ
42	Kese	Gereneṅ
43	Terta	Gereneṅ
44	Uchuraye	Gereneṅ
45	Hille Tawile	Gereneṅ
46	Hille Chek	Gereneṅ
47	Anḡerebe	Gereneṅ
48	Garadaye	Gereneṅ
49	Hille Naga	Gereneṅ
50	Tacho	Gereneṅ
51	Aganḡ	Macakaraṅ
52	Amchibeka	Macakaraṅ
53	Wâjiye	Macakaraṅ
54	Gelu	Macakaraṅ
55	Melleje	Macakaraṅ
56	Nuku Nuku	Macakaraṅ
57	Kôrorok	Macakaraṅ
58	Jenta	Macakaraṅ
59	Tôrlabit	Macakaraṅ
60	Hiluta	Macakaraṅ
61	Garfata	Macakaraṅ
62	Hille Makki	Macakaraṅ
63	Jadide	Macakaraṅ
64	Kuṅga	Macakaraṅ
65	Hille Fallata	Fûkuṅaṅ
66	Jîmeza	Fûkuṅaṅ
67	Ganaḡgita	Fûkuṅaṅ
68	Kûnduk	Fûkuṅaṅ
69	Kuma Dûṅgi	Fûkuṅaṅ

70	Kolkole	Maŋgiriŋ
71	Rat Asugur	Maŋgiriŋ
72	Hajilija	Maŋgiriŋ

5) Konto Mabrun

1) Mâlik Haji 2) Mâlik Mağadam 3) Mâlik Hamndan 4) Mâlik Mahamat Nur, ti âmin-âmin koy kâyiri ninda gi ye.

Hilleŋ îniŋa wî:

	Hilleŋ
1	Nonggolo
2	Kûdumule
3	Dalata
4	Tîne
5	Tanjona
6	Nadiyane

6) Konto Turane

1) Mâlik Ahmad 2) Mâlik Mahamat Ahmad 3) Mâlik Adam Ahmad Turane, ti âmin-âmin kâyiri ninda gi ye.

Masalat Am Ndam

Masalat ira wî i gani Am Ndam ira ilim ganu kâddu ene. Hâgudu mâlikta îniŋa wî i: 1) Mâlik Ambadi 2) Mâlik Jiriban 3) Mâlik Ortole 4) Mâlik Zayid 5) Mâlik Gabti 6) Mâlik Îdiris 7) Mâlik Âli Îdiris ti âmin-âmin koy ninda ye, hâgudu dar Am-Ndam gim

chekta 16 ye.

Masalatta Am Ndam taɗa i Masaraa ye yagu kanaa masaraka ûre osende, ârinjek de nûre ye. Sutun̄ îniɗa wî du sutun̄ Masaraa tuu wî nîɗa noɗ de ye.

Masalat Am Hajar

Konto Am Hajar ti Masalatta nî gani ye, hâgudu mâlikkandu koy ene. Mâlikta i: 1) Mâlik Musa Zambili 2) Mâlik Adam Musa 3) Mâlik Hasan Adam Musa, ti âmin-âmin kâyiri ninda ye.

Masalatta Am Hajar taɗa i koy Masaraa ye, yagu kanaa masaraka ûre osende, ârinjek de nûre ye. Sutun̄ îniɗa wî du sutun̄ Masaraa tuu wî nîɗa noɗ de ye.

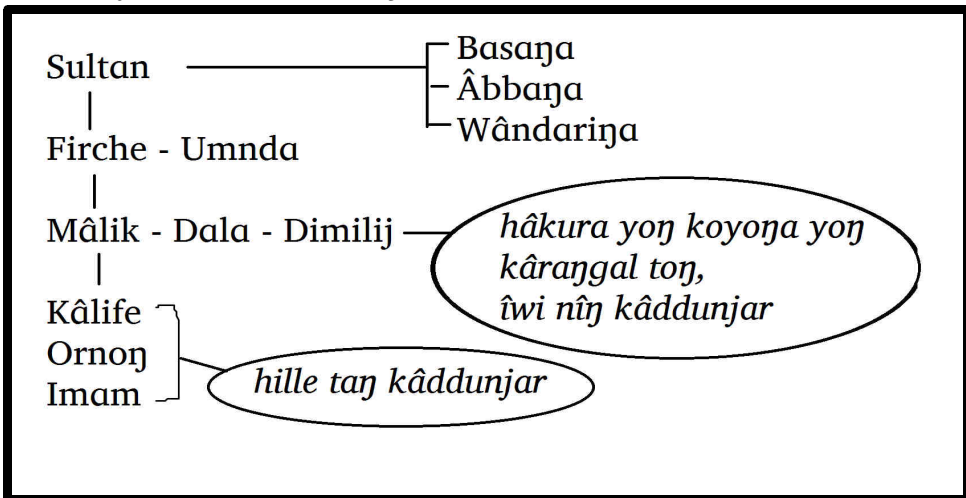
Sininta kanaa wî ûka wî nîja wî

- 1830 Hajjam Hasaballa wo uṅana gi ye.
- 1884-1885 Hajjamko Mogorne toroṅ, hukum molo indisa.
- 1884 Gereṅeṅ hukumko ula (Fâki Ismayil mbo).
- 1886 Njeba Fâki Ismayil Andurman sêy tena gi ye.
- 1888 Âbakar hukumko tula.
- 1889 Âbakar taṅ basaṅa mbo âbbaṅaa mbo iyaṅata juri Fachir ta gi molo wanara.
- 1890 Ismayil Âbdulnabi mbo Hajjam mbo îya.
Usman Jano Furta nîg Dar Masaro nunjuriya tesembena.
- 1899 aye 3 jo 21 Biritaniya mbo Faransa mbo jo gîlaṅgi lardi Sudan mbo Cad mbo olona gu wo ûrana.
- 1905 Juri Chawa ta (Âbakar mbo Furta mbo). Furta Abakarko Fachir wanaṅa (aye 5 jo 12). Kâddusar Masaraa nîṅ wârcana, Tajaddin hukumko tula.
Juriṅ Dar Masara taṅa koroo Masaraa nîṅam lasira (Kunjuldi, Mestere, Gilane, Kejkeje). Juri Kejkeje tag (Tajaddin mbo Furta mbo). Âli Dinar Âbakarko tuya.
- 1907 Rôgora Âli Dinar mbo Tajaddin mbo
- 1909 aye 2 jo 2 Faransiyinta Dar Mabam layu, Abbache wo ula.
aye 6 jo 5 Adam Âsil “Ama sultan Dar Maba ta âka” ru njeba tena.
aye 9 Faransiyinta Dar Tame waya.
aye 11 Faransiyinta Dar Gimir mo waya.
- 1910 aye 1 jo 4 N̄ori Kîrindaṅ tag (Tajaddin mbo Faransiyinta mbo). Tajaddin Baharaddinko hukumko tûṅa.
aye 11 jo 9 N̄ori Dôroti tag (Tajaddin mbo Faransiyinta mbo), Tajaddinko uya.

- Âskarta Âli Dinar mbo kima Hajjam ta mbo Dar Masaram wanjaña (juri jaribe ta).
- 1911 aye 1 jo 2 Faransiyinta Dar Masaram hâkkoy waya, ganii as usuruna.
 aye 6 Mayagine Dar Mabam Dud Mura tañ ka urnaña.
 aye 8 Juriya Dar Maba tag tibiya.
 aye 10 Ndoka mbo Dud Mura mbo juru ela.
 aye 10 Ndoka Âsilko njeba nda tena, Faransiyinta wo koy katab nda tena.
 Mayagine Fâki Dûdduk tag
- 1912 aye 1 jo 22 Âli Dinar Ndoka wo njeba nda tena.
 aye 1 jo 27 Ndoka Faransiyinta wo njeba nda tena, Dar Masara ta caki madaldi Asuña molo garbi do Faransiyinta nîña koroom nda tela.
- 1913 Sereme tûka, yagu jubbu geya Faransiyinta tûnjito wândañina. Mayagine fâkije darawichta nîñ urnaña.
 aye 11 Fâkije kañ Abbache ko dûkum Faransiyinta nû odoronja.
 aye 12 jo 25-28 Kônonel Jolen Dîrijelko tîkal tara.
 Wâci Bâdawi ta tûka.
- 1916 aye 5 jo 22 Îngilizta Dar Fur mo lay Fachirko ula.
 aye 6 Ndoka Îngilizta wo njeba nda tena.
- 1917 Ndoka wo Fachir ôliña.
 Faransiyinta Dar Masara ta lardi kalla tûto inndana,
 Îngilizta caki Dar Masaram saba do na ilim dûkumta ena.
- 1918 aye 2 jo 9 Njeba hâkkuma Îngilizta Ndoka wo katab nda ena.
 Îngilizta Dar Masaram layu, erdi Kîrendik ta ilim dûkumko ena.

- 1920 Ndoka hâkkuma Îngilizizi mbo hâkkuma Sudan ta gi mbo kanaa ûcaᅇa.
- 1921 Mayagine Sahuyuni uri gi N̄ala t̄ᅇara.
- 1922 aye 1 jo 22 Îngilizta Jinene waya.
 aye 2 jo 17 Hâkkuma Sudan ta gi sultanko binu kâddunjar n̄u t̄ᅇa.
 Biritaniya mbo Faransa mbo t̄iran lardi Cad mbo Sudan mbo na gu ûcaᅇa.
- 1924 Lardi Cad mbo Sudan mbo sene 1922 ûcaᅇa ilu keᅇek ken ela.
- 1951 Sultan Baharaddin t̄iya. Abdarahman Baharaddin hukumko tula.

Kâddunjar Dar Masara taᅇ

Kana bokoŋa

Âbbaŋaa: i sultan taŋ tunuba ye.

Agit: ti ornoŋta nî kâddi ye.

Âmir: ti umndaŋ nî kâddi ye.

Aŋsar: ti kaŋgi tu kâddi tû-ken, dûmmo nûrci gi ye.

Basaŋa: i sultan mbo nâyirii ye.

Dabit: ti âskarta nî kâddi ye.

Dala: ti kâlifen nî kâddi ye.

Firche: ti dalaje nî kâddi ye.

Gâdi: ti ka kanaa ne nîdirana wo nda norgore gi ye, hâgudu nandaŋana wo du njiŋanta nonndonose, tenendan du domoŋgam nuluwi ye.

Kâbten: ti âskarta nî kâddi ye, hâgudu kônonel molo sina ye.

Kâlife: ti hille ta kâddi ye.

Kônonel: ti dabitta nî kâddi ye.

Imam: ti hillem masik mo tebet de ka sallu nindigege ye.

Mâlik: ti hâkura ta kâddi ye.

Ornoŋ: ti bûgulaŋ hille taŋa nî kâddi ye, hâgudu ɲori ta kâddi ye.

Sultan: ti dar ta kâddi ye.

Umnda: ti firche ye, hâgudu dalaje nî kâddi ye.

Wândariŋa: tiro sultan kâyinu ganu nûtaŋ kâyiri ru tûŋa gi ye.

TÎNA

Kitab gu mîndîjari gu, kitab Ibrahim Yaya Abdarahman ta ârinjeka mbo tîndîjara ilu gâr ken sîkal ndeleŋ kanaa masarak mbo morgoloŋinaye.

Hâgudu Ibrahim Yaya Abdarahman ti sene 1963 ilim majirin lo Fachir madarsa sânowiyem gâr ke sêy de tândaŋinaye. Hâgudu ndînjara ta gu du sene 2008 tîndîjaraye.

Hâgudu mi du ka sule na koy awun ambena kanaa tuu koy rok mena. Hâgudu mândanîjita gu lêle jime jo 27 aye 4 sene 2012 mândanîjaye.

Ka kitab gu nîndîjara wî i:

- 1) Âfandi Gamaraddin Mahamat Harun (hille Hajar Jambu, mahaliya Mestere)
- 2) Âfandi Ishak Kamis Mahamat (hille Tîrti, mahaliya Mestere)
- 3) Âfandi Abderazik Mahamat Ahmat (hille Târjo, mahaliya Mestere)
- 4) Âfandi Nuraddin Ahmat Abdalla (hille Meremta, mahaliya Bede)
- 5) Âfandi Juma Ibrahim Harun (hille Derende, mahaliya Mestere)
- 6) Âfandi Matar Mahamat Sileman (hille Jirib-Jirib, mahaliya Mestere)
- 7) Âfandi Abdalmajid Abdalla Sileman (hille Terbebe, mahaliya Mestere)

Hâgudu ka munazama SIL taŋa awun ambena wî i: Yunisa Kuwa ta Angela Firins mbo ye.

Hâgudu ka kanaa wî wo rok amba nena wî dîsir munduḡa wî ye. Hâgudu caki dar Masara ta Cad mana gim mâlikta du, hilleḡ mbo sutuḡ mbo awun ambena ye.

- *Sultan Mahamat Âli Tûrkucha*: Ishak Kamis Mahamat, Juma Ibrahim Harun
- *Dûsuḡ Âbunaḡ nîḡ*: Assadik Yaya
- *Firchekandi N̄nerneḡ nîḡ hilleḡ 82-98*: Dahiya Ismayil Kamis (hille Tulus, mahaliya Murne), Kamis Yusif Ahmad (hille Kûjungur, mahaliya Murne)
- *Firchekandi Fûkuḡaḡ nîḡ hilleḡ 56-63*: Kamis Ishak
- *Firchekandi Fûkuḡaḡ nîḡ hilleḡ 64-73*: Juma Abdalla, Ibrahim Âbakar Jibrin
- *Firchekandi Mestere tag hilleḡ 87-89*: Arbab Farda (hille Kondoli, mahaliya Mestere)
- *Firchekandi Mînjiri nîḡ hilleḡ 65-102*: Mahamat Ibrahim, Âbulgasim Îdiris
- *Firchekandi Kôbore tag hilleḡ 30-34*: Kamis Abdalla Adam (hille Sugune, mahaliya Murne)
- *Firchekandi Hâbila tag hilleḡ 34-39*: Jibiril Yaya
- *Firchekandi Gûbbe tag hilleḡ 14-27*: Adam Abdalla
- *Konto Gereḡe*: Mâlik Harun Ishak Harun
- *Konto Môlo*: Mâlik Fadul Dûtum, Mâlik Harun Ishak
- *Konto Barde*: Mâlik Hasan Brahim, Mustafa Brahim, Fâki Burma Abdulaye, Âbakar Hissen
- *Konto Kado*: Îssa Mustafa, Umnda Gamar
- *Konto Mabrun*: Brahim Hamdan

Acknowledgements

This history of the Massalit people in the Massalit language is the culmination of over two years of work by a dedicated group of editors: Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, and Matar Mahamat Sileman, joined later by Abdalmajid Abdalla Sileman. The editors are all Massalit from Darfur, currently residing in eastern Chad. They met twice a week from 2012 to 2014 and beyond, reading through a history of the Massalit people written in Arabic by Ibrahim Yahya Abdarahman, a Sudanese Massalit official, selecting relevant portions and translating them into Massalit. They wrote by hand in exercise books, then typed them into the computer for revision. They re-read and revised subsequent drafts many times. SIL literacy facilitator Eunice Kua and team leader Angela Prinz provided technical assistance in orthography, book layout and design.

The text of this book consists mostly of portions translated from Ibrahim Yahya's "*Masalit/Masaraa*" (2008), with his permission. *Mahdist Faith and Sudanic Tradition: The History of the Masalit Sultanate, 1870-1930* (1985, KPI Limited) by Lidwein Kapteijns was also helpful as a reference source. Where there were minor discrepancies between Kapteijns' and Ibrahim Yahya's accounts, Ibrahim Yahya's version was kept as the "insider" view.

The editors also made some changes or additions to the source text. The account of Sultan Mahamat Âli Tûrkucha was added based on oral tradition supplied by Ishak Kamis Mahamat and Juma Ibrahim Harun. Additional villages in Sudan were supplied by community elders from relevant regions, currently residing in Chad (names on p. 205). Additional villages in Chad were supplied by the relevant canton chiefs or their relatives (names on p. 205). Finally, village lists in the source text were accompanied by details of Massalit as well as occasionally other ethnic groups residing there. In this version, only the Massalit clans are cited. Where clan details are unknown, the entries have been left blank.

Remerciements

Cette histoire du peuple massalit en langue massalit est le fruit de plus de deux ans de travail d'une équipe des rédacteurs: Juma Ibrahim Harun, Abderazik Mahamat Ahmat, Nuraddin Ahmat Abdalla, Ishak Kamis Mahamat, Gamaraddin Mahamat Harun, et Matar Mahamat Sileman, ainsi que de Abdalmajid Abdalla Sileman qui les a rejoints plus tard. Ce sont tous des Massalits du Darfour résidant actuellement à l'est du Tchad. Ils se sont réunis deux fois par semaine de 2012 à 2014 pour lire, sélectionner et traduire des portions sélectionnées d'un livre d'histoire du peuple massalit écrit en arabe par Ibrahim Yahya Abdarahman, un personnage important parmi les Massalit du Soudan. Ils ont révisé et corrigé les ébauches du texte à plusieurs reprises. Les membres de l'équipe SIL Eunice Kua et Angela Prinz ont apporté une assistance technique, dans les domaines de l'orthographe et de la mise en page.

La grande majorité du texte de ce livre sont des portions traduites de l'ouvrage "Masalit/Masaraa" par Ibrahim Yahya (2008), avec sa permission. Les éditeurs se sont également inspirés d'un texte de référence, Mahdist Faith and Sudanic Tradition: The History of the Masalit Sultanate, 1870-1930 (1985, KPI Limited) de Lidwien Kapteijns. Mais dans le cas où de petites différences entre le récit de Kapteijns et celui de Ibrahim Yahya apparaissent, c'est la version d'Ibrahim Yahya, présentant une perspective plus locale, qui a été retenue .

L'équipe a fait aussi quelques changements et a ajouté des informations complémentaires. L'information sur Sultan Mahamat Ali Turkucha ne faisait pas partie du texte original; elle a été ajoutée selon la tradition orale relatée par Ishak Kamis Mahamat et Juma Ibrahim Harun. Les listes de villages du Soudan ont été vérifiées et des noms du villages ont été ajoutés par des Massalit originaires des régions concernées (détails p. 205). De même, les listes de villages du Tchad ont été vérifiées et des noms du villages ont été ajoutées par les chefs des cantons concernés ou les proches de ceux-ci (détails p. 205). Finalement, les listes de villages dans le texte original contenaient des noms des clans massalit et parfois ceux d'autres ethnies habitant dans ces villages. Dans ce cas, ce ne sont que les détails du clans massalit qui ont été retenus. Dans le cas où les clans d'habitants massalits ne sont pas connus, l'espace a été laissé vide.